

G A V

A G A

I # 2

Gavagai / Γκαβαγκάι

Τεύχος 2ο
περιοδική έκδοση φιλοσοφίας και ιστορίας της επιστήμης | Σεπτέμβριος 2016

Περιοδική έκδοση Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Επιστήμης Έτος 2ο, Τεύχος 2ο (Σεπτέμβριος 2016)
Journal on Philosophy and History of Science, 2nd Year, 2nd Issue (September 2016)

Υπεύθυνος έκδοσης / Editor-in-chief

Αναστασία Κιούκα / Anastasia Kiouka

Συντακτική Ομάδα / Editorial Board

Αλέξιος Βρέhier - Σταματιάδης / Alexios Bréhier Stamatiadis

Γιώργος Καραγιαννόπουλος / George Karayanopoulos

Αναστασία Κιούκα / Anastasia Kiouka

Μάνος Μπαζάνης / Manos Bazanis

Έλενα Μπραζιτίκου / Elena Brazitikou

Σωτήρης Παρασκευόπουλος / Sotiris Paraskevoopoulos

Βασιλική Πολυκάρπου / Vasiliki Polykarpou

Μαριλίνα Σμυρνάκη / Marilina Smyrnaki

Ιωάννα Στεφανίδου / Ioanna Stefanidou

Γιάννης Τουρνικιώτης / Yannis Tournikiotis

Φωτεινή Χαραλαμπίδου / Foteini Charalampidou

Σχεδιασμός Τεύχους & Εξωφύλλου / Book & Cover Design

Νίκη Κογκέλλη / Niki Kogkelli [Architect]

Σχεδιασμός Ιστοσελίδας / Web Design

Κατσέρη Χρύσα / Katseri Chrissa

Σταμάτης Χαράλαμπος / Stamatis Charalampos

Κεντρική Διάθεση / Distribution

Διατίθεται στην Ιστοσελίδα του περιοδικού

www.gavagai.org

Τιμή Τεύχους / Price

Διατίθεται δωρεάν / Free

Επικοινωνία / Contact

tel.: +30 210 8822249

mail: gavagaiphilosophyjournal@gmail.com

web: www.gavagai.org

ISSN:

gavagai / γκαβαγκάι

τεύχος 02

Contents

Editorial

- 06 **Αυτό δεν είναι ένα περιοδικό φιλοσοφίας / This is not a journal**
B. Π / V. P

Papers

- 16 **Κατασκευάζοντας τον post-flâneur**
Χριστίνα Βλάχου, Πολυξένη Γκανούρη, Μαρία Σκάγιαννη
- 46 **Η ένωση της τέχνης με τη ζωή εν αντιθέσει με την αισθητικοποίηση της ζωής στον καπιταλισμό: Γκυ Ντεμπόρ, Βάλτερ Μπένγιαμιν**
Ελεονώρα Αντωνακάκη-Γιαννίση
- 60 **Επιστημικός Δομικός Ρεαλισμός και το πρόβλημα Newman**
Δημήτριος Αθανασίου
- 74 **Αντιγεγονικές συνεπαγωγές και David Lewis**
Σπύρος Γαλάτης
- 90 **Ένα σχεδιάγραμμα για το εξηγητικό πρότυπο στην ιστορία**
Παναγιώτης Καραδήμας
- 104 **Το Farm Hall και η Δημοκρατία της Βαϊμάρης**
Χρήστος Κρυστάλλης
- 122 **Η δαρβινική επίδραση στο έργο του Ίψεν**
Έλλη Στούρνα
- 140 **Άρρητη Ορθογραφική Μάθηση**
Σοφία Τσιτσοπούλου

Letters

- 160 **Ζούμε σε μια μεταμοντέρνα κοινωνία; / Do we will live in a postmodern society? (Vivons-nous dans une société post-moderne?)**

Γ. Τ / Υ. Τ

Στο ερώτημα αυτού του τεύχους απάντησαν / On this issue's question replied:

- 166 **Hayden White**

Distinguished Professor Emeritus, History of Consciousness Department, Humanities Division, University of California, Santa Cruz

- 168 **Luc Ferry**

Professeur de philosophie

- 174 **Rey Chow**

Anne Firor Scott Professor of Literature in Trinity College of Arts and Sciences, Duke University

- 178 **Leonard Lawlor**

Sparks Professor of Philosophy Director of Philosophy Graduate Studies, Penn State University, USA

- 180 **Jean Bricmont**

Professor of Philosophy of Science, Université catholique de Louvain

- 182 **Michele Sita**

Doctor of Philosophy, Pázmány Péter Catholic University, Budapest

- 184 **Giannina Braschi**

Poet and novelist

- 186 **Mike Gane**

Emeritus Professor of Sociology, Department of Social Sciences, Loughborough University

188 **Φώτης Τερζάκης**

Συγγραφέας

190 **Alamgir Hashmi**

Poet

192 **Eric Gans**

Distinguished Professor Emeritus, Department of French & Francophone Studies,
UCLA

194 **Martin Jay**

Ehrman Professor History Department, University of California, Berkeley

198 **Gary Steiner**

Presidential Professor of Philosophy, Bucknell University, USA

202 **Φαίη Ζήκα**

Επίκουρη Καθηγήτρια Φιλοσοφίας και Θεωρίας της Τέχνης, Τμήμα Θεωρίας και
Ιστορίας της Τέχνης της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών, Αθήνα

204 **Hans Bertens**

Professor Distinguished Professor of the Humanities at Utrecht University, Institute for
Cultural Inquiry (ICON), Department of Languages, Literature and Communication,
Academic Director Netherlands Graduate School for Literary Studies (OSL)

206 **Κώστας Τσιαμπάος**

Επίκουρος Καθηγητής, Σχολή Αρχιτεκτόνων, ΕΜΠ

208 **Maurizio Ferraris**

Professor of Philosophy at the University of Turin, Department of Philosophy and
Education University of Turin, Director of the LabOnt (Laboratory for Ontology) and
of the Centre for Theoretical and Applied Ontology (CTAO)

212 **Michel Maffesoli**

Professeur Émérite à la Sorbonne

220 **Todd May**

Professor of the Humanities, Department of Philosophy and Religion,
Clemson University

222 **Mitsuhiro Hayashi**

Fellow, Cornell University Law School

226 **Βάσω Κιντή**

Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, ΕΚΠΑ

228 **Γιώργος Παρμενίδης**

Καθηγητής, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ

230 **Richard Coyne**

Professor of Architectural Computing, Dean (Postgraduate Research), College of Humanities and Social Science: The University of Edinburgh, Edinburgh College of Art: The University of Edinburgh

234 **Γιώργος Τζιρτζιλάκης**

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

236 **Παναγιώτης Τουρνικιώτης**

Καθηγητής, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ

238 **Τηλέμαχος Ανδριανόπουλος**

Επίκουρος Καθηγητής, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ

240 **Βάνα Ξένου**

Καθηγήτρια, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ

editorial

Αυτό δεν είναι ένα περιοδικό φιλοσοφίας - Β. Π

Η ιδέα του Gavagai ξεκίνησε να υλοποιείται στα τέλη του 2014 με βασικό στόχο τη δημιουργία ενός ηλεκτρονικού περιοδικού φιλοσοφίας. Το περιοδικό θα κάλυπτε ένα κενό που εντοπίζαμε στο χώρο της φιλοσοφίας. Θα αποτελούσε μία πλατφόρμα επικοινωνίας μέσα από την εκπόνηση και έκθεση εργασιών, που θα προέρχονταν από προπτυχιακές φοιτήτριες και φοιτητές. Το εγχείρημα θα συνοδευόταν, επίσης, από την τοποθέτηση ατόμων εντός και εκτός ακαδημίας σε ερωτήματα διεπιστημονικού χαρακτήρα. Με την ολοκλήρωση του πρώτου τεύχους, έκλεισε ένας κύκλος, έγιναν συζητήσεις, τροποποιήθηκαν ιδέες, προστέθηκαν σχέδια και στόχοι, ήρθαν νέοι άνθρωποι. Το Gavagai είναι πλέον μία ομάδα που ασχολείται με τη φιλοσοφία.

Οι κύκλοι συζητήσεων, οι συνεντεύξεις και οι εκδηλώσεις, αποτελούν τις βασικές δραστηριότητες της ομάδας, πέρα από την έκδοση του περιοδικού. Φέτος λοιπόν, ολοκληρώθηκαν δύο κύκλοι συζητήσεων: ο πρώτος για το «Simulacres et simulation» του Jean Baudrillard και ο δεύτερος για το συλλογικό έργο «Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή». Συζητήσαμε με έξι ανθρώπους που προέρχονται από διαφορετικά ερευνητικά πεδία, οι οποίοι μας μίλησαν για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τη φιλοσοφία. Διοργανώσαμε, επίσης, την πρώτη εκδήλωση, με θέμα τις ερμηνείες του έργου του Friedrich Nietzsche.

Ποιο είναι όμως το συνεκτικό στοιχείο που διατηρεί μία ομάδα σε ένα σταθερό ρυθμό και επικεντρωμένη στους στόχους της παρά τις δυσκολίες που προκύπτουν σε ένα συλλογικό εγχείρημα; Είναι η όρεξη για να συνεχιστεί αυτό που ξεκινήσαμε, διατηρώντας τα βασικά χαρακτηριστικά του: την πολυφωνία, τις άμεσες και

Gavagai started in the late 2014 with its primary goal to create a philosophy journal. The journal would fill a gap that we had traced on the general field of philosophy and academia. It would be a platform under which undergraduate students and people not formally assigned in a philosophy program would publish their work and communicate. In addition, there was a goal of creating a place for dialogue of the contemporary academic activity, through the mapping of the opinions of distinguished members of our society, inside and outside of the academia, on controversial issues and questions. The publication of our first issue marks the end of a cycle, in which discussions were made, ideas were modified, and new people came and went. Gavagai ended up being not merely a journal, but a philosophy community.

The main activities of our community are reading groups, interviews and various events (as well as the publication of the journal). This year we concluded a reading group on Baudrillard's "Simulacra and Simulations" as well as the collective work "Fordism and Social Form". We discussed with 6 people from different fields about the way they view philosophy, and finally, we organized an event on the various ways one can read Friedrich Nietzsche.

But what keeps a society together, while maintaining its goals and overcoming difficulties? It is merely a love about what we do and the way we come about doing: polyphony, direct and collective procedures, relative autonomy for every member and pluralism concerning article subjects (overcoming and bridging distinctions as i.e. analytic and continental philosophy).

This is not a journal - V. P

συλλογικές διαδικασίες, τη σχετική αυτονομία και ελευθερία των μελών, τη διαφορετικότητα και τον πλουραλισμό των θεματικών, οι οποίες μας απασχολούν ανά περίοδο.

Ο χαρακτήρας αυτός αντανακλάται και στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού. Η ύλη καλύπτεται από θεματικές, όπως η «Δαρβινική επίδραση στο έργο του Ibsen», οι «Αντιγεγονικές συνεπαγωγές και η αιτιότητα» και η «Άρρητη Ορθογραφική Μάθηση». Συναντώνται ακόμη θέματα, όπως η κατασκευή του post flâneur, η ιστορική εξήγηση στο πλαίσιο της σύγχρονης φιλοσοφίας της επιστήμης, και ο δομικός ρεαλισμός. Παρουσιάζεται, επίσης, μία κριτική περιγραφή του γερμανικού προγράμματος της ατομικής βόμβας, αλλά και μία συγκριτική ανάγνωση των Debord και Benjamin σε ζητήματα αισθητικής. Με την επιλογή αυτών των εργασιών, στόχος ήταν να εκπληρωθεί ο βασικότερος μάλλον σκοπός της ομάδας, δηλαδή ο διάλογος μεταξύ των διαφορετικών φιλοσοφικών και επιστημονικών πεδίων, σχολών και παραδόσεων.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε όσους/ες συνέβαλαν στην ολοκλήρωση του δεύτερου τεύχους του Gavagai. Ειδικότερα, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους/τις referees: **Θεόδωρο Αραμπατζή, Σταύρο Δρακόπουλο, Βάσια Λέκκα, Χρυσόστομο Μαντζαβίνο, Σταύρο Ιωαννίδη, και Αθανάσιο Πρωτόπαπα**, από το τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και τον **Παναγιώτη Τουρνικιώτη** από τη σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου Αθηνών. Ακόμα θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε το Λεξικοπωλείο, το οποίο διατέθηκε στην ομάδα του Gavagai για τις συναντήσεις του και τους καθιερωμένους «Κύκλους Συζητήσεων».

This character is apparent on our second issue. Its content ranges from Darwinian influences on the work of Ibsen, Lewis's Counterfactual analysis of causation, to a cognitive science research program concerning the way children can enhance implicitly the way they learn spelling. In addition, the reader will encounter the construction of the post-flâneur, the way historical explanation is being paralleled with the Hempel's deductive – nomological model, and, a fairly technical critical approach of epistemic structural realism (namely, Newman's problem). Finally, a comparative reading of Debord and Benjamin is being drawn, as well as, a highly critical overview of the nuclear bomb research program. We hope that such pluralism will accomplish one of our primary goals, namely, the communication between different scientific and philosophical approaches.

Closing, we would like to thank every referee that contributed to the issue. More specifically we would like to thank (in no specific order): Professor **Theodoros Arabatzis**, Professor **Stavros Drakopoulos**, Professor **Chrysostomos Mantzavinis**, Dr. **Stavros Ioannidis**, Professor **Vasia Lekka** and Professor **Athanassios Protopapas** from the Department of History and Philosophy of Science, University of Athens, and **Panagiotis Tournikiotis** from the Department of Architecture, National Technical University of Athens. In addition, we would like to thank the bookstore Lexikopoleio, which was granted for the meetings and the weekly readings of the Gavagai editorial team.

Specially, we would like to thank Professor **Stathis Psillos**, from the Department of

Ξεχωριστά θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον **Στάθη Ψύλλο**, από το τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, για την στήριξη και τις συμβουλές του. Τέλος, ως συντακτική επιτροπή, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε εκείνες/ους, που ήρθαν σε επαφή με την ομάδα και που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην συν-διαμόρφωση του εγχειρήματος, αλλά και τα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας και όσες/ους εκτός αυτής, ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμά μας και απάντησαν στο αμφιλεγόμενο ερώτημα: «Ζούμε σε μια μεταμοντέρνα κοινωνία; Ή εναλλακτικά, Υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ μοντέρνου και μεταμοντέρνου; Μπορούμε να αναφερθούμε στο μοντέρνο ως μια ζωντανή παράδοση;».

History and Philosophy of Science, University of Athens, for his guidance and overall support and everyone who contributed in the publication of the Journal through their precious ideas and remarks.

Finally, we would like to thank the distinguished members of the academic community who responded to our query and answered the controversial question “Do we will live a postmodern society?” Or alternatively “Is there a clear distinction between modern and postmodern? Could you address modernity as a living tradition?” They helped us in our journey of discovering various interpretations, different meanings within the different academic traditions.

papers

Constructing the Post-Flâneur

Christina Vlachou, Polyxeni Ganouri, Maria Skagianni

School of Architecture, National Technical University of Athens

Abstract: According to W. Benjamin, the evolution of the arcades into enormous department stores may be considered flâneur's final coup; however, the flâneur is still alive. He escaped from Paris, changed his clothes and habits and travelled through time, moving from one era to another. Always evolving through a dynamic interaction with the ontology of the city and the characteristics of each time period. He was first introduced as Poe's man of the crowd, he became Baudelaire's dweller-flâneur. A century later he was found again strolling the Parisian arcades criticizing modernity. He then became the experiment of the avant-garde movements of the 20th century. Reaching the 21st century, he has bought a smart-phone, registered in the social media and became the eyes and the ears of each city. He remains the stroller who explores the cityscape finding pleasure in its kaleidoscopic events and exploring urban life. Nowadays, he is armed with a camera-phone. Through digital technology and photography he roams around the city; living between two worlds, the physical and the digital, which together form a hybrid, multidimensional environment. The post-flâneur is a photographer. Composing and consuming images become the fundamental elements of his wandering, which shape this culture of virtual reality to real virtuality. Photographs are "a grammar, and even more importantly, an ethics of seeing". We follow the post-flâneur on his journey in the physical and digital world attempting an alternative and modern method of reading, interpreting and recording the urban experience and the city, based on the possibilities offered by modern digital technology. He extends himself through contemporary technology in time and space to own it, so that he will eventually be able to translate this multidimensional urban environment. He is no longer a simple city-dweller of the 21st century, but an interpreter of contemporary urban society. The post-flâneur portrays urban life via digital data and produces his tale-telling without interfering directly with our material world. In our study we focus on the evolution of flâneur to the post-flâneur who actually helps us in our current data hunting to collect -as scavengers- all the necessary clues, images and digital data left behind by Instagram users. Processing this data, we attempt to define post-flâneur's portrait, to determine the process of modern city-dwelling experience and to compose a collage of contemporary urban.

Κατασκευάζοντας τον Post-Flâneur

Χριστίνα Βλάχου, Πολυξένη Γκανούρη, Μαρία Σκάγιαννη

Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Σύντομη Περίληψη: Σύμφωνα με τον Benjamin, με το θρίαμβο του καπιταλισμού ο flâneur δέχεται το τελεσίδικο χτύπημά του.¹ Κι όμως ο flâneur δεν πέθανε. Δραπέτευσε από το Παρίσι, άλλαξε ρούχα και συνήθειες. Πέρασε από την μια εποχή στην άλλη και έπειτα στην επόμενη. Ταξίδεψε στο χρόνο και εξελίχθηκε μέσα από μια δυναμική σχέση αλληλεπίδρασης με την οντολογία της πόλης και τα χαρακτηριστικά της εκάστοτε εποχής. Πρωτοεμφανίστηκε ως άνθρωπος του πλήθους του Ροε, έγινε πλάνης-flâneur του Baudelaire και έναν αιώνα μετά επανήλθε ως υποκείμενο κριτικής της νεωτερικότητας περιπλανώμενος στις στοές του Παρισιού. Πέρασε στα χέρια των avant-garde κινημάτων του 20ου αιώνα και έπειτα έφτασε στον 21ο αιώνα. Αγόρασε έξυπνο τηλέφωνο, έκανε λογαριασμό στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Παραμένει ο πλάνης που εξερευνά το αστικό τοπίο απολαμβάνοντας τις καλειδοσκοπικές εκδηλώσεις της πόλης με τη διαφορά ότι σήμερα, έχει ένα παραπάνω εργαλείο στην τσέπη του. Το κινητό- κάμερα. Με όπλο τις ψηφιακές τεχνολογίες και τη φωτογραφία ο post-flâneur κινείται μέσα στην πόλη, ακροβατώντας ανάμεσα στον φυσικό και τον ψηφιακό κόσμο των κινητών τεχνολογιών, αλλά και στο πολυδιάστατο υβριδικό περιβάλλον που προκύπτει ως σύνθεση των δύο. Γίνεται φωτογράφος. Κύριο χαρακτηριστικό της σύγχρονης περιπλάνησής του είναι η παραγωγή και κατανάλωση εικόνων μέσω των οποίων διαμορφώνεται μια κουλτούρα πραγματικής εικονικότητας. Η φωτογραφία γίνεται «...μια γραμματική, και ακόμη περισσότερο, μια ηθική του να βλέπεις», ένας τρόπος ερμηνείας του κόσμου. Ακολουθώντας τον post-flâneur στον φυσικό και τον ψηφιακό κόσμο επιχειρούμε μια εναλλακτική και σύγχρονη μέθοδο ανάγνωσης, ερμηνείας και αποτύπωσης της αστικής εμπειρίας και της πόλης, βασισμένης στις δυνατότητες που προσφέρει η σύγχρονη ψηφιακή τεχνολογία στον άνθρωπο. Βασίζεται σε αυτή προκειμένου να επεκτείνει τον εαυτό του στο χώρο και το χρόνο και να μεταφράσει το πολυδιάστατο αστικό περιβάλλον. Δεν είναι απλά ο περιπλανώμενος στην πόλη του 21ου αιώνα. Είναι ο διερμηνέας της. Με τη βοήθειά του, ως άλλοι ρακοσυλλέκτες, συλλέγουμε ψηφιακά στοιχεία-φωτογραφίες που αφήνουν πίσω τους οι χρήστες του Instagram, μέσω της επεξεργασίας των οποίων επιχειρούμε να σκιαγραφήσουμε το πορτρέτο του post- flâneur, να προσδιορίσουμε τη διαδικασία της σύγχρονης περιπλάνησης και να συνθέσουμε το collage της σύγχρονης αστικής.

1 Jennings (2006): σ. 129.

Κατασκευάζοντας τον Post-Flâneur

Ο ήλιος κρύβεται πίσω από κάποιο κτίριο στην Ομόνοια. Τι όμορφο ηλιοβασίλεμα, σκέφτεται! Η σκέψη του γίνεται εικόνα στα μάτια και άλλων, που δεν είναι εκεί, όμως το βλέπουν. Προχωράει παρακάτω. Τρώει ένα μελομακάρονο. Το μοιράζεται και με άλλους, εικονικά τουλάχιστον. Κοιτάζει την πλατεία. Σταθμός Ομόνοια. Μετρό. Ηλεκτρικός. Στέκεται για λίγο και κοιτάζει τις μαύρες φιγούρες του Κεσσανλή που προσπαθούν να αποδράσουν από το λευκό καμβά. Κατεβαίνει στις αποβάθρες, τα πορτοκαλί και κίτρινα πλακάκια στον τοίχο με την επιγραφή Ομόνοια τραβούν το βλέμμα. Υπάρχει κάτι το γοητευτικό στον υπόγειο τούτο κόσμο. Και πάλι έξω στο φως. Βγάζει το κινητό από την τσέπη. Ο λαχειοπώλης κάθεται στην ίδια πλαστική καρέκλα. Εκλογές 2015. Venceremos! Πρώτη φορά αριστερά. Ο user_00 χάνεται ανάμεσα στο συγκεντρωμένο πλήθος της πλατείας. Αφουγκράζεται τον παλμό του. Κόκκινες και λευκές σημαίες αιωρούνται. Ο user_00 είναι εκεί. Φυσικά και είναι! Πώς θα μπορούσε άλλωστε να απουσιάζει από ένα τέτοιο γεγονός; Είναι ο ρεπόρτερ του πλήθους. Σουλατσάρει γύρω από την πλατεία. Χάνεται σε κάποιο στενό γύρω από την Ομόνοια. Δεν έχει σημασία σε ποιο. Οι φυγές της πόλης είναι πάντα γοητευτικές. Παρατηρητής της αστικής ζωής και κοινωνιολόγος. Ανάμεσα στο πλήθος μια ομάδα περαστικών στέκεται σε ένα περίπτερο διαβάζοντας τον ημερήσιο τύπο. Φωτογραφίζει την κίνηση στους δρόμους. Κατεβαίνει την Παναγή Τσαλδάρη. Στέκεται μπροστά στο μεγάλο graffiti. Δύο χέρια που προσεύχονται καλύπτουν την τυφλή όψη μιας πολυκατοικίας. Αυτή είναι η σωστή λήψη σκέφτεται. Την κοινοποιεί. Συνεχίζει να περπατά. Ένας άστεγος στην είσοδο ενός κτιρίου. Τα δίδυμα, ο «Μέγας Αλέξανδρος» και το «Μπάγκειον». Οι πόρτες του έχουν ανοίξει. Μια επιγραφή κρέμεται απ' έξω: «άντερ κονστράξιον.» Η Ομόνοια χορεύει στους ρυθμούς της Biennale. Κάθε δωμάτιο και μια έκθεση. Το κινητό δεν μένει ούτε στιγμή στην τσέπη του. Και πάλι στην πλατεία, στο μετρό, στην πόλη, στο πλήθος. Όμως ξαφνικά, θέλει να αποστασιοποιηθεί για λίγο από όλα. Ένα μπαλκόνι είναι μια καλή ιδέα. Ένα μπαλκόνι. Ολόκληρη η πόλη, βρίσκεται τώρα στα πόδια του.

Ο Post-Flâneur, τα Ψηφιακά Μέσα και η Πόλη

Στο χωνευτήρι του χρόνου ο αστικός περιπατητής, ο flâneur έγινε σύμβολο, μεταφορά, ιδανικό, ιδέα, άνθρωπος. Απέκτησε πολλές και συχνά αντιθετικές ερμηνείες. Παρέμεινε όμως η διαχρονική φιγούρα του ανθρώπου σε κίνηση. Η εγγενής ροπή του στην περιπλάνηση καθιστά δύσκολο τον εντοπισμό του. Περιπλανιέται σε κάθε σύγχρονη μητρόπολη. Περιπλανιέται στην Αθήνα. Χάνεται στην Ομόνοια. Στην γεμάτη αντιθέσεις και πολυφωνία πλατεία. Εκεί, στο ιδανικό αυτό υπαίθριο εργαστήριο τον συναντήσαμε.

Σήμερα ονομάζεται post-flâneur. Στο χέρι του κρατά ένα έξυπνο τηλέφωνο-κάμερα. Είναι διαρκώς συνδεδεμένος στο διαδίκτυο. Ακουμπά την οθόνη του κινητού τηλεφώνου. Ανοίγει την εφαρμογή του Instagram. Τώρα είναι ο user_00, αποστολέας και αποδέκτης

τηλεγραφημάτων οπτικοποιημένης πληροφορίας. Περπατά στην πόλη. Μεταγράφει την εμπειρία του σε φωτογραφία συμμετέχοντας στη διαμόρφωση της αναδύμενης δυναμικής κουλτούρας της εικόνας. Μια σειρά από φίλτρα και ρυθμίσεις που του παρέχει η εφαρμογή του δίνει τη δυνατότητα, σχεδόν τον παροτρύνει, να κάνει τις φωτογραφίες να μοιάζουν εντυπωσιακές. Ακόμα και αυτές που αρχικά φαίνονται βαρετές και αδιάφορες. Τις επεξεργάζεται και στη συνέχεια τις κοινοποιεί προκειμένου να μοιραστεί τη δική του εικόνα της πόλης με τους υπόλοιπους χρήστες. Και αυτοί με τη σειρά τους μοιράζονται μαζί του εικόνες από το αστικό περιβάλλον. Τα λάφυρα της περιπλάνησης του είναι τώρα ψηφιακές εικόνες, υποκειμενικές αφηγήσεις και αναγνώσεις της πόλης.

«Είμαστε όλοι αφηγητές του χώρου, εξερευνητές και πλοηγοί που ανταλλάσσουν αφηγήσεις -εντός της πόλης- της πόλης»¹. [Εικ. 1]

Η διάδραση με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επιτρέπει, είτε αναφερόμαστε στην καταγραφή της προσωπικής εμπειρίας -ως υποκείμενα καταγραφής-, είτε στην ανάγνωση της πληροφορίας -ως αποδέκτες, μια νέα αντίληψη της πόλης. Το ανθρώπινο ψηφιακό ίχνος, η οπτικοποιημένη πληροφορία του βιώματος, του συναισθήματος και της γνώσης, επικαθήμενη στο χώρο, δημιουργεί μια πολυδιάστατη και πολύμορφη αστική εμπειρία. Με το Instagram η ζωή μοιάζει να βρίσκεται συνεχώς σε απευθείας μετάδοση. Ο post-flâneur, ως ο user_00, συλλέγει από την τεράστια και διαρκώς διευρυνόμενη βάση δεδομένων του Instagram, πληροφορίες με τη μορφή φωτογραφιών από την περιοχή της Ομόνοιας. Η εφαρμογή είναι συγχρονισμένη με τον κόσμο και τις αλλαγές που συμβαίνουν σε αυτόν, συνεπώς οι πληροφορίες δεν κινδυνεύουν ποτέ να θεωρηθούν ξεπερασμένες.

Χρησιμοποιώντας τα ευρήματα από την περιπλάνηση του post-flâneur γύρω από την πλατεία δημιουργούμε οπτικά διαγράμματα, που επιτρέπουν την ανάγνωση χωρικών

1 Rendell (2005): σ. 21.

μοτίβων σε διαφορετικές κλίμακες. Οργανώνοντας και μελετώντας τις φωτογραφίες σε σύνολα επιχειρούμε να ανακαλύψουν πραγματικότητες οι οποίες παραμένουν ασύλληπτες. Η φωτογραφία εξετάζεται ως μέσο επανεκτίμησης της πόλης, ικανό να προχωρήσει πέρα από την απλή αναπαράσταση της πραγματικότητας στην ερμηνεία της, προσδιορίζοντας μια μοναδική σχέση του ανθρώπου με την πόλη.

«Οι χρήστες της πόλης είναι ένα είδος «flâneur». Κάθε κύκλος που κάνουν, κάθε τους πράξη, αλλάζει την εικόνα του τόπου, την ίδια την πόλη.»² [Εικ. 2]

Η Γένεση ενός Αστικού Αρχέτυπου

το φαινόμενο του αστικού περιπατητή / η γένεση του flâneur

Σημείο αναφοράς για την κατασκευή του post-flâneur αποτέλεσε ο παθιασμένος πλάνης³ του 19ου αιώνα, ο flâneur, ο περιπλανώμενος Παριζιάνος, ο παρατηρητής της μοντέρνας ζωής. Πότε όμως και υπό ποιες συνθήκες γεννήθηκε το αστικό αρχέτυπο του οποίου το σύγχρονο ανάλογο επιχειρούμενα κατασκευάσουμε; Τις απαντήσεις θα βρούμε γυρίζοντας πίσω στην Ευρώπη του 19ου αιώνα. Εκεί όπου η Βιομηχανική Επανάσταση πυροδότησε σημαντικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές αλλαγές. «Η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας, η έννοια της ταχύτητας, της μεγαλούπολης και του πλήθους είναι τα συστατικά στοιχεία, τα οποία εισάγουν

² Benjamin (1999).

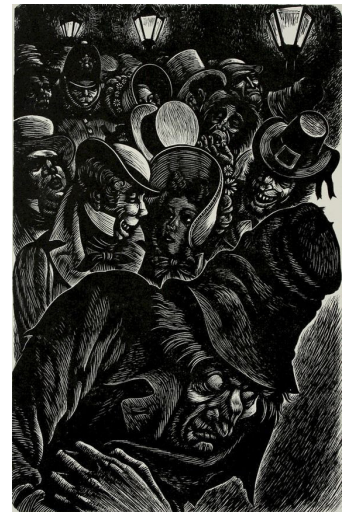
³ ελληνική απόδοση του γαλλικού όρου flâneur. πλάνης (ο/η) (αρχαιοπρ.) αυτός που μετακινείται διαρκώς, που δεν σταθεροποιείται η θέση, η κατάσταση ή η διαμονή του ΣΥΝ. περιπλανώμενος [ΕΤΥΜ. <αρχ. πλάνω –ωμαι]

παγκοσμίως τα δεδομένα της μοντέρνας εποχής»⁴. Μια εποχή, η οποία φέρνει μαζί της νέα μοτίβα αστικής ζωής και εμπειρίας προκαλώντας αλλαγές όχι μόνο στη δομή της κοινωνίας, αλλά και στον αστικό ιστό. Οι στοές που κατασκευάζονται στο Παρίσι για να στεγάσουν εμπορεύματα από κάθε γωνιά της γης, μετατρέπονται σε σύμβολα ενός νέου κόσμου που ανατέλλει, ενός κόσμου του θαύματος⁵ και της διαφήμισης. Οι στολισμένες βιτρίνες των καταστημάτων, οι διαφημιστικές ταμπέλες, ο φωτισμός των στοών τις βραδινές ώρες, ενισχύουν την περαντζάδα, την βόλτα, την περιπλάνηση. Η μοντέρνα εποχή, η νέα αστική πραγματικότητα είναι γεγονός.

Το Φαινόμενο του Αστικού Περιπατητή [Εικ. 3]

Το 1840, ο ποιητής Edgar Allan Poe⁶ είναι ο πρώτος που παρατηρεί και περιγράφει τα πολυάριθμα πλήθη που αρχίζουν να συρρέουν στις μεγαλουπόλεις. Ο απλός περιπατητής μετατρέπεται σε εξερευνητή, καθώς ο προσανατολισμός στην πόλη μετατρέπεται σε δεξιότητα. Ο Poe, εφευρίσκει τον ρόλο του αποκομμένου παρατηρητή, ο οποίος εκστασιάζεται από την κίνηση του πλήθους, προκειμένου να εισάγει ένα νέο αστικό τύπο, μια αποξενωμένη φιγούρα, η οποία αποτελεί στην πραγματικότητα την προσωποποίηση της μοντέρνας πόλης. Είναι αυτός ο ανένταχτος πλάνης που δεν είναι όμοιος με τους άλλους, όμως δεν μπορεί να ζήσει χωρίς αυτούς.

«Ce grand malheur, de ne pouvoir être seul»⁷

3. Fritz Eichenberg, "The Man of the Crowd" από τα διηγήματα του Edgar Allan Poe, ξυλογραφία, 1944

4 Ψαρράς (2011).

5 «Το θέαμα, γενικά, ως συγκεκριμένη αντιστροφή της ζωής, είναι η αυτόνομη κίνηση του μη-ζώντος.» [Debord (20104), σ. 13.]

6 Poe (1840).

7 Ό. π.

Η Γένεση του Flâneur [Εικ. 4]

Στη μοντέρνα πόλη που συνεχώς μεταλλάσσεται, ο άνθρωπος του πλήθους πρέπει να ενσωματωθεί ή να χαθεί. Η θεωρία του Ροε για τη σύγχρονη αστική πραγματικότητα έρχεται να συμπληρωθεί λίγα χρόνια αργότερα από τον ποιητή, συγγραφέα και κριτικό τέχνης Charles Baudelaire (1821-1867). Η νέα αστική εμπειρία που προσφέρουν οι δρόμοι του Παρισιού μετεξελίσσει τον άνθρωπο του πλήθους του Ροε, ο οποίος ταξιδεύει από το Λονδίνο στο Παρίσι, ώστε να γεννηθεί μια νέα λυρική φιγούρα, ένας καλλιτέχνης, ένας μοντέρνος άνθρωπος, ο τότε σύγχρονος άνθρωπος, ο flâneur. Συνήθως μεταφράζεται ως περιπατητής, αργόσχολος ή χασομέρης, αυτός που σουλατσάρει και σεργιανίζει, όμως κανένα από αυτά τα επίθετα δε μοιάζει ικανό να αποδώσει το πλήρες νόημα της έννοιας.⁸

Ο Baudelaire ξεκινά την περιγραφή του flâneur ως καλλιτέχνη, κοσμοπολίτη, ανθρώπου του πλήθους, παιδιού.⁹ Ο άνθρωπος με τα πολλά επίθετα δεν είναι καθαρά καλλιτέχνης, γιατί ο προσδιορισμός μιας μοναδικής του ιδιότητας θα περιόριζε την πολυδιάστατη προσωπικότητά του. Είναι ένας πνευματικός πολίτης του κόσμου, που «Βλέπει καθετί καινούριο με μια ζωώδη και εκστατική ματιά»¹⁰. Ο flâneur περπατά πλέον μέσα στην πόλη με περισσότερη ευκολία λόγω των στοών. Η flânerie είναι γι' αυτόν βασικός μηχανισμός αφήγησης των δρώμενων της αστικής ζωής. Η πρακτική του περπατήματος καθίσταται το ζωοποίο στοιχείο του και προσδιορίζει την ύπαρξή του.

«Τι πραγματικά είναι ο flâneur δεν θα οριστεί ποτέ ικανοποιητικά, αλλά ανάμεσα από όλες τις εκφάνσεις του, από τον πανάρχαιο τεμπέλη μέχρι τον σιωπηλό ποιητή, ένα πράγμα παραμένει σταθερό: η εικόνα του παρατηρητή και του μοναχικού ανθρώπου που περιπλανιέται στην πόλη του Παρισιού»¹¹.

⁸ Skinner (1962).

⁹ Baudelaire (1863): σ. 5.

¹⁰ Ό. π., σ. 8.

¹¹ Solnit (2000).

Σπουδάζει μια «αστική επιστήμη», παραμένοντας ανένταχτος στο χρόνο, αιώνιος και διαχρονικός. Περιπατά κατά βούληση και ελεύθερα χωρίς προορισμό, παρατηρώντας. Στόχος του δεν είναι απλά να ζήσει τη φευγαλέα ευχαρίστηση των περιστάσεων. Αυτός ο αμερόληπτος, ο αντικειμενικός, ο ανεξάρτητος, ο παθιασμένος πλάνης, βρίσκει την ευχαρίστηση αναζητώντας κάτι πιο βαθύ, αυτή τη νέα ποιότητα, la modernité.¹² Κινείται μετέωρος, υποκινούμενος από την περιέργειά του, ανακαλύπτει κρυφά, παράνομα σημεία της πόλης, αλλά παραμένει αποστασιοποιημένος. Ένας παθητικός θεατής των αστικών δρώμενων. Εθισμένος στην περιπλάνηση, κινείται ανώνυμος μέσα στο πλήθος. Ζητά την ανωνυμία, γιατί είναι αυτή που του επιτρέπει να κρατήσει την απόσταση που χρειάζεται για να παρατηρήσει ανενόχλητος τις μάζες στους δρόμους της μεγάλης μητρόπολης. Είναι ένας καταναλωτής που δεν θέλει να ψωνίσει. Είναι ένας καλλιτέχνης που δεν θέλει να υπογράψει τα έργα του.¹³

Ο Baudelaire μέσω του flâneur διαμορφώνει μια κριτική ματιά απέναντι στη νέα εποχή, στο πλήθος και στην αναδυόμενη κοινωνία, η οποία εξελίσσεται με ραγδαίους ρυθμούς. Σαν άλλος ντετέκτιβ ο flâneur ξεχύνεται στους δρόμους, προκειμένου να ανακαλύψει τα μυστικά της. Καμία αλλαγή δεν τον αφήνει ανεπηρέαστο. Αντιθέτως επαναπροσδιορίζεται διαρκώς σύμφωνα με τα δεδομένα της μοντέρνας εποχής. Είναι ο εσαεί πρώτος κάτοικος της μοντέρνας πόλης.

Σχέδιο Εργασίας Περί Στοών

Ο Walter Benjamin | Ο Flâneur ως Υποκείμενο Κριτικής

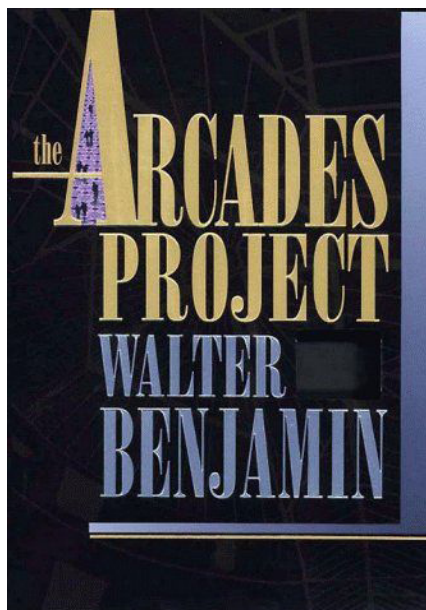
Έναν αιώνα μετά τον Baudelaire, στις αρχές του 20ου, ο Walter Benjamin, ο σημαντικότερος χρονικογράφος του, «επανέρχεται στην έννοια του flâneur για να εξερευνήσει τον αντίκτυπο που έχει επιφέρει στον ανθρώπινο ψυχισμό ο μοντέρνος τρόπος ζωής στην πόλη».¹⁴ Μετατρέπει τη μπωντλαιριανή φιγούρα του flâneur σε αντικείμενο επιστημονικού ενδιαφέροντος του 20ου αιώνα, σε εμβληματικό αρχέτυπο της αστικής, μοντέρνας εμπειρίας¹⁵, με στόχο να ασκήσει κριτική στη μοντέρνα βιομηχανική κοινωνία που αναδύεται. Εστιάζει κυρίως σε ζητήματα που αφορούν τα

12 Με τον όρο «la modernité», εννοούμε το εφήμερο, το φευγαλέο, το απρόοπτο, του οποίου το άλλο μισό είναι το αιώνιο και το αμετάβλητο. [Baudelaire (1995), σ. 12.]

13 Με το ψευδώνυμο «Monsieur G.» ο Baudelaire αναφέρεται στον Constantin Guys (Δεκέμβριος 1802-Δεκέμβριος 1892), γεννημένο στην Ολλανδία, ανταποκριτή του Πολέμου της Κριμαίας, ζωγράφο ακουαρέλας και εικονογράφο σε βρετανικές και γαλλικές εφημερίδες. «Είναι ένας άνθρωπος που δεν του αρέσει να αποκαλείται καλλιτέχνης και δεν υπογράφει τα έργα του. Όμως η περιέργειά του είναι η πηγή της ευφυΐας του. Είναι ένας εραστής του πλήθους και της ανωνυμίας του, που τραβάει την πρωτοτυπία του μέχρι τα όρια της σεμνοτυφίας... πρόσφατα τον ρώτησε να ξεγράψει το όνομά του.» [Baudelaire (1995), σ. 8.]

14 Bobby Seal. Psychogeographicreview.com. 2013, <http://psychogeographicreview.com/baudelaire-benjamin-and-the-birth-of-the-flaneur>, (πρόσβαση: 20.05.2016)

15 Shaya (2004): σ. 10.

σημάδια της μοντέρνας εποχής στην πόλη, τις καινοτομίες του 19ου, όπως την εξέλιξη των στοών σε πολυκαταστήματα, τις εκθέσεις, τη μόδα, τις λάμπες πετρελαίου και τη διαφήμιση, τα οποία άλλαξαν τη φυσιογνωμία της γαλλικής πρωτεύουσας και επηρέασαν την κίνηση του ατόμου μέσα στην πόλη. Σύμφωνα με τον Benjamin, καθοριστικής σημασίας για την τύχη του πλάνητα αποτέλεσαν οι αλλαγές που επέφεραν οι επεμβάσεις του βαρώνου Georges Haussmann στο Παρίσι, οι οποίες άρχισαν να καταστρέφουν το «φυσικό του περιβάλλον»¹⁶. [Εικ. 5]

Ο Benjamin συλλέγει με προσοχή κομμάτια της πόλης, και έπειτα συνθέτει τη δική του αφήγηση. Την αποστολή αυτή φέρνει εις πέρας ο flâneur, ο περιπλανώμενος θεατής που κρατά και συλλέγει πνευματικές σημειώσεις περπατώντας μέσα στο αστικό τοπίο, μετατρέποντάς τες στη συνέχεια σε γραπτή μορφή. Ως εκ τούτου, το έργο του παίρνει τη μορφή ενός collage τεκμηρίων, προσωπικών καταθέσεων, ντοκουμέντων της εποχής και συνεντεύξεων. Ο flâneur ενσαρκώνει για τον Γερμανό φιλόσοφο το σιωπηλό παρατηρητή, που «διαβάζει» την πόλη και τους υπαιγιμούς της και παράλληλα «καθίσταται το βασικό μοτίβο της μοντέρνας αστικής γραφής και όχημα για τις εικασίες του»¹⁷. «Το παρελθόν και η νεωτερικότητα, το παρελθόν και το παρόν συναντώνται και συνδιαλέγονται μέσα στις στοές, οι οποίες για τον Benjamin παρέχουν τους όρους για να εγείρουν τις μνήμες του παρελθόντος»¹⁸. Με άλλα λόγια, η φιγούρα του flâneur αποτελεί για αυτόν το εργαλείο για την ερμηνεία του σύγχρονου πολιτισμού. Σύμφωνα με τον Mike Savage το ενδιαφέρον του Benjamin για τον flâneur δεν ήταν η σκιαγράφηση ενός πραγματικού κοινωνικού τύπου που

16 Benjamin (1999).

17 Parsons (2000).

18 Buck-Morss (1986), σ. 99-140

υπήρξε σε συγκεκριμένα αστικά περιβάλλοντα, αλλά ενός θεωρητικού, επικριτικού, αντιτιθέμενου στην ιδέα της μάζας.¹⁹ Το τέλος του ήρωα της μοντέρνας εποχής έρχεται σύμφωνα με τον Benjamin με το θρίαμβο του καπιταλισμού, όταν πλέον οι στοές μετεξελίσσονται σε εμπορικά κέντρα.²⁰ [Εικ. 6]

Ο 20ος Αιώνας

Από τις επισκέψεις των Dada στην Dérive των Σιτουασιονιστών

Την εποχή της ραγδαίας βιομηχανικής επανάστασης διαδέχεται ο 20ος αιώνας, ο οποίος βρίσκει μια μεταπολεμική Ευρώπη που συνεχίζει να μεταβάλλεται. Η γενικευμένη κρίση των πανανθρώπινων αξιών τροφοδοτεί τη φαντασία των avant-garde κινημάτων, ώστε να χαράξουν νέα πορεία. Το βάρος μετατοπίζεται από την αστική φιγούρα του flâneur στη διαδικασία της αστικής περιπλάνησης, της flânerie, η οποία καθιερώνεται ως μέσο προσδιορισμού και κριτικής της σχέσης του ατόμου με την πόλη. Κάπως έτσι, η θεωρία της περιπλάνησης που ορίστηκε από τον Baudelaire, ταξιδεύει στο χρόνο, περνά στα χέρια των πρωτοπόρων Dada, των Σουρεαλιστών και της Internationale Situationniste, προσαρμόζεται στις πρακτικές τους και μετατρέπεται σε κύριο εργαλείο εξερεύνησης και παρατήρησης της πόλης.

6. Shops in the Passage Vero-Dodat. Courtesy of the Musee Carnavalet, Paris. Photo copyright

Shops in the Passage Vero-Dodat. Courtesy of the Musee Carnavalet, Paris. Photo copyright Phototheque des Musees de la Ville de Paris. See Ala, 4.

¹⁹ Savage (2000): σ. 38.

²⁰ Benjamin (1999): σ.170.

Από τις επισκέψεις των Dada στην *Dérive* των Σιτουασιονιστών

Με πεδίο δράσης το Παρίσι, οι Dada διοργανώνουν μια σειρά επισκέψεων σε διάφορα σημεία της πόλης, εξυψώνοντας την παράδοση της *flânerie* του 19ο αιώνα στο επίπεδο της αισθητικής εμπειρίας και επεκτείνοντας την κριτική τους σε θέματα που αφορούν στην κουλτούρα της καθημερινής ζωής στους δρόμους του Παρισιού. Η προσέγγισή τους παροτρύνει τον περιπατητή να γνωρίσει μια οπτική της πόλης διαφορετική από αυτή που προωθείται από τις μάζες, να περιηγηθεί με διαφορετικό τρόπο σε σημεία της μητρόπολης που θεωρούνται ασήμαντα ή κοινότοπα - banal στο πλαίσιο της κοινωνίας του θεάματος. Ο στόχος της επίσκεψης σε μια κατεστραμμένη μεσαιωνική εκκλησία που πραγματοποιήθηκε στις 14 Απριλίου του 1921 στο Παρίσι ήταν να προωθήσει μια λογική βασισμένη στην προσωπική αντίδραση των ατόμων σε ένα παρατημένο σημείο της πόλης και να προσφέρει τη δυνατότητα να εξερευνηθεί εκ νέου καθετί καθημερινό και ξεπερασμένο μέσα στην πόλη. [Εικ. 7]

Οι Σουρεαλιστές αντιλαμβάνονται το αστικό τοπίο του Παρισιού σαν μια πηγή συμβόλων και προσπαθούν να αναζητήσουν την υπέρ-πραγματικότητα²¹ μέσα από την παρατήρηση γεγονότων, εικόνων και ήχων της καθημερινότητας.²² Στην πρακτική τους κυριαρχεί η πεποίθηση ότι ο δημόσιος χώρος θα μπορούσε να διασχιστεί όπως το μυαλό μας, ενώ μια μη ορατή πραγματικότητα θα μπορούσε να ανακαλυφθεί μέσα στο αστικό τοπίο. Οι περιπλανήσεις τους υιοθέτησαν την έννοια του αυτοματισμού, δηλαδή της αυθόρμητης αντίδρασης της στιγμής, προκειμένου να φέρουν στην επιφάνεια το ασυνείδητο του ατόμου και να το αποτυπώσουν. Υιοθέτησαν και αυτοί την πρακτική

7. Excursion et Visite DADA | St Julien le Pauvre, Paris, 1921

21 surréalité- Étymol. et Hist. 1919 *sur-réalité*.

22 Ψαράς (2011).

των οργανωμένων περιπάτων που ονόμασαν αντί-περπάτημα (*déambulation*), κατά τη διάρκεια του οποίου θα μπορούσε να επιτευχθεί μια κατάσταση ύπνωσης και ηθελμένης απώλειας ελέγχου, ανακαλύπτοντας τα όρια μεταξύ του περπατήματος και του ονείρου. Με στόχο να ανακαλύψουν «το ψυχολογικό αντίκτυπο που επιφέρει ο περίγυρος στον άνθρωπο»²³ και στα συναισθήματά του, «προσέφεραν ένα νέο είδος περιπλανώμενου, παρόν στο δυναμικό μετασχηματισμό της πόλης, ο οποίος ασχολείται με τις παιχνιδιάρικες και ανατρεπτικές πρακτικές, οι οποίες στο μέλλον θα γίνουν το σήμα κατατεθέν των καταστασιακών»²⁴. [Εικ. 8]

Τις θεωρίες του Dada, των Σουρεαλιστών διαδέχεται στα μέσα του 20ου αιώνα η δράση της *Internationale Situationniste*. «Η πρακτική της τυχαίας αστικής περιπλάνησης μετατρέπεται από την *Internationale Situationniste* σε μια τεχνική αστικού σχεδιασμού και χαρτογράφησης της πόλης, εντοπίζοντας παράλληλα την ψυχογεωγραφία της, με στόχο το σχεδιασμό της μητρόπολης του μέλλοντος»²⁵. Όπως και τόσα άλλα *avant-garde* κινήματα, ήθελε να πετύχει μια άνθηση της δημιουργικότητας στην προβληματική κοινωνία της εποχής. «Άσκησε έντονη κριτική στην καπιταλιστική εκμετάλλευση και στην παρακμή της καθημερινής ζωής και αντιπρότεινε αστικές εμπειρίες βασισμένες στη δημιουργικότητα και τον αυθορμητισμό, με εργαλεία το παιχνίδι, την περιπλάνηση, την ελευθερία και την κριτική σκέψη».²⁶ Και ενώ η αστική περιπλάνηση ήταν για τον *flâneur* μια κατά βάσιν κριτική διαδικασία, παρόλα αυτά, με τη μορφή που είχε ως τότε, δεν θα μπορούσε να συντελέσει στην μετάλλαξη της πόλης. Γι' αυτό το λόγο, η *Internationale Situationniste* με επικεφαλής τον Debord αναπτύσσει τη θεωρία της *dérive*, μια έννοια που θέτει το άτομο στο κέντρο της σκέψης. Αποτελεί «μια τεχνική

8. Andre Breton and crew

23 Vachon (2004): σσ. 44-56.

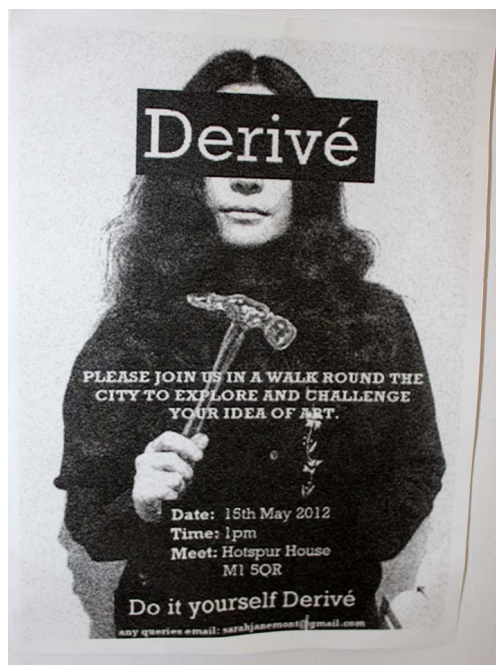
24 Coverley (2006): σσ. 57-79.

25 Vachon, ό. π.

26 Τσιαούσκογλου, Δήμητρα, «Καταστασιακοί (Μέρος Α')» στο *Art Mag*, Νοέμβριος 2013, <http://www.artmag.gr/art-history/art-history/item/5154-situationists>, (πρόσβαση: 01.03.2016).

βιαστικού περάσματος μέσα από ποικίλες ατμόσφαιρες –ambiances μιας πόλης»²⁷. Τα μέλη της Internationale Situationniste ήταν κάτι παραπάνω από flâneurs, ήταν «επιθεωρητές» της πόλης.²⁸ [Εικ. 9/10]

Όπως γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω, η περιπλάνηση παίρνει τη μορφή μιας διαχρονικής διαδικασίας μελέτης και ανάγνωσης της πόλης. Η γενεαλογία του πλάνητα που επιχειρήθηκε παραπάνω έχει ως στόχο να αποδείξει ότι ο flâneur σαν χαμαιλέοντας προσαρμόζεται στο πλαίσιο της κάθε κοινωνίας, αναζητώντας το εκάστοτε μοντέρνο. Μεταλλάσσεται στο πέρασμα του χρόνου μέσα από μια δυναμική σχέση αλληλεξάρτησης με την οντολογία της πόλης και τα χαρακτηριστικά της εκάστοτε εποχής. Ο flâneur και η πόλη εξελίσσονται ταυτόχρονα. Συνεπώς, προκειμένου να προσδιοριστεί η σύγχρονη μορφή του, είναι αναγκαίο να εξετάσουμε τις δυνάμεις εκείνες που διαμορφώνουν τη φυσιογνωμία του 21ου αιώνα.

10. Reading of Guy Debord's society of the spectacle

27 Ιωαννίδης (1999): σ. 84.

28 Coverley (2006): σσ. 57-79.

Η Ψηφιακή Εποχή

η ανάδυση μιας νέας κοινωνίας | τα χαρακτηριστικά της ψηφιακής εποχής | οι υβριδικοί χώροι | η εποχή της οπτικοποίησης | η κάμερα του κινητού τηλεφώνου | η φωτογραφία

Η Ανάδυση μιας Νέας Κοινωνίας

«Η ιστορία της ζωής, όπως τη διάβασα είναι ένα σύνολο σταθερών καταστάσεων, που διακόπτονται σε σπάνια χρονικά διαστήματα από καθοριστικής σημασίας γεγονότα, τα οποία συμβαίνουν με μεγάλη ταχύτητα, και σηματοδοτούν το πέρασμα σε μια νέα εποχή, από μια μορφή κοινωνίας σε μια άλλη».²⁹ Κάπως έτσι θα μπορούσε να περιγραφεί η γένεση μιας επανάστασης.

Προς το τέλος της δεύτερης χιλιετίας, μια σειρά γεγονότων οδήγησαν στον μετασχηματισμό του κοινωνικού τοπίου της ανθρώπινης ύπαρξης, επιφέροντας θεμελιώδεις αλλαγές σε κοινωνικό-πολιτικό, πολιτιστικό, οικονομικό και κυρίως τεχνολογικό επίπεδο. Στα χρόνια που ακολούθησαν, με κορύφωση την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, οι παραπάνω μετασχηματισμοί διαπότισαν σε τέτοιο βαθμό την ανθρωπότητα, με αποτέλεσμα να πυροδοτηθεί η Ψηφιακή Επανάσταση εγκαινιάζοντας το πέρασμα από τη Μεταβιομηχανική στην Ψηφιακή Εποχή. «Πρόκειται για μια επανάσταση βασισμένη στις τεχνολογίες πληροφοριών, παραγωγής γνώσης και επικοινωνίας, η οποία διαμόρφωσε, και εξακολουθεί να διαμορφώνει, με επιταχυνόμενο ρυθμό, την υλική βάση της κοινωνίας, μετασχηματίζοντας τον «υλικό πολιτισμό» μας».³⁰ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο W. J. Mitchell «Πρόκειται για ένα παλιό σενάριο που ξαναπαίζεται με νέους ηθοποιούς. Το πυρίτιο είναι ο νέος χάλυβας και το διαδίκτυο ο νέος σιδηρόδρομος».³¹

Η ραγδαία ανάπτυξη που γνώρισε ο τομέας της Τεχνολογίας Πληροφοριών, ήδη από τα τέλη του 20ου αιώνα, επαναδιαμόρφωσε τα αστικά μοτίβα που δημιουργήθηκαν από τα τεχνολογικά επιτεύγματα του 19ου και 20ου αιώνα κατά την πρώτη και δεύτερη Βιομηχανική Επανάσταση. Το πέρασμα από την Μετά-βιομηχανική Εποχή στην Εποχή της Πληροφορίας ή αλλιώς των Ηλεκτρονικών Υπολογιστών, οδήγησε αναπόφευκτα στη «μετάβαση σε μια νέα μορφή κοινωνίας που λειτουργεί στο πλαίσιο της αυτονομίας του πολιτισμού απέναντι στις υλικές βάσεις της ύπαρξής μας, μιας κοινωνίας των δικτύων».³²

Η πληροφορία έχει καταστεί βασικό συστατικό της κοινωνικής μας οργάνωσης, με

29 Seal Bobby, Baudelaire, «Benjamin and the Birth of the Flâneur», στο *Psychogeographic Review*, Νοέμβριος 2013, <http://psychogeographicreview.com/baudelaire-benjamin-and-the-birth-of-the-flaneur/>, (πρόσβαση: 20.11.2015).

30 Castells (2000): σ.30.

31 Mitchell (1999): σ.17.

32 Castells (2000): σ. 509.

αποτέλεσμα οι ροές μηνυμάτων και εικόνων μέσω δικτύων να συγκροτούν το βασικό νόημα της κοινωνικής μας δομής. Ζούμε πλέον στην εποχή της οπτικοποίησης και της πληροφορίας. Οι χώροι μέσα στους οποίους αλληλεπιδρούμε καθημερινά είναι γεμάτοι δεδομένα (data), φωτογραφίες, σχόλια, σκέψεις, κριτικές, αόρατα στο φυσικό κόσμο αλλά πλήρως ορατά στον ψηφιακό σαν ένα σύνολο προσβάσιμο και αποτελούμενο από διαχειρίσιμες πληροφορίες. «Ο φυσικός χώρος συμπληρώνεται και «επαυξάνεται» διαρκώς μέσω της ηλεκτρονικής και της οπτικής πληροφορίας»³³. Κατ' αυτό τον τρόπο, διαμορφώνονται νέες συνθήκες που εγείρουν νέα χωρικά ζητήματα, επαναπροσδιορίζουν την έννοια της επικοινωνίας και θέτουν στη βάση του σύγχρονου πολιτισμού την εικονικότητα.

Τα Χαρακτηριστικά της Ψηφιακής Εποχής / Οι Υβριδικοί Χώροι [Εικ. 11]

Σύμφωνα με τον Ben Russell «οι άνθρωποι σχετίζονται με τον κόσμο μέσω της τεχνολογίας. Η τεχνολογία καθορίζει την αντίληψη του χώρου, τον τρόπο που αλληλεπιδρούμε με αυτόν και τον τρόπο που αντικρίζουμε τον κόσμο».³⁴ Η ασύρματη σύνδεση στο διαδίκτυο (π.χ. wi-fi, 3g, 4g), οι υπηρεσίες γεωπροσδιορισμού (**Location Based Services** π.χ. gps, geotags), τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και πολλές άλλες υπηρεσίες ενσωματωμένες στα έξυπνα κινητά τηλέφωνα (smart phones) και τις φορητές συσκευές, γίνονται προέκταση του εαυτού μας. **Ο Hardey υποστηρίζει ότι: «...οι 2.0 Web εφαρμογές σε συνδυασμό με τις κινητές τεχνολογίες και τις υπηρεσίες γεωαναφοράς (georeference) επιτρέπουν στους χρήστες να δημιουργούν μια νέα χαρτογραφία των πόλεων στις οποίες κατοικούν»**³⁵.

33 De Souza e Silva (2006): σσ.261-278.

34 Russell (1999): σ. 4.

35 Hardey (2007): σ. 867-884.

Επιπλέον ο «χρήστης έχει τη δυνατότητα να αφήνει σημειώσεις, να 'χαρακτηρίζει' χώρους, να προσθέτει πληροφορίες και 'αφηγήσεις', χωρίς να επεμβαίνει άμεσα στο φυσικό χώρο αυτό καθαυτό»³⁶.

Ο ιστός υπάρχει πλέον παντού γύρω μας και συνενώνεται με αυτά που μας περιβάλλουν. Την ίδια στιγμή, τα έξυπνα τηλέφωνα που μετατρέπονται πλέον σε μικρό-υπολογιστές, τηλεχειριστήρια και φωτογραφικές μηχανές εισχωρούν στις καθημερινές δραστηριότητες του ανθρώπου, ενσωματώνοντας το διαδίκτυο στο φυσικό χώρο. Σήμερα, επιφορτίζονται με ένα νέο κοινωνικό ρόλο, αυτόν του μέσου διεπαφής μεταξύ ανθρώπου και μηχανής, δηλαδή φυσικού και ψηφιακού χώρου. Αυτό σημαίνει ότι κάθε χρήστης μιας έξυπνης συσκευής έχει τη δυνατότητα να είναι «δικτυωμένος» ακόμη και όταν κινείται μέσα στην πόλη, ξεπερνώντας την ανάγκη της ενσύρματης σύνδεσης μέσω υπολογιστή. Η σύγχρονη πραγματικότητα, η οποία έρχεται σε αντίθεση με τη στατική και δύσκαμπτη διαδικασία του παρελθόντος, δημιουργεί ιδιαίτερα ρευστές σχέσεις μεταξύ ανθρώπου, χώρου και συσκευής.

Ο αόρατος ψηφιακός κόσμος που πλανάται πάνω από τον φυσικό, έρχεται να συμπληρώσει την εμπειρία του. Η αυξανόμενη διείσδυση του δικτύου στη ζωή του σύγχρονου ανθρώπου καθιστά ολοένα και πιο δύσκολη τη διάκριση του φυσικού χώρου από αυτό του διαδικτύου. Τα μεταξύ τους όρια θολώνουν. «Η ταυτόχρονη ύπαρξή μας σε δύο κόσμους, τον φυσικό και τον ψηφιακό, έχει ως αποτέλεσμα την ανάδυση ενός ενδιάμεσου χώρου που ονομάζεται υβριδικός»³⁷. Πλέον, η πόλη για τον συνδεδεμένο άνθρωπο δεν περιορίζεται σε ό,τι μπορεί να γίνει αντιληπτό μόνο δια γυμνού οφθαλμού. Αντιθέτως, περιέχει σχόλια και συνδέσεις, πληροφορίες και προσανατολισμούς, που προέρχονται από ένα δίκτυο ανθρώπων και φορητών συσκευών, που επεκτείνονται πέρα από το φυσικό χώρο και από αυτά που μπορεί να αντιληφθεί με τα μάτια του. Εισάγεται λοιπόν μια νέα χωρική αντίληψη στο πλαίσιο της οποίας ο χώρος αποκτά διαστάσεις που ξεπερνούν την απλή αναγνώριση συντεταγμένων.

Η Εποχή της Οπτικοποίησης | Η Κάμερα του Κινητού Τηλεφώνου | Η Φωτογραφία

«Τις λέξεις, τα κείμενα τα αντικαθιστά η εικόνα. Η εποχή του γραπτού λόγου τελειώνει»³⁸.

Ποτέ, από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή, η εικόνα δεν απέκτησε τη βαρύτητα που έχει σήμερα. Η τεράστια πρόοδος που σημειώθηκε στον τομέα των οπτικών τεχνολογιών την τελευταία δεκαετία έχει οδηγήσει στην καθιέρωση της οπτικοποιημένης πληροφορίας ως βασικού μέσου επικοινωνίας. Η παραγωγή και

36 Russell (1999): σ. 4.

37 De Souza e Silva (2006): σσ. 261-278.

38 Mitchell (2005).

κατανάλωση μετατρέπονται σε θεμελιώδεις διαδικασίες του σύγχρονου πολιτισμού, που συγκροτούν το βασικό νόημα της κοινωνικής μας δομή και διαμορφώνουν μια κουλτούρα πραγματικής εικονικότητας. Η εικόνα είναι πανταχού παρούσα. Καθημερινά εκατομμύρια φωτογραφίες σε ολόκληρο τον κόσμο αναρτώνται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (*social media*) και στον παγκόσμιο ιστότοπο. Ο κόσμος γίνεται έκθεμα και η οθόνη η προθήκη του. Ο βομβαρδισμός εικόνων που δέχεται καθημερινά ο άνθρωπος δημιουργεί έναν καθολικό οπτικό κώδικα, επηρεάζοντας τον τρόπο με τον οποίο παρατηρούμε και προσλαμβάνουμε τον κόσμο. Η φωτογραφία «είναι μια γραμματική, και ακόμη περισσότερο, μια ηθική του να βλέπεις»³⁹.

Με την ενσωμάτωση της ψηφιακής φωτογραφικής μηχανής στα κινητά τηλέφωνα και σε άλλες φορητές συσκευές, εγκαινιάζεται το πέραςμα σε μια νέα εποχή όπου η εικόνα διαπερνά ολόκληρο το φάσμα της ύπαρξής μας. Το κινητό παύει να είναι ένα μέσο επικοινωνίας με κυρίαρχες λειτουργίες την πραγματοποίηση κλήσεων και την ανταλλαγή μηνυμάτων. Εξελίσσεται σε εργαλείο ψηφιακής απεικόνισης και επικοινωνίας, σε μια δικτυωμένη συσκευή. Μέσα σε περίπου μια δεκαετία τα κινητά τηλέφωνα-κάμερες κατορθώνουν να διεισδύσουν στην καθημερινότητά μας και να ισχυροποιήσουν την οπτική κουλτούρα. Η λήψη φωτογραφιών γίνεται για τον άνθρωπο του 21ου αιώνα καθημερινή συνήθεια. Τα σύγχρονα κινητά τηλέφωνα-κάμερες πολλαπλασιάζουν εκθετικά τις φωτογραφίες που βγάζει καθημερινά ο άνθρωπος, καθώς τον οπλίζουν με μια φωτογραφική μηχανή εύκολη στη χρήση και τη μεταφορά που βρίσκεται συνεχώς στην τσέπη του και παρέχοντάς του δυνατότητες λήψης, επεξεργασίας, αποθήκευσης και εξαγωγής εικόνων υψηλής ανάλυσης. Το κινητό παρ' όλ' αυτά δεν είναι μια ακόμη κάμερα. Είναι η δικτυωμένη κάμερα του «συνδεδεμένου» ανθρώπου. Γίνεται ένα μέσο μικρογραφίας της εμπειρίας και η φωτογραφία ένας τρόπος να βλέπει κανείς τον κόσμο μέσα από την οθόνη του κινητού, ένα είδος διαμεσολαβούμενης όρασης. Η φωτογραφία επομένως δεν είναι απλώς μια καταγραφή, ή καλύτερα μια αναπαράσταση της πραγματικότητας, αντιθέτως αποτελεί μια ερμηνεία του κόσμου γύρω μας, η οποία «μεταλλάσσει την έννοια της πραγματικότητας, και του ρεαλισμού»⁴⁰. Αποκαλύπτει ένα κομμάτι της υλικής πραγματικότητας που παραμένει αόρατο στο μάτι ή είναι δύσκολο να απομονωθεί. Συνεπώς η φωτογραφία έχει την ικανότητα να ανατρέπει στερεότυπα και να αμφισβητεί παγιωμένες εικόνες μέσα από την επανερμηνεία των πραγμάτων. Με άλλα λόγια ανακατασκευάζει την εμπειρία του να βλέπουμε. Όσον αφορά το σύγχρονο ανθρώπου και την πόλη, η δυνατότητα της φωτογραφίας να προχωρά πέρα από την αναπαράσταση του κόσμου στην κατασκευή μιας άλλης πραγματικότητας, μπορεί να επαναπροσδιορίσει τη μεταξύ τους σχέση αμφισβητώντας την επίσημη αναπαράσταση της πόλης, ανατρέποντας στερεότυπα και επανασυστήνοντάς τη με εντελώς νέο τρόπο. Η φωτογραφία έχει τη δυνατότητα να λειτουργήσει ως τρόπος εξερεύνησης και μέσο επανεκτίμησης της πόλης που δίνει έμφαση στην εξερεύνηση στο επίπεδο του δρόμου και στις άμεσες εμπειρίες, που

39 Sontag (1977): σ.1

40 Sontag (1993): σ. 62-63.

παραμένουν αόρατες και ασύλληπτες πάνω στο χάρτη⁴¹. Με κάθε κλικ ο άνθρωπος τοποθετεί τον εαυτό του σε συσχετισμό με τον κόσμο.

Κατασκευάζοντας τον Post-Flâneur [Εικ. 12]

ο φωτογράφος της μοντέρνας ζωής | κυνηγώντας το φευγαλέο | η ανωνυμία | ο ρακοσυλλέκτης ψηφιακών αφηγήσεων

Ο αποκομμένος παρατηρητής, ο παθιασμένος πλάνης, ο εστέτ, ο ποιητής, ο αρουραίος των εμπορικών κέντρων. Ο δανδής, ο Παριζιάνος του 19ου αιώνα. Ο ήρωας της μοντερνικότητας, ο αστικός εξερευνητής, ο «ξεπεσμένος» άνθρωπος, ο ξυπόλητος ερασιτέχνης κοινωνιολόγος. Ο ρεπόρτερ. Ο άντρας, η γυναίκα, το παιδί. Ο ανώνυμος πρίγκιπας, ο άνθρωπος του πλήθους. Ο σαρκαστικός κριτής της μοντερνικότητας. Ο εγκληματίας. Το διαλεκτικό υποκείμενο, ο λύτης μυστηρίων, το μυστήριο το ίδιο. Η λογοτεχνική φιγούρα, ο αστικός μύθος. Ο flâneur.

Πολλοί και συχνά αντιθετικοί ρόλοι έχουν αποδοθεί στη φιγούρα του flâneur που με τα χρόνια μετατράπηκε σε αστικό μύθο και καθιερώθηκε ως σύμβολο της νεωτερικότητας. Και ενώ ο πλάνης έγινε αντικείμενο επιστημονικής έρευνας. Αντιθέτως, ως έννοια παραμένει αρκετά αόριστη και συγκεχυμένη με αποτέλεσμα ο flâneur να αποκτά στο πέρασμα του χρόνου τόσες εικόνες όσες αυτές του μοντέρνου. Η αδυναμία αντιστοιχίας

41 Luessen (2012).

του όρου σε άλλη γλώσσα κάνει το flâneur να μοιάζει μοιραία καταδικασμένος να αποκτά το πλήρες νόημά του στη γαλλική γλώσσα, και κατ' επέκταση η μορφή του να εντοπίζεται μονάχα στο Παρίσι του 19ου αιώνα. Ο πλάνης όμως παραβιάζει τόσο γεωγραφικές όσο και ιστορικές συνθήκες, εξελίσσεται, μεταμορφώνεται και με το πέρασμα των χρόνων γίνεται «μια οθόνη προβολής για συνεχείς αντανάκλασεις της φύσης και των επιπτώσεων των συνθηκών της μοντέρνας και της μεταμοντέρνας εποχής»⁴². Ο flâneur αντιμετωπίζεται ως αναλυτική έννοια και όχι ως πραγματικό γεω-ιστορικό φαινόμενο.⁴³ Δίνουμε έμφαση στον καθολικό χαρακτήρα που αποκτά, από την ικανότητά του να λειτουργεί ως σημείο ζεύξης της νεωτερικότητας, και των ζητημάτων που αφορούν στη μεταλλασσόμενη έννοια της αστικότητας.

«Ο flâneur λοιπόν σκιαγραφείται ως τυπικό παράδειγμα ενός ασταθούς σημαίνόμενου»⁴⁴ του οποίου το νόημα κάθε φορά καθορίζεται μέσα από τη διασύνδεση μιας σειράς χαρακτηριστικών του εκάστοτε μοντέρνου. Τα παραπάνω αποτελούν την παραδοχή της επιβίωσης του flâneur παρά την προαναγγελία θανάτου του από τον Benjamin. Σήμερα ονομάζεται post-flâneur και παρ' ότι διατηρεί ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της μπωντλαιριανής φιγούρας, αποκτά καινούρια που προκύπτουν από τις αλλαγές που φέρνει η νεωτερικότητα του μεταμοντέρνου και της παγκοσμιοποίησης και κυρίως οι εξελίξεις στις οπτικές και στις ασύρματες τεχνολογίες.

Ο post-flâneur επεκτείνεται από το φυσικό στον ψηφιακό χώρο και στην σύνθεση των δύο, στον υβριδικό. Παρατηρεί και καταγράφει το σύνθετο αστικό περιβάλλον με τη χρήση ασύρματων τεχνολογιών, και παράλληλα αποτελεί το πρίσμα μέσα από το οποίο εξετάζεται το αστικό τοπίο του 21ου αιώνα και η ανθρώπινη παρουσία μέσα σε αυτό. Χαρτογραφεί εναλλακτικά τα δεδομένα του αστικού χώρου δημιουργώντας έναν καμβά που απεικονίζει τη δική του εικόνα της σύγχρονης πόλης, χωρίς να επεμβαίνει άμεσα στις υλικές συνθήκες της.

Ο Φωτογράφος της Μοντέρνας Ζωής

Ο flâneur του 21ου αιώνα γίνεται φωτογράφος, «μία 'ένοπλη' έκδοση του μοναχικού περιπατητή που κάνει αναγνώριση, στήνει ενέδρα, περιπολεί την αστική κόλαση, ο ηδονοβλεψίας που κάνοντας βόλτες ανακαλύπτει την πόλη σαν ένα τοπίο από φιλήδονες ακρότητες»⁴⁵. Ο post-flâneur αφηγείται την ιστορία της πόλης, απαθανατίζοντας αποσπασματικές εικόνες της, κατακερματίζοντας και επανασυνθέτοντάς τις, ώστε να δώσει τη δική του ερμηνεία της νεωτερικότητας. Μοιάζει με τον άνθρωπο του πλήθους του Poe. «Κλέφτης είναι ουσιαστικά ο φωτογράφος, αποσπά από το πλήθος την ομοιογένεια και τον εφησυχασμό της ασημαντότητας του ατόμου μέσα του». Αφήνει

42 Ferguson (1994): σσ. 22-42.

43 Μέσα από τα λόγια του Victor Hugo στο μυθιστόρημα του Les Misérables (1862): «to wander is human, to flâneur is Parisian».

44 Laclau, Mouffe (1985).

45 Sontag (1993): σ. 70.

πίσω του ίχνη περιπλάνησης ώστε να μπορέσουν να τα ακολουθήσουν και άλλοι. Συχνά και ο ίδιος ακολουθεί τα ίχνη προηγούμενων. «Παρατηρώντας την πραγματικότητα των άλλων ανθρώπων με περιέργεια, από απόσταση, με επαγγελματισμό, ο πανταχού παρών φωτογράφος λειτουργεί σαν αυτή η δραστηριότητα να υπερβαίνει τα ταξικά συμφέροντα, σαν η προοπτική της να είναι παγκόσμια. Στην πραγματικότητα, η φωτογραφία καθιερώθηκε πρώτα ως μια προέκταση του ματιού του μεσοαστού flâneur, του οποίου την νοοτροπία περιέγραψε ο Baudelaire... Ο flâneur δεν προσελκύεται από τις επίσημες πραγματικότητες της πόλης αλλά από τις άσκημες γωνιές της, τους αγνοημένους πληθυσμούς- μία ανεπίσημη πραγματικότητα πίσω από την πρόσοψη της αστικής ζωής, την οποία ο φωτογράφος «συλλαμβάνει» όπως ο ντετέκτιβ συλλαμβάνει έναν εγκληματία»⁴⁶. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε στον πρώτο φωτογράφο-flâneur. Ο Eugene Atget, φωτογραφίζει το Παρίσι υπό εξαφάνιση, αποτυπώνοντας τη γαλλική πρωτεύουσα λίγο πριν οι επεμβάσεις του βαρώνου αλλάξουν ριζικά τη φυσιογνωμία της. Στις γυάλινες πλάκες της φωτογραφικής μηχανής που κουβαλάει πάνω σε ένα καρότσι αποτυπώνει τα ανεπίσημα πρόσωπα της πόλης. «Αυτό που χαρακτηρίζει το βλέμμα του flâneur είναι η ικανότητά του να βλέπει την πόλη, τους ανθρώπους και τα αγαθά σαν να ήταν η πρώτη φορά που τα αντικρίζει... Να βγαίνεις από την εξώπορτα σαν να έχεις μόλις φτάσει από ξένη χώρα, να ανακαλύπτεις τον κόσμο στον οποίο ήδη ζεις». Κατά μια έννοια το ίδιο ισχύει και για τον post-flâneur. Δεν υπάρχει γύρω του κάτι που δεν αξίζει να δει. Όλα είναι εν δυνάμει αντικείμενα προς φωτογράφιση, από το πιο αδιάφορο μέχρι το πιο ασυνήθιστο. Φωτογραφίζει με τον ίδιο ενθουσιασμό το φαγητό του και το αξιοθέατο στην πόλη.

Κυνηγώντας το Φευγαλέο

Η φωτογραφία γίνεται μέσω επικοινωνίας, μια εικόνα που όσο ποτέ συνδέεται με το φευγαλέο, με το παροδικό. Ο post-flâneur αναζητά να απαθανατίσει αυτό που σε λίγο ίσως πάψει να υπάρχει. Προσπαθεί να αιχμαλωτίσει τη συνεχώς μεταλλασσόμενη πόλη που χορεύει στους φρενήρεις ρυθμούς της νεωτερικότητας. Παρακολουθεί τα δρώμενα της πόλης. Επιδιώκει να είναι παρών στα σημαντικά και στα ασήμαντα γεγονότα της, να παρακολουθεί τις εξελίξεις, να συμμετέχει σε αυτές, αν είναι δυνατόν να δει πρώτος και να απαθανατίσει το θέαμα. Ο μεγαλύτερος φόβος του post-flâneur είναι να θεωρηθεί παρωχημένος. Άλλοτε υποτάσσεται και άλλοτε υποτάσσει τη νεωτερικότητα. Κάποτε ενδίδει στους πειρασμούς της και κάποτε αντιστέκεται, σε μια προσπάθεια να καταλάβει τις φευγαλέες σημειολογίες της νεωτερικότητας και να ερμηνεύσει την εποχή του. Η νεωτερικότητα παραμένει για τον post-flâneur ένα αίνιγμα που αναζητά επίλυση, ένας λαβύρινθος που περιμένει να αποκρυπτογραφηθεί. Αυτό που αλλάζει είναι η στάση του απέναντι σε αυτή. Από παθητικός θεατής της συνεχώς μεταλλασσόμενης μοντέρνας εποχής γίνεται συμμετοχος στη διαμόρφωση της πραγματικότητας, επιδιώκοντας να αποτελεί κομμάτι της. Παράλληλα όμως εκτός από το ρόλο του παθητικού θεατή χάνει και την επαναστατική του διάσταση ως κριτικός παρατηρητής της μοντέρνας ζωής και της σύγχρονης μορφής της πόλης.

46 Sontag (1993): σ. 62-63.

Η Ανωνυμία

Σύμφωνα με τον Baudelaire ο flâneur είναι «ο αυτοαποκαλούμενος μονάρχης του πλήθους», «... ο πρίγκιπας που απολαμβάνει την ανωνυμία του όπου πηγαίνει»⁴⁷.

Εάν γίνει αντιληπτός χάνει την ικανότητά του να παρατηρεί. Ανώνυμος και ανεξάρτητος. Αυτό ήταν ο πλάνης. Ακριβώς εκεί έγκειται η ικανότητά του να παρατηρεί. Σε αντίθεση με τον ομολόγό του του 19ου αιώνα ο post-flâneur αποκτά μια ιδιόμορφη σχέση με το πλήθος η οποία δεν βασίζεται πλέον στην ιδιότητά του ως ανώνυμος αποστασιοποιημένος παρατηρητής. Σήμερα η άλλοτε πολύτιμη “ανωνυμία” του παύει να αποτελεί αναγκαία συνθήκη της περιπλάνησης. Ο post-flâneur αφήνει πίσω του ηλεκτρονικά ίχνη ως χρήστης, αποκαλύπτοντας την ταυτότητά του, αληθινή ή όχι, δεν έχει σημασία. Αποκτά συνεπώς μια υβριδική υπόσταση. Ανώνυμος στο φυσικό, ο post-flâneur παρατηρεί ανενόχλητος τον κόσμο γύρω του και φωτογραφίζει περνώντας απαρατήρητος. Γίνεται ένα με το πλήθος, κινείται με την ταχύτητα εκείνη που του επιτρέπει να ακολουθεί τους ρυθμούς της πόλης, και σταματά μονάχα στιγμιαία για να απανταίσει αυτό που ελκύει το βλέμμα του. Επώνυμος στον ψηφιακό και τον υβριδικό κόσμο γίνεται ενεργό κομμάτι της νεωτερικότητας. Οι δυνατότητες που του παρέχουν οι ψηφιακές τεχνολογίες, του επιτρέπουν να μετατρέπει το ανώνυμο πλήθος σε ένα δυναμικά μεταβαλλόμενο κοινωνικό δίκτυο.

Ο Ρακοσυλλέκτης Ψηφιακών Αφηγήσεων

Ο flâneur είχε ανέκαθεν διπλή υπόσταση. Για τον Benjamin είναι η αστική περιπλανώμενη φιγούρα των στοών και συνάμα ο περιπλανώμενος ομολόγός του, ο ρακοσυλλέκτης.⁴⁸ Και οι δυο αποτελούν μεταφορές που καταγράφουν την πόλη σαν ένα κείμενο που μπορεί να γραφεί να διαβαστεί, να ξαναγραφεί και να ξαναδιαβαστεί. Ο flâneur περπατά νωχελικά μέσα από την πόλη, ακούγοντας τις αφηγήσεις της. Ο ρακοσυλλέκτης κινείται επίσης κατά μήκος του αστικού τοπίου, αλλά ως οδοκαθαριστής, συλλέγει, ξαναδιαβάζει και ξαναγράφει την ιστορία της πόλης.⁴⁹

Σήμερα διατηρώντας τη διευλόστατη φύση του, ο post-flâneur γίνεται από τη μια ο κινούμενος στο φυσικό χώρο φωτογράφος-flâneur και χρήστης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, και ταυτόχρονα ο ρακοσυλλέκτης-flâneur που περιπλανιέται στον ψηφιακό χώρο. Οι ταυτότητές του εναλλάσσονται συνεχώς, καθώς διαπερνά από τον ένα χώρο στον άλλο. Ο πρώτος περπατά στον φυσικό κόσμο, παρατηρεί και φωτογραφίζει παράγοντας αφηγήσεις της πόλης, ενώ ο δεύτερος αφήνεται σε ένα κυνήγι συλλογής ψηφιακών στοιχείων που έχουν προσθέσει στο χώρο άλλοι αφηγητές.

47 Baudelaire (1995): σ. 8.

48 Seal, ό. π.

49 Parsons (2000).

Ο flâneur είναι ο άνθρωπος που ενδίδει στη flânerie. Η flânerie είναι η δραστηριότητα του flâneur. Η παραπάνω παραδοχή αποδεικνύει ότι ο πλάνης δεν μπορεί παρά να ορίσει τον εαυτό του μέσα από μια ταυτολογία. Προσδιορίζεται μέσα από αυτό που κάνει, δηλαδή μέσα από τη διαδικασία της περιπλάνησης, η οποία λειτουργεί ως διαλεκτική που του επιτρέπει να αποδεχτεί τη νεωτερικότητα. Συνεπώς, καθίσταται αναγκαίο προκειμένου να ολοκληρωθεί η κατασκευή του post-flâneur, να εξετάσουμε τη διαδικασία της σύγχρονης περιπλάνησης.

Σε μια Αναζήτηση της Post-Flânerie

Τότε και τώρα / η καθοδηγούμενη post-flânerie / η δημοσιοποίηση της post-flânerie / η πλάνη της εικόνας

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω το διαδίκτυο και οι φορητές συσκευές εισέρχονται σε τέτοιο βαθμό στο φυσικό πεδίο δράσης μας, ώστε μεταβάλλουν ραγδαία τον τρόπο που ο άνθρωπος κινείται μέσα στην πόλη, την αντιλαμβάνεται και την αναπαριστά. Ο φυσικός χώρος αποκτά σήμερα μια τέταρτη άυλη διάσταση, ένα αόρατο «ψηφιακό σύννεφο» πάνω από την πόλη, το οποίο γεννά νέα χωρικά ζητήματα και νέες χωρικές αντιλήψεις. Ποιες όμως μπορεί να είναι οι επιπτώσεις και ποιες οι δυνατότητες που ανοίγονται στην ανάγνωση της πόλης μέσα στο σύνθετο υβριδικό περιβάλλον που διαμορφώνεται στον 21ο αιώνα; Πως χρησιμοποιεί ο σύγχρονος κάτοικος της πόλης τις τεχνολογίες προκειμένου να κινείται μέσα και διαμέσου της πόλης; Ποια μορφή παίρνει η post-flânerie στον 21ο πρώτο αιώνα;

Τότε και Τώρα

Η flânerie όπως περιγράφηκε μέσα από τις αφηγήσεις του Baudelaire και του Benjamin, αλλά και οι μετέπειτα μορφές που πήρε από τα επαναστατικά κινήματα του 20ου αιώνα, προϋποθέτουν την ικανότητα του περιπατητή να χάνεται στην πόλη απαλλαγμένος από χρονικές δεσμεύσεις. Σήμερα, η έλλειψη ελεύθερου χρόνου οδηγεί στην επανεμφάνιση της περιπλάνησης, μονάχα που αυτή τη φορά ο περιορισμένος ελεύθερος χρόνος μεταφέρει τη flânerie στον ψηφιακό κόσμο.⁵⁰ Εκεί, η διαδικασία της απαλλαγμένης από χρονικές δεσμεύσεις περιπλάνησης, παίρνει τη μορφή της εικονικής περιήγησης. Διαθέτοντας άπλετο ελεύθερο χρόνο, ο post-flâneur μετατρέπεται σε χασομέρη σουλατσάδικο που χάνεται περνώντας από φωτογραφία σε φωτογραφία, από hashtag σε hashtag, από κόσμο σε κόσμο.

Η διάδραση του σύγχρονου ανθρώπου με τις ασύρματες τεχνολογίες -κινητά τηλέφωνα και ασύρματα δίκτυα- επιτρέπουν την ταυτόχρονη ύπαρξή του στον φυσικό και τον

50 Stephen Bijan, «In Praise of the Flâneur» στο The Paris Review, Οκτώβριος 17, <http://www.theparisreview.org/blog/2013/10/17/in-praise-of-the-flaneur/>, (πρόσβαση: 01.12.2016).

ψηφιακό κόσμο.⁵¹ Ως εκ τούτου, η μοναχική διαδικασία της περιπλάνησης όπως την περιέγραψε ο Baudelaire, εμπλουτίζεται από τις δυνατότητες που προσφέρουν τα ψηφιακά μέσα της εποχής μας, καθιστώντας όλο και πιο δύσκολο να μπορέσει να αφεθεί κανείς ολοκληρωτικά σε μια βόλτα μέσα στην πόλη. Η post-flânerie μεταφέρεται από τον φυσικό στον υβριδικό κόσμο με τον σύγχρονο περιπλανώμενο να κινείται ανάμεσα στα θολά όριά τους. Ζούμε πια σε ένα κόσμο που συμπληρώνεται και συγχρονίζεται στιγμιαία από τον ψηφιακό, άρνοντας την παραδοσιακή σχέση του ανθρώπου με το αστικό του περιβάλλον.

Η Καθοδηγούμενη Post-Flânerie

Τα δίκτυα ροών πληροφοριών και επικοινωνίας που απλώνονται πάνω από την πόλη, επιτρέπουν τη στιγμιαία ανταλλαγή φωτογραφιών, σχολίων, συναισθημάτων, εμπειριών και γνώσεων. Οι χρήστες θεσπίζοντας ένα συντακτικό του ψηφιακού χώρου, συντιθέμενο από ετικέτες (# hashtags), φωτογραφίες και γεωπροσδιορισμένες τοποθεσίες, μοιράζονται καθημερινά τις προσωπικές τους εμπειρίες, οι οποίες έχουν άμεσες αναφορές στον φυσικό κόσμο. Η αφήγηση του post-flâneur μεταγράφεται στιγμιαία σε φωτογραφία που μοιράζεται με άλλους, χάρη στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (social media). Η περιπλάνηση παύει να αποτελεί μια ατομική υπόθεση, όπως περιγράφεται από τον Baudelaire, η οποία κατευθύνεται αποκλειστικά από τις στιγμιαίες σαγήνες του αστικού τοπίου. Αντιθέτως, παίρνει μια πιο συλλογική μορφή, καθώς η κίνηση του ανθρώπου στο φυσικό χώρο επηρεάζεται σε πολλές περιπτώσεις από τα social media, τα οποία παρέχουν πλήθος αφηγήσεων και αναπαραστάσεων της πόλης.

Το γεγονός αυτό επιτρέπει την εξ αποστάσεως γνωριμία με τον αστικό ιστό διαμορφώνοντας την άποψή μας για αυτόν. Η πόλη μοιάζει πιο οικία από ποτέ, ακόμη και σημεία της στα οποία δεν έχουμε ξαναβρεθεί. «Πάντα θα ξέρουμε που βρισκόμαστε, κι έτσι η πόλη δεν θα είναι ποτέ ξανά ξένη»⁵². Αυτός όμως ο εκ των προτέρων προσδιορισμός της διαδρομής, μπορεί να μειώσει την πραγματική αισθητηριακή εμπειρία της αυθόρμητης περιπλάνησης. Σήμερα, ο post-flâneur, ο δικτυωμένος σύγχρονος περιπατητής χάνει την ιδιότητά του να κινείται τυχαία, **καθώς τώρα είναι απόλυτα συγχρονισμένος με το ρυθμό της πόλης και κατευθύνεται από τις ψηφιακές πληροφορίες που δέχεται**, όπως φωτογραφίες και hashtags. Καθιερώνεται έτσι αντίληψη ότι «αυτό που δεν είναι φωτογραφημένο δεν μπορεί να βρεθεί και ό,τι δεν μπορεί να βρεθεί δεν υπάρχει».⁵³

51 De Souza e Silva (2006): σσ. 261-278.

52 Hardey (2007): σσ. 867-884.

53 Μετάφραση της φράσης «In effect, what is not on the map cannot be found, and what cannot be found does not exist». [Kalin (2009): σσ. 50-63.]

Η Δημοσιοποίηση της Post-Flânerie

Παρόλο που η πράξη της περιπλάνησης αποτελεί μια κατά βάσιν μοναχική διαδικασία, οι καρποί της δεν προορίζονται για κατανάλωση από τον ίδιο τον πλάνητα. Μάλλον το αντίθετο. Η flânerie παίρνει σάρκα και οστά, αποκτά το πραγματικό της νόημα και ολοκληρώνεται ως διαδικασία, όταν κοινοποιηθεί στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Η κοινοποίηση των φωτογραφιών-τεκμηρίων της περιπλάνησής από τον post-flâneur, αποτελεί την ικανή και αναγκαία συνθήκη που αποδεικνύει ότι η περιπλάνηση πραγματοποιήθηκε. Είμαστε ό,τι «ανεβάζουμε». Η ανάγκη να ανακαλύψει το διαφορετικό, το ανεξερεύνητο, κρατά τον post-flâneur σε εγρήγορση, μετατρέποντάς τον σε ανήσυχο και δραστήριο περιπατητή που διαβάζει το αστικό τοπίο, ώστε να συλλέξει το ιδανικό τεκμήριο της flânerie του. Στον αντίποδα, ο post-flâneur συχνά υποδουλώνεται από την ίδια του την ανάγκη να αφηγηθεί την ιστορία του για την πόλη. Η δημιουργική αναζήτηση σημείου ενδιαφέροντος προς φωτογράφιση μετατρέπεται σε διαρκή και αγωνιώδη προσπάθεια να ανακαλύψει το «πρωτότυπο». Η διαδικασία της post-flânerie κινδυνεύει να υποβαθμιστεί, καθώς η φωτογράφιση μετατρέπεται σε αυτοσκοπό.

Η Πλάνη της Εικόνας

Στην εξαρτημένη από την εικόνα σύγχρονη κοινωνία, η τέχνη του να χάνεσαι που υμνείται από τον Benjamin, παραδίδει τα σκήπτρα στις ψηφιακές αναπαραστάσεις της πόλης. Η φωτογραφία μετατρέπεται σε καθημερινό προϊόν κατανάλωσης, υπερισχύει το φαίνεσθαι και όχι το είναι, σε μια κοινωνία όπου η πραγματικότητα της εικόνας ξεπερνάει τη φυσική μας υπόσταση. Οι υποκειμενικές εικόνες και αναγνώσεις της πόλης από τις οποίες βομβαρδίζεται ο post-flâneur, ενώ διευρύνουν τους ορίζοντες του και διευκολύνουν την κίνησή μέσα στην πόλη, ταυτόχρονα μπορούν πολύ εύκολα να τον αποπροσανατολίσουν, δημιουργώντας μια διαστρεβλωμένη και συνήθως εξωραϊσμένη εικόνα της πραγματικότητας.

Σήμερα, η διαδικασία της περιπλάνησης έρχεται αντιμέτωπη με τα ψηφιακά μέσα που κρατά στο χέρι του ο σύγχρονος δικτυωμένος περιπλανώμενος. Ο post-flâneur περπατά κοιτάζοντας την οθόνη του κινητού τηλεφώνου, φωτογραφίζοντας και αναρτώντας εικόνες στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (social media), διαμορφώνοντας ένα πολυδιάστατο υβριδικό περιβάλλον. Από τη μια, η post-flânerie συμπληρώνεται από τον ψηφιακό κόσμο, ο οποίος τροφοδοτεί συνεχώς τον post-flâneur με νέα οπτικά ερεθίσματα και πληροφορίες, εμπλουτίζοντας τη χωρική εμπειρία. Από την άλλη, η διαρκής ενασχόληση του περιπατητή με το κινητό και τη φωτογραφική μηχανή έχει ως αποτέλεσμα ένα ισχυρό πλήγμα στη διαδικασία της flânerie. Η κίνηση, η ίδια η πράξη του περπατήματος γίνεται μηχανικά, χωρίς να συντονίζονται οι αισθήσεις μας ώστε να εκπληρώσουν μια συγκεκριμένη διαδικασία. Είναι σωματικά παρών στο χώρο, αλλά όχι και πνευματικά, καθώς η προσοχή του συγκεντρώνεται όλο και περισσότερο στο κινητό τηλέφωνο. Το ενδιαφέρον για τον χώρο ανάμεσα στις τοποθεσίες μειώνεται, καθώς αυτό που έχει σημασία είναι η τοποθεσία αυτή καθαυτή. [Εικ. 13]

Ο Άνθρωπος. Ο Χώρος. Η πόλη. Ο χώρος. Ο άνθρωπος. Όλα ξεκινούν και καταλήγουν σε αυτόν. Περπατά στην πόλη παράγοντας αφηγήσεις της. Ο αιώνιος κάτοικός της, ο κυνηγός της νεωτερικότητας, ο πλάνης, ο post flâneur. Αντιλαμβάνεται την πόλη ως συν-παράγοντα της διαλογικής διάδρασης με το χώρο, τον τόπο και τους ανθρώπους. Δεν είναι απλά ο περιπλανώμενος του 21ου αιώνα. Είναι ο διερμηνέας της πόλης. Επεκτείνει τον εαυτό του με τη βοήθεια των ψηφιακών κινητών τεχνολογιών στο χώρο και το χρόνο, και βασίζεται σε αυτές προκειμένου να διαμορφώσει και να μεταφράζει το πολυδιάστατο αστικό περιβάλλον. Το ζητούμενο είναι τι κερδίζει και τι χάνει στη μετάφραση. Η ισορροπία παραμένει εύθραυστη.

Βιβλιογραφία

Baudelaire, Charles. *The Painter of Modern Life and Other Essays*, μτφ. J. Mayne, London: Phaidon Press, 1995.

Behne, Adolf, *The Modern Functional Building*, New York: Getty Research Institute for the History of Art and the Humanities, 1996.

Benjamin, Walter, *The Arcades Project*, μτφ. H. Eiland, K. McLaughlin, Cambridge Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999.

Buck-Morss, Susan, «The Flâneur, the Sandwichman and the Whore: The Politics of Loitering» στο *New German Critique*, No. 39, North Carolina: Duke University Press, 1986, σσ. 99-140.

Buse, Peter, Hirschkop, Ken, McCracken, Scott, Taithe, Bernard, *Benjamin's Arcades: An Unguided Tour*, Manchester: Manchester University Press, 2006.

Careri, Francesco, *Walkscapes (Land & Scape Series)*, NY: Editorial Gustavo Gili SL., 2002.

Castells, Manuel (1996), *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. I*, Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell, 2000.

Cohen, Margaret, «Walter Benjamin's Phantasmagoria» στο *New German Critique*, No. 48, North Carolina: Duke University Press, 1989, σσ. 87-107.

Coverley, Merlin, *Psychogeography*, Harpenden: Pocket Essentials, 2006.

De Certeau, Michel, *The practice of everyday life*, μτφ. S. Rendall, Berkley: University of California Press, 1984.

De Souza e Silva, Adriana, « From cyber to hybrid: Mobile technologies as interfaces of hybrid spaces» στο *Space and Culture* 9 (3), New York: Sage Publications, 2006, σ. 261-278.

Debord, Guy Ernst, *L'architecture et le jeu*. Paris: Potlatch, 1955.

Debord, Guy Ernst, *Η κοινωνία του θεάματος* (1967), μτφ. Σύλβια, Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη, 2010⁴.

Derry, Justin, Parrot, Martin, *The Everyday. Experiences Concepts and Narratives*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2013.

Dessaignes, Ribemont, *History of Dada*, Paris: La Nouvelle Revue Française, 1931.

Fletcher, Alan, *The Art of Looking Sideways*, London, Phaidon Press, 2001.

Frampton, Kenneth, Μοντέρνα Αρχιτεκτονική: Ιστορία και Κριτική, μτφ. Θ. Ανδρουλάκης, Μ. Παγκάλου, Αθήνα: Θεμέλιο, 2009.

Gardiner, Michael, *Critiques of everyday life*, New York: Routledge, 2000.

Gould, Stephen J., *The Panda's Thumb: More Reflections on Natural History*, New York: W.W. Norton, 1980.

Hardey, Michael, «The city in the age of web 2.0 a new synergic relationship between place and people» στο *Information, Communication & Society*, 10, University of Southern California, 2007, σσ. 867-884.

Internationale Situationniste, Χωροταξία: *Internationale Situationniste 1958-1969*, επ., μτφ. Π. Τουρνικιώτης, Κ. Λωράν, Αθήνα: Άκμων, 1975.

Jennings, Michael, *The Writer of Modern Life. Essays on Charles Baudelaire by Walter Benjamin*, Cambridge: Harvard Press, 2006.

Kalin, Jason, «Proceedings of the Media Ecology Association: Towards a Rhetoric of Hybrid-Space Walking» στο *Proceedings of the media ecology association*, Vol. 10, 2009, σσ. 50-63.

Kasinitz, Philip, *Metropolis: Centre and Symbol of Our Times*, London: Macmillan, 1995.

Kellerman, Aharon, *Personal mobilities*, New York, London: Routledge, 2006.

Laclau, Ernesto, Mouffe, Chantal, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso, 1985.

Lauster, Martina, «Walter Benjamin's myth of the flâneur» στο *The Modern Language Review*, Vol. 102, Issue 1, 2007, σσ. 139-156.

Le Corbusier, Για μια Αρχιτεκτονική, μτφ. Π. Τουρνικιώτης, Αθήνα: Εκκρεμές, 2005.

Loach, Judi, «Le Corbusier and the Creative use of Mathematics» στο *The British Journal for the History of Science*, 1998, σσ 185-215.

McLuhan, Marshall, *Understanding media: The extensions of man*, New York: McGraw-Hill, 1964.

Mirzoeff, Nicholas, *An Introduction to Visual Culture*, Oxon: Routledge, 1999.

Mitchell, David, *Ghostwritten: A Novel in nine Parts*, London: Vintage, 2001.

Mitchell, William, *E-topia - Urban life, Jim - But not as we know it*, Massachusetts: MIT Press, 1999.

Mitchell, William J., *City of Bits: Space, Place, and the Infobahn*, Massachusetts: MIT Press, 1995.

Motherwell, Robert, *The dada painters and poets: an anthology*, USA: Harvard University Press, 1951.

Parsons, Deborah, *'Streetwalking the Metropolis: Women, the City and Modernity'*, Oxford: Oxford University Press, 2000.

Poe, Edgar Allan, *The Man of the Crowd*, Australia: The University of Adelaide, 2014.

Sadler, Simon, *The Situationist City*, Massachusetts: MIT Press, 1998.

Schwartz, Vanessa, *Spectacular Realities*, California: University of California Press, 1998.

Simmel, Georg, *On individuality and social form*, Chicago: The University of Chicago Press, 1971.

Solnit, Rebecca, *Wanderlust: A history of walking*. New York: Penguin Books, 2000.

Sontag, Susan, *On Photography*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 1977.

Tester, Keith, *The flâneur*, New York: Routledge, 1994.

Tietz, Jurgen, *The Story of Modern Architecture*, μτφ. S. Bennett, Berlin: H. F. Ullman, 2008.

Vachon, Marc, «From flâneur to arpenteur» στο *Prairie Perspectives: Geographical Essays*, Vol. 7, October, 2004, σσ. 44-56.

Αντωνιάδης, Αντώνης. Σύγχρονη Ελληνική Αρχιτεκτονική, Αθήνα: Καραγκούνη, 1979.

Ιωαννίδης, Γιάννης (επ.), Το Ξεπέρασμα της Τέχνης: Ανθολογία κειμένων της Καταστασιακής Διεθνούς, μτφ. Γ. Ιωαννίδης, Αθήνα: Ύψιλον, 1999.

Ψαρράς, Βασίλης, «Neo-Flâneur, Καλλιτεχνική Χαρτογράφηση των Αστικών Non-Places και New Media Arts», Θεσσαλονίκη: Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 2011. (http://www.cact.gr/uploads/files/eoflaneur-bill_psarras_teliko.pdf)

Διαδίκτυακό Υλικό / Ηλεκτρονικές Δημοσιεύσεις

Bijan, Stephen, «In Praise of the Flâneur» στο *The Paris Review*, Οκτώβριος 17, <http://www.theparisreview.org/blog/2013/10/17/in-praise-of-the-flaneur/>, (πρόσβαση: 01.12.2016).

Chamberlain, Lesley, *New statesman*, Ιανουάριος 2013, <http://www.newstatesman.com/culture/culture/2013/01/ baudelaire-fl%C3%A2neur-bor>, (πρόσβαση: 9.11. 2015).

Crickenberger, Heather Marcelle, *The Arcades Project. The Rhetoric of Hypertext*, ed. H. M. Crickenberger, Ιούνιος 2007, <http://www.thelemming.com/lemming/dissertation-web/home/flaneur.html>, (πρόσβαση: 19.11.2015).

De Lange, Michiel, de Waal, Martijn, «How can architects relate to digital media? The Mobile City keynote at the 'Day of the Young Architect'», στο *The Mobility City: Mobile Media and Urban Design*, Δεκέμβριος 2009, <http://themobilecity.nl/2009/12/06/how-can-architects-relate-to-digital-media-tmc-keynote-at-the-%E2%80%98day-of-the-young-architect%E2%80%99/>, (τελευταία ανάκτηση: 08.11.2015).

Luessen, Christopher, *The Flâneur, Psychogeography and Drift Photography*, Ιανουάριος 2012, <http://arthopper.org/the-flaneur-psychogeography-and-drift-photography/>, (πρόσβαση: 19.04.2016).

Manovich, Lev, *The poetics of augmented space*, 2002 (ανανέωση 2005), <http://manovich.net/index.php/projects/the-poetics-of-augmented-space>, (πρόσβαση: 12.05.2015).

Russell, Ben, *Headmap Manifesto*, 1999, <http://technocult.net/technocult-library/headmap/>.

Saletan, William, *The mind BlackBerry Problem: Hey, you! Cell-phone zombie! Get off the Road*, Οκτώβριος 2008, http://www.slate.com/articles/health_and_science/human_nature/2008/10/the_mindblackberry_problem.html, (πρόσβαση: 12.01.2016).

Seal Bobby, Baudelaire, «Benjamin and the Birth of the Flâneur», στο *Psychogeographic Review*, Νοέμβριος 2013, <http://psychogeographicreview.com/ baudelaire-benjamin-and-the-birth-of-the-flaneur/>, (πρόσβαση: 20.11.2015).

Μωράς, Αντώνιος, *Constructing Otherness*, Φεβρουάριος 2009, <http://constructingotherness.blogspot.gr/2009/02/h.html>, (πρόσβαση: 12.03.2016).

Τσιαούσκογλου, Δήμητρα, «Καταστασιακοί (Μέρος Α')» στο *Art Mag*, Νοέμβριος 2013, <http://www.artmag.gr/art-history/art-history/item/5154-situationists>, (πρόσβαση: 01.03.2016).

Ιστοσελίδες:

<https://www.instagram.com/about/faq/>.

<http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/instagram>.

«Blurring borders between digital and physical space» στο <https://meco6936.wordpress.com/2015/05/29/blurring-borders-between-digital-and-physical-spaces-2/>, (τελευταία ανάκτηση: 05.02.2016).

The Union of Art and Life as Opposed to the Aestheticization of Life in Capitalism: Guy Debord and Walter Benjamin

Eleonora Antonakaki-Giannisi

Department of Art and Theory, Athens School of Fine Arts

Abstract: The essay entitled “The Union of Art and Life as Opposed to the Aestheticization of Life in Capitalism” is referring mainly to the written work of French Marxist theorist and filmmaker, Guy Debord in conjunction with a specific and wide known work of the German philosopher and critical theorist Walter Benjamin, entitled “The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction”. An effort is being made to draw a clear distinction between the ideas treated in the works of the two theorists concerning the role of aesthetics in everyday life in capitalism. Are aesthetics an autonomous apolitical hedonic sphere that preserves the property relations in capitalism or are they possibly a political revolutionary part of everyday life that can widen our limits in life? In what way do we perceive through aesthetics, through a passive way or through an active one? A homage is also paid in the essay to the works of Karl Marx and Georgy Lukács, and in particular their work on the phenomena of reification or differently said in the sway of commodity fetishism on consciousness. Their works have deeply influenced not only Debord but many critical thinkers of the 1960’s.

Η Ένωση της Τέχνης με τη Ζωή εν Αντιθέσει με την Αισθητικοποίηση της Ζωής στον Καπιταλισμό: Γκυ Ντεμπόρ και Βάλτερ Μπένγιαμιν

Ελεονώρα Αντωννάκη - Γιαννίση

Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, Αθήνας

Σύντομη Περίληψη: Στην εργασία με τίτλο «Η Ένωση της Τέχνης με τη Ζωή εν Αντιθέσει με την Αισθητικοποίηση της Ζωής στον Καπιταλισμό» γίνεται αναφορά κυρίως στο γραπτό έργο του Γάλλου μαρξιστή θεωρητικού και σκηνοθέτη, Γκυ Ντεμπόρ συγκριτικά και σε συνδυασμό με το ευρέως γνωστό κείμενο «Το Έργο Τέχνης στην Εποχή της Μηχανικής Αναπαραγωγιμότητάς του», του Γερμανού φιλοσόφου Βάλτερ Μπένγιαμιν. Τελείται μια προσπάθεια να γίνουν διακριτές οι θέσεις των δυο θεωρητικών σχετικά με τον ρόλο του αισθητικού στοιχείου στην καθημερινή ζωή υπό τις συνθήκες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Είναι η αισθητική μια αυτόνομη ηδονική σφαίρα χωρίς καμία φαινομενική αναφορά στην πολιτική που διατηρεί τις υπάρχουσες σχέσεις ιδιοκτησίας ή είναι πιθανόν ένα πολιτικό και δυνάμει επαναστατικό μέρος της καθημερινής ζωής που μπορεί να διευρύνει τα όριά μας σε αυτήν; Με ποιον τρόπο προσλαμβάνουμε αισθητηριακά, μέσω ενός παθητικού τρόπου ή μέσω ενός ενεργητικού; Εκτενής αναφορά γίνεται επίσης και στο έργο των Καρλ Μαρξ και Γκέοργκ Λούκατς και συγκεκριμένα στα κείμενά τους που αφορούν το φαινόμενο της πραγματοποίησης ή διαφορετικά της επιρροής του φετιχικού χαρακτήρα του εμπορεύματος στη συνείδηση. Τα έργα τους επηρέασαν σημαντικά όχι μόνο τη σκέψη του Ντεμπόρ αλλά και πολλών άλλων διανοητών της δεκαετίας του 1960.

Εισαγωγή

Η κοινωνία του θεάματος, το κυριότερο έργο του Ντεμπόρ, είναι γραμμένο με τη μέθοδο που οι καταστασιακοί ονόμασαν μεταστροφή (*détournement*), δηλαδή με τη χρήση πηγών, φράσεων από διάφορους συγγραφείς, οι οποίες έχουν υποστεί την παρέμβαση του συγγραφέα που έχει αλλάξει με τέτοιο τρόπο βασικά στοιχεία, έτσι ώστε να νοηματοδοτεί θέσεις και φράσεις εκ νέου. Ανάμεσα στις πηγές του Debord είναι φυσικά και κυρίως ο Μαρξ (Marx). Το έργο του Μαρξ άσκησε καθοριστική επιρροή στον Debord. Ο τελευταίος, όπως φαίνεται από το έργο του, υιοθέτησε την μαρξική ανάλυση για την καπιταλιστική κοινωνία ακολουθώντας μια σχολή σκέψης η οποία κατακεραύνωσε μια ανάγνωση του μαρξισμού που επικρατούσε την εποχή εκείνη, τον «ορθόδοξο» μαρξισμό.

Ο «ορθόδοξος» μαρξισμός αποτελούσε μια ανάγνωση πάνω στο corpus του έργου του Μαρξ από το οποίο υποστηρίζει μια χυδαία υλιστική ανάγνωση πάνω στην κοινωνία και επικεντρώνεται σε αυτήν, αγνοώντας τις επιπτώσεις στην σκέψη και απλοποιώντας τις διαμεσολαβήσεις που υφίσταται το υποκείμενο στην ταξική του συνείδηση σε μία πολλές φορές μηχανιστική λογική. Στον ορθόδοξο μαρξισμό αγνοείται, σύμφωνα με τον Debord αλλά και κατά ένα ολόκληρο ρεύμα σκέψης, ο βασικός παράγοντας της αλλοτρίωσης έτσι όπως παρουσιάζεται κυρίως μέσα από τα έργα του Μαρξ Το Κεφάλαιο αλλά και τα Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844 ή αλλιώς Παρισινά Χειρόγραφα. Το σχήμα του ορθόδοξου μαρξισμού κυριάρχησε εξαιτίας των ιστορικών συνθηκών, με την έντονη παρουσία του στον χώρο της κριτικής του καπιταλιστικού συστήματος την εποχή εκείνη, δια μέσου της Σοβιετικής Ένωσης και της εξωστρεφούς της πολιτικής έτσι όπως εκφραζόταν με διάφορες παραλλαγές από τα Κομμουνιστικά Κόμματα που δρούσαν υπό την επιρροή της σε διάφορες χώρες, μεταξύ των οποίων ήταν και η Γαλλία, κυρίως κατά την διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Το ρεύμα σκέψης που επηρέασε τον Debord είναι αυτό που προάγει την ολότητα στην κριτική αλλά και στην αλλαγή της καπιταλιστικής κοινωνίας με κύριο εκπρόσωπο τον Λούκατς (György Lukács). Στο έργο του Ιστορία και Ταξική Συνείδηση που εκδόθηκε το 1923, αρκετά πριν από την περίοδο του σταλινισμού στην Σοβιετική Ένωση, ο Λούκατς ανέπτυξε την έννοια της πραγματοποίησης του Μαρξ, έννοια που στο μέλλον θα αντιπεθεί με τις πρακτικές στην ΕΣΣΔ, έννοια την οποία μάλιστα ο ίδιος της ο συγγραφέας θα αποποιηθεί μεταγενέστερα, υποκλύποντας και ο ίδιος σε ένα σταλινικό πρότυπο. Το έργο Ιστορία και Ταξική Συνείδηση αποτελεί έργο ορόσημο για την εμφάνιση και ανάπτυξη του αποκαλούμενου Δυτικού Μαρξισμού¹, αντικείμενο του οποίου αποτελεί προοδευτικά όλο και περισσότερο η φιλοσοφία παρά η ενασχόληση με τις οικονομικές ή πολιτικές δομές. Μολαταύτα, παρά την αναμφισβήτητη επιρροή του Ντεμπόρ από τον Λούκατς, ο Ντεμπόρ ασκεί δριμύεια κριτική σε άλλους εκπροσώπους του δυτικού μαρξισμού όπως ο Άλτουσερ και ο Σαρτρ. Ο Μπένγιαμιν, το κείμενο του οποίου Το Έργο Τέχνης στην Εποχή της Μηχανικής Αναπαραγωγιμότητάς του θα αναφερθεί

1 Άντερσον (1978): σ. 87.

στην έρευνά μας, ανήκει επίσης σε αυτό το ρεύμα σκέψης. Βασικό χαρακτηριστικό του ρεύματος είναι η ενασχόληση με την κουλτούρα και την υπερδομή², γεγονός που αποτελεί κοινό έδαφος μεταξύ του ρεύματος και του Ντεμπόρ.

Πραγμοποίηση και διαχωρισμός

Το έργο του Ντεμπόρ είναι βαθιά επηρεασμένο από το έργο του Γκέοργκ Λούκατς Η Πραγμοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου, που αναφέρθηκε και παραπάνω. Ασχολείται και υιοθετεί πολλά από τα βασικά στοιχεία του έργου σε συνδιαλλαγή με την τάση της εποχής για ενασχόληση με το φαινόμενο της αλλοτρίωσης. Εναρκτήριο λάκτισμα για την τάση αυτή, χαρακτηριστική του Δυτικού Μαρξισμού, αποτελεί και η έκδοση του προαναφερθέντος έργου αλλά και η έκδοση των Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρόγραφών του 1844 του Καρλ Μαρξ, που εκδόθηκαν σχεδόν εκατό χρόνια μετά την περίοδο συγγραφής τους. Είναι σημαντική για την μελέτη μας, η παρουσίαση του φαινομένου της πραγμοποίησης όπως διευρύνεται και αναπτύσσεται από τον Λούκατς ώστε να γίνει περισσότερο κατανοητό το έργο και η πρόταση του Ντεμπόρ για την τέχνη.

Ο Μαρξ παρουσιάζει στο πρώτο κεφάλαιο του Κεφαλαίου την δομή του εμπορεύματος, βασική για την κατανόηση της εμπορευματικής κοινωνίας, του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Στο τέλος του κεφαλαίου αναφέρεται στον φετιχικό χαρακτήρα του εμπορεύματος, στον τρόπο δηλαδή με τον οποίο η δομή του εμπορεύματος επιδρά στην συνείδηση. Βασικό χαρακτηριστικό για να κατανοήσουμε της δομής του εμπορεύματος είναι το γεγονός ότι ένα προϊόν γίνεται εμπόρευμα μόνο μέσα σε μια ανταλλακτική σχέση. Στην ανταλλακτική αυτή σχέση συγκρίνονται οι αξίες των εν λόγω εμπορευμάτων. Η ερώτηση που θέτει ο Μαρξ είναι ως προς τι συγκρίνονται; Ποιο είναι το κοινό χαρακτηριστικό δύο ποιοτικά διαφορετικών εμπορευμάτων; Αυτό είναι για τον Μαρξ η ανθρώπινη εργασία που έχει ξοδευτεί για την παραγωγή τους. Στο σημείο αυτό το μεγαλύτερο βήμα για την κατανόηση της δομής του εμπορεύματος έχει γίνει, απλά με την εξίσωση των διαφορετικών εμπορευμάτων στο εσωτερικό της ανταλλακτικής σχέσης. Η παραπάνω διαδικασία συνεπάγεται την εξίσωση του διαφορετικού είδους της εργασίας σε απλά αφηρημένη ανθρώπινη εργασία. Η εξίσωση των διαφορετικών προϊόντων με την αφηρημένη εργασία προϋποθέτει, λοιπόν, μια ποσοτικοποίηση των ποιοτικών χαρακτηριστικών του προϊόντος και της εργασίας. Ο Μαρξ χαρακτηριστικά αναφέρει: «Το προϊόν της εργασίας είναι σ' όλες τις κοινωνικές καταστάσεις αντικείμενο χρήσης, αλλά μόνο μια ιστορικά καθορισμένη εποχή ανάπτυξης μετατρέπει το προϊόν της εργασίας σε εμπόρευμα, η εποχή που παρασταίνει την εργασία που ξοδεύτηκε για την παραγωγή ενός εμπορεύματος σαν «αντικειμενοποιημένη» ιδιότητά του, δηλ. σαν αξία του»³. Κατά τον Μαρξ, λοιπόν, ο αινιγματικός χαρακτήρας του προϊόντος της εργασίας μόλις αυτό πάρει την μορφή του εμπορεύματος προέρχεται από την ίδια αυτή τη μορφή. «Το μυστηριώδες της εμπορευματικής μορφής συνίσταται λοιπόν

2 Ό. π., σ. 127.

3 Μαρξ (2006): σ. 75.

απλούστατα στο ότι αντανακλάει στους ανθρώπους τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της δουλειάς τους σαν υλικά χαρακτηριστικά των προϊόντων της εργασίας, σαν φυσικές κοινωνικές ιδιότητες αυτών των πραγμάτων, και γι' αυτό η κοινωνική σχέση των παραγωγών με τη συνολική εργασία φαίνεται σ' αυτούς σαν μια κοινωνική σχέση αντικειμένων που υπάρχει έξω από αυτούς»⁴. Η διαδικασία αυτή ακριβώς αποτελεί το φαινόμενο της πραγματοποίησης, που αποτελεί ουσιαστικά το αντίκτυπο της εμπορευματικής δομής στη συνείδηση, μια διαμεσολάβηση στην αντίληψη που προέρχεται από τις παραγωγικές συνθήκες.

Στην ιστορικά καθορισμένη εποχή που παράγονται πρωτίστως εμπορεύματα, προϊόντα προς ανταλλαγή και όχι κατανάλωση, στην ίδια ακριβώς εποχή η παραγωγή συντελείται από αυτοτελείς παραγωγούς. Οι αυτοτελείς παραγωγοί που δρουν ξεχωριστά, ο καθένας για το ιδιωτικό του συμφέρον ασκούν την διαδικασία της παραγωγής ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον σαν ιδιωτική υπόθεση. Με αυτόν ακριβώς τον τρόπο οργανώνεται και η παραγωγή αλλά και η γνώση, σε ξεχωριστές σφαίρες που φαίνονται να αποτελούν η καθεμία έναν αυτοτελή κόσμο. Αιτία ύπαρξης και ανάπτυξης των σφαιρών αυτών στον καπιταλισμό είναι κατά τον Λούκατς η προσπάθεια οργάνωσης της παραγωγής με τον πιο λειτουργικό τρόπο. Το φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται μέσα από μια διαδικασία αυξανόμενου εξορθολογισμού της παραγωγής, μιας αυξανόμενης υπολογισιμότητας έτσι ώστε να μπορεί να υπάρξει το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος με την μικρότερη δυνατή απώλεια. Η διαδικασία αυτή οδηγεί στον κατακερματισμό του προϊόντος της εργασίας που με την σειρά του οδηγεί στον κατακερματισμό του υποκειμένου της εργασίας που θεωρεί τον εαυτό του, όχι ως πραγματικό φορέα της εργασιακής διαδικασίας αλλά ως ένα μηχανοποιημένο κομμάτι που απλώς προσαρμόζεται σε ένα μηχανικό σύστημα. Η δραστηριότητα του υποκειμένου χάνει προσοδευτικά τον πρακτικό της χαρακτήρα και μετατρέπεται σε μια ενατενιστική στάση(*kontemplativ*)⁵. Σε αυτόν τον κατακερματισμό ο Λούκατς αντί-προτάσσει την θεώρηση της πραγματικότητας από την σκοπιά της ολότητας, θεωρώντας τις διαχωρισμένες σφαίρες της ζωής σαν ένα όλον. Μόνο η τάξη και συγκεκριμένα το προλεταριάτο εξαίτιας της θέσης του στην παραγωγή, μπορεί να αναφερθεί, όμως, στην ολότητα της πραγματικότητας αλλάζοντάς την πρακτικά⁶. Μία από τις σφαίρες αυτές είναι και η σφαίρα της τέχνης στην οποία αναφέρεται εκτεταμένα ο Γκυ Ντεμπόρ στο γραπτό του έργο.

Ένωση της τέχνης με την ζωή: θεωρία και πρακτική στην καταστασιακή διεθνή

Αρχικά, θα εξετάσουμε την θεωρία του Γκυ Ντεμπόρ για την ένωση της τέχνης με την ζωή που συνάδει με την διαδικασία ενοποίησης της κατακερματισμένης πραγματικότητας κατά τον τελευταίο. Το αίτημα αυτό έχει ρίζες μοντερνιστικές και

4 Ό. π., σ. 85.

5 Λούκατς (2006): σ. 77.

6 Ό. π., σ. 294.

είναι διακριτά επηρεασμένο από τις πρακτικές του σουρεαλισμού και του νταντά στις αρχές του αιώνα. Ο Ντεμπόρ υπήρξε συνιδρυτής της Καταστασιακής Διεθνούς, η οποία δημιουργήθηκε το 1957 από μια σειρά ευρωπαϊκών μοντερνιστικών κινημάτων. Σύντομα το κίνημα ξεκίνησε να έχει μέλη στην Ιταλία, στην Γαλλία, στην Μεγάλη Βρετανία, στην Γερμανία, στο Βέλγιο, στην Ολλανδία, στην Αλγερία και στις Σκανδιναβικές χώρες⁷.

Το 1957⁸, λοιπόν, ενόψει της ίδρυσης της Καταστασιακής Διεθνούς, ο Ντεμπόρ γράφει το κείμενο που τιτλοφορείται «Έκθεση για την Κατασκευή Καταστάσεων και τις Συνθήκες Οργάνωσης και Δράσης της Διεθνούς Καταστασιακής Τάσης». Στην πρώτη κίολας παράγραφο του κειμένου αναφέρει: «Πριν απ' όλα πιστεύουμε πως πρέπει ν' αλλάξουμε τον κόσμο. Θέλουμε την πιο απελευθερωτική αλλαγή της κοινωνίας και της ζωής, στην οποία βρισκόμαστε εγκλωβισμένοι. Ξέρουμε ότι αυτή η αλλαγή είναι δυνατή μέσ' από κατάλληλες ενέργειες»⁹. Έχουμε κατανοήσει ότι η αλλαγή της ζωής την οποία επαγγέλλεται ο Ντεμπόρ δεν αφορά μόνο την τέχνη αλλά ολόκληρο το φάσμα της, το οποίο συμπεριλαμβάνει και την τέχνη. Στο σημείο αυτό, θα δούμε τα βασικά σημεία κριτικής της αστικής κουλτούρας και τις «κατάλληλες ενέργειες» τις οποίες προτείνουν και κάνουν πράξη οι καταστασιακοί.

Πλήξη και αποσύνθεση στην καθημερινή ζωή

Αρχικά, σημαντικός για την έρευνά μας είναι ο ορισμός της κουλτούρας έτσι όπως την αντιλαμβάνεται ο Ντεμπόρ, στο εσωτερικό μαρξιστικών πλαισίων. Αναφέρει ότι «Ονομάζουμε κουλτούρα την αντανάκλαση και το πρόπλασμα των δυνατοτήτων οργάνωσης της ζωής σε μία συγκεκριμένη κοινωνία»¹⁰, εννοώντας ότι κουλτούρα συνδέεται άρρηκτα με την ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα και μπορεί να αποτελέσει πεδίο το οποίο προσβλέπει στο μέλλον, ένα μέλλον στο οποίο για τον Ντεμπόρ είναι αναγκαία η αποτίναξη του καπιταλισμού και των δεσμών που εκείνος φέρει. Μπορεί να αποτελέσει, όμως, και αντανάκλαση της αποσυντεθιμένης κατάστασης που επικρατεί στην καπιταλιστική κοινωνία και να συμβάλλει μάλιστα στην αποστείρωση των ανατρεπτικών ιδεών, διαδίδοντας τις ακριβώς έτσι, αποστειρωμένες.

Συνεπώς, είναι σημαντικό να περιγράψουμε κάθε διάσταση του αστικού πολιτισμού ιδιαίτερα έτσι όπως εμφανίζεται στην καθημερινή ζωή, όπου είναι το βασικό πεδίο που πρέπει να υποστεί αλλαγές για το πέρασμα σε ένα άλλο κοινωνικό σύστημα και για την ανατροπή του καπιταλισμού. Ο καπιταλιστικός πολιτισμός δεν έχει ξεπεραστεί και για να συμβεί αυτό θα πρέπει να αμφισβητηθεί καθολικά. Η καθολική του άρνηση προέρχεται και ενισχύεται από την εμπειρία της εργατικής τάξης. Το σημαντικό σημείο για να διατηρηθεί, όμως, η καθολική άρνηση και να μην είναι κενή νοήματος, είναι

7 Jappe (1998): σ. 82.

8 Debord (2006): σ. 1886.

9 Καταστασιακή Διεθνής (1999): σ. 23.

10 Ό. π., σ. 23.

στην θέση του παλαιού, αποσυντεθημένου κόσμου να ανοικοδομηθεί η καθημερινή ζωή στοχεύοντας στην εμπεδωμένη αλλαγή των καθημερινών πρακτικών και των ανθρώπινων σχέσεων¹¹. Για την δική τους πρακτική στην καθημερινή ζωή, οι καταστασιακοί έχουν αναφέρει πως όλα όσα υποστηρίζουν εξάγονται από την τελευταία αλλά και ότι τα διαθέσιμα πεδία δράσης σε αυτήν είναι ακρωτηριασμένα μέσα στην καπιταλιστική τάξη πραγμάτων¹².

Ο Ντεμπόρ μαζί με τον Λεφέβρ (Henri Lefebvre) επεξεργάστηκαν αρκετά την ευρεία διάσταση και σημασία της καθημερινής ζωής. Ο Ντεμπόρ υποστηρίζει ότι «[...] μόνο η ριζική και έμπρακτη κριτική της καθημερινής ζωής μπορεί να οδηγήσει σ' ένα ξεπέρασμα της παραδοσιακής κουλτούρας και πολιτικής, δηλαδή σ' ένα ανώτερο επίπεδο επέμβασης στην ζωή¹³» στο κείμενό του για την επιθεώρηση της Καταστασιακής Διεθνούς, «Προοπτικές για Συνειδητές Αλλαγές μέσα στην Καθημερινή Ζωή». Η καθημερινότητα δεν είναι πλέον το πεδίο της ιστορίας γιατί το άτομο είναι προϊόν μιας πραγματοποιημένης ιστορίας που δεν ελέγχει. «Η κοινωνία τείνει να εξατομικεύσει τους ανθρώπους, κάνοντάς τους απομονωμένους καταναλωτές κι απαγορεύοντας τους την επικοινωνία. Έτσι η καθημερινή ζωή είναι η ιδιωτική ζωή, ο χώρος του διαχωρισμού και του θεάματος.[...] Η καθημερινή ζωή είναι η σφαίρα του αφοπλισμού, της ομολογίας της ανικανότητας του ανθρώπου να ζήσει¹⁴».

Ο Ντεμπόρ θεωρεί ότι η αστική, κυρίαρχη ιδεολογία στην καθημερινή ζωή πλέον επιδιώκει μόνο τη σύγχυση επειδή έχει χάσει κάθε δυνατότητα να προάγει κοσμοθεωρίες. Όταν η αστική τάξη ήταν ακόμα επαναστατική, η κυρίαρχη ιδεολογία της διαχεόταν σε όλες τις τάξεις. Ήταν ακόμα δυνατό να προάγει μεγάλες αφηγήσεις που στήριζαν τα οφέλη του νέου τρόπου παραγωγής που εγκαθίδρυσε. Μετά από τα αποτελέσματα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής έτσι όπως εμφανίστηκαν με τις μεγάλες κρίσεις υπέρ-συσσώρευσης και του παγκοσμίου πολέμου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η μεγάλη αυτή αφήγηση κλυδωνίζεται, τουλάχιστον στο έδαφος της Ευρώπης. Από τη δεκαετία του 1960 ο Ντεμπόρ παρατηρεί την τάση της αστικής τάξης προς μια νέα κυρίαρχη ιδεολογία, αυτή της σύγχυσης που ταυτόχρονα περιέχει κάποια αποσπασματικά στοιχεία που στηρίζουν την καπιταλιστική τάξη πραγμάτων. Οι αντιφάσεις μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία δεν επιτρέπουν την υποστήριξη κοσμοθεωριών γιατί η πραγματικότητα πρώτη έρχεται να αντιτεθεί στα κοινωνικά οφέλη που επικαλούνταν οι κοσμοθεωρίες αυτές.

11 'Ο. π., σ. 211.

12 'Ο. π., σ. 308.

13 'Ο. π., σ. 203.

14 'Ο. π., σ. 205.

Η επανάκτηση του αισθήματος της ζωής

Η επανάκτηση του αισθήματος της ζωής έρχεται με την εισαγωγή κάποιων τεχνικών που άρουν την πραγματοποιημένη συνείδηση, την πλήξη και την παθητικότητα και στοχεύουν σε μεγαλύτερους βαθμούς ελευθερίας που θα επιτευχθούν σε σημαντικότερους βαθμούς με την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος. Βασικό εγχείρημα του καταστασιακού κινήματος για την επανάκτηση του αισθήματος της ζωής είναι η ένωση της τέχνης με τη ζωή. Το εγχείρημα αυτό σκοπεύει στο να περιέχονται στην καθημερινή ζωή τα στοιχεία που αποσπάστηκαν από αυτήν και προηγουμένως αποτελούσαν μια ξεχωριστή, διαχωρισμένη σφαίρα, εκείνη της τέχνης.

Για την επίτευξη των παραπάνω, οι καταστασιακοί βρίσκονται σε διάλογο με τα κινήματα της ιστορικής πρωτοπορίας του σουρεαλισμού και του νταντά και διατηρούν από αυτά τα στοιχεία της άρνησης της αστικής κουλτούρας και της δημιουργίας μιας αντικουλτούρας την οποία στερεώνουν στην αλλαγή των πλαισίων της καθημερινής ζωής. Τα στοιχεία που διατηρούν από τα κινήματα σχετίζονται άμεσα με το εγχείρημά τους για την ένωση της τέχνης με την ζωή. Ας ξεκαθαρίσουμε κατ' αρχάς ότι ο Ντεμπόρ συνδέει άμεσα την επιτυχία του εγχειρήματος αυτού με μια καινούργια ώθηση της παγκόσμιας επανάστασης και δεν καθιστά απόλυτες ούτε μοναδικές τις μεθόδους που προτείνονται από την Καταστασιακή Διεθνή αλλά αντιθέτως αποδίδει μεγάλη έμφαση στην έξοδο του ατόμου από μια παθητική θέση, στην οποία απλώς εφαρμόζει και δεν εξελίσσει κάποιες θέσεις. Έτσι, εκφράζεται και η αντίληψη του Ντεμπόρ για τη δημιουργία, ότι είναι δηλαδή η εφεύρεση νέων νόμων στην σύνθεση πραγμάτων και μορφών¹⁵. Χαρακτηριστικά, στο κείμενό του για την καθημερινή ζωή αναφέρει: «Η επανάσταση στην καθημερινή ζωή [...] θα δημιουργήσει συνθήκες τέτοιες που το παρόν θα κυριαρχεί το παρελθόν και η δημιουργικότητα θα υπερισχύει πάντα της επανάληψης¹⁶». Κατά δεύτερον, είναι ανάγκη να συγκεκριμενοποιήσουμε και την αισθητική έτσι όπως την αντιλαμβάνεται ο Ντεμπόρ, αφού θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο και στις καταστασιακές τεχνικές αλλά και στο ερευνητικό ερώτημα που θα θέσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Το 1958, ο Ντεμπόρ γράφει τις «Θέσεις για την Πολιτιστική Επανάσταση»¹⁷. Στην πρώτη, μόλις, θέση ορίζει τον κατά παράδοση ρόλο της αισθητικής που ήταν συμπληρωματικός της στέρησης, στη ζωή των προηγούμενων κοινωνικών συστημάτων. Συμπληρωματικός με την έννοια ότι η αισθητική γινόταν αρωγός του να βιώσει το υποκείμενο κάποια συναισθήματα που πέτυχαν την απόδραση από την «σύγχυση των φαινομένων»¹⁸ μέσω μιας καλλιτεχνικής μεσολάβησης. Τα συναισθήματα αυτά είναι για το άτομο προκατασκευασμένα σε ένα θέαμα και όχι βίωμα στην καπιταλιστική κοινωνία. Οι καταστασιακοί αντί αυτής της εικόνας που μετρά το κύρος της ποσοτικοποιημένο

15 Ό. π., σ. 40.

16 Ό. π., σ. 212.

17 Debord (2006): σ. 187.

18 Ό. π., σ. 360.

στην αντοχή της στον χρόνο, προάγουν μια ευελιξία του εφήμερου που ανοίγει τις πύλες για την άμεση συμμετοχή στην ζωή και περαιτέρω διεύρυνσή της.

Ήδη από το πρώτο κείμενο του Ντεμπόρ για την κατασκευή καταστάσεων που αναφέρθηκε παραπάνω, μπαίνουν οι βάσεις των τεχνικών που θα χρησιμοποιηθούν από τους καταστασιακούς με στόχο την ένωση της τέχνης με την ζωή. Μία κατάσταση, κατά τους ίδιους τους καταστασιακούς, επιδιώκει την πραγμάτωση περισσότερο ή λιγότερο συνειδητοποιημένων επιθυμιών μέσω της κατασκευής ενός πεδίου ή μιας ατμόσφαιρας (ambiance) που ευνοεί αυτές τις επιθυμίες¹⁹. Μία κατάσταση πρέπει να είναι συλλογική έτσι ώστε, αρχικά από έναν εννοχρηστωτή, να ξεκινήσουν να εισάγονται όλο και περισσότερα άτομα στην διαδικασία. Για τους καταστασιακούς «η πραγματική ολοκλήρωση του ατόμου στο καλλιτεχνικό πείραμα των καταστασιακών προϋποθέτει αναγκαστικά τη συλλογική κυριαρχία πάνω στον κόσμο»²⁰. Η κατάσταση είναι διαμετρικά αντίθετη με την παγίωση και μάλιστα «εμπεριέχει την άρνησή της και αναπόφευκτα τείνει στην αυτό-ανατροπή της»²¹.

Η αλήθεια είναι πως ο Ντεμπόρ γενικά και οι καταστασιακοί κατ' επέκταση, θέλοντας να υπερβούν την πραγματοποίηση και την παγίωση της αστικής κουλτούρας μερικές φορές επιμένουν υπερβολικά στην συνεχή ανανέωση και δημιουργία, στην κατακραυγή της επανάληψης που συχνά μπορεί να αποτελέσει διαδικασία εκμάθησης. Ενώ υποστηρίζουν ότι χρησιμοποιώντας την αστική κουλτούρα πρέπει να οδηγηθούν στην άρνησή της, συχνά οδηγούν τον αναγνώστη ή τον θεατή σε μία στάση πλήρους απόρριψης κάθε λογής παράδοσης. Οι προθέσεις τους δεν είναι τέτοιες, ειδικά εάν λάβουμε υπόψη ότι λένε για την τέχνη του παρελθόντος, μεταξύ άλλων, ότι αποτέλεσε «μοναδική μαρτυρία των παράνομων προβλημάτων της ζωής»²². Αυτή η αίσθηση πλήρους απόρριψης μπορεί να προκύπτει από τη μία πλευρά από την δυναμική ρητορική και πολεμική του κινήματος αλλά και αυτή η τελευταία προκύπτει μέσα από την πολιτική του στράτευση. Ο Ντεμπόρ δεν πιστεύει σε έναν φορέα της επαναστατικής δράσης, σε μια πρωτοπορία οργανωμένη σε κόμμα αλλά μάλλον σε μία εξάπλωση της καταστασιακής δράσης στο προλεταριάτο. Ας μην ξεχνάμε, όμως, ότι όλες οι αξίες που προάγονται είναι υψίστης σημασίας για την επαναστατική δράση και αυτή είναι και η μεγάλη συμβολή των καταστασιακών στο διεθνές επαναστατικό κίνημα.

Η πραγμάτωση της τέχνης στην ζωή αφήνει μηδαμινό χώρο για το έργο τέχνης, έτσι όπως γίνεται αντιληπτό στην εμπορευματική κοινωνία: σαν παγιωμένο συναίσθημα που στα πλαίσια της σπάνης της κοινωνίας αυτής φυλάσσεται σαν πολύτιμο εμπόρευμα που απλώς μας θυμίζει τι δεν ζούμε στην καθημερινή μας ζωή. Γίνεται μια ξεχωριστή σφαίρα εξειδίκευσης την οποία ο Ντεμπόρ θέλει να υπερβούμε και να φτάσουμε σε σημείο να ολοποιήσουμε ξανά τον κόσμο, την κοινωνική πραγματικότητα που είναι δημιουργημά μας. Το ξεπέρασμα της τέχνης έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι κάθε

19 Καταστασιακή Διεθνής (1999): σ. 58.

20 Ό.π., σ. 60.

21 Ό.π., σ. 107.

22 Jappe (1998): σ. 89.

αυτονομημένη σφαίρα «οφείλει να καταρρεύσει, αρχικά σαν απαίτηση συνεκτικής ερμηνείας της κοινωνικής ολότητας και, τελικά, ακόμα και σαν μερική συστηματοποίηση, εφαρμόσιμη μόνο μέσα στα όριά της»²³. Θεωρεί σημαντικό το να αναλάβουμε ενεργό δράση από τη σκοπιά της ολότητας, το να δημιουργήσουμε τον κόσμο που είμαστε σε θέση να δημιουργήσουμε. Μέχρι, όμως, να ξεπεραστεί η πραγματοποίηση, μέχρι το προλεταριάτο να συνειδητοποιηθεί σαν τάξη και να επιδιώξει τα συμφέροντά του με τρόπο που να συμπεριλαμβάνει την κατάργηση του διαχωρισμού και των ξεχωριστών σφαιρών που κατακερματίζουν την εμπειρία, την επανάσταση σε όλα τα πεδία που πλέον γίνονται αντιληπτά σαν ένα διαλεκτικό όλον, τα παραπάνω είναι μερικώς δυνατά. Η κοινή αυτή αντίληψη του Ντεμπόρ και του Λούκατς δεν επιφέρει απελπισία για το παρόν παρά μόνο ενθουσιασμό για την οικοδόμηση ενός πλούσιου ποιοτικά και ποσοτικά μέλλοντος.

Η ένωση της τέχνης με τη ζωή εν αντιθέσει με την αισθητικοποίηση της ζωής στον καπιταλισμό: Βάλτερ Μπένγιαμιν

Η πραγμάτωση της τέχνης στην ζωή, στον βαθμό που είναι δυνατό να επιτευχθεί στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος, μπορεί να προσομοιάσει με την αισθητικοποίηση της ζωής στον καπιταλισμό, ειδικά εάν λάβουμε υπόψιν το πλήρες ξεπέρασμα που επαγγέλλονται οι καταστασιακοί που προϋποθέτει κατάργηση του έργου τέχνης. Για την διευκρίνιση των διαφορετικών χαρακτήρων των εννοιών αυτών θα ανατρέξουμε στον Βάλτερ Μπένγιαμιν. Ο Μπένγιαμιν γράφει το κείμενο Το Έργο Τέχνης στην Εποχή της Μηχανικής Αναπαραγωγιμότητάς του²⁴ το 1936, όταν ο Χίτλερ είχε ήδη αναλάβει καθήκοντα Καγκελάρου στην Γερμανία. Στο κείμενο αυτό, παρουσιάζει τις συνθήκες που επικράτησαν στον χώρο της τέχνης με την ανάπτυξη της τεχνικής αλλά και τον ρόλο τον οποίο μπορεί να διαδραματίσει η αισθητικοποίηση της ζωής που φυσικά έχει πολιτικό χαρακτήρα, στην καπιταλιστική κοινωνία. Ο Μπένγιαμιν υποστηρίζει ότι στην εποχή της μηχανικής αναπαραγωγιμότητας του έργου τέχνης μέσω νέων τεχνολογικών μέσων όπως η φωτογραφία ή ο κινηματογράφος, το έργο τέχνης που αποτελεί αντίγραφο χάνει την γνησιότητά του, το «εδώ» και «τώρα» του, αυτό που ο Μπένγιαμιν αποκαλεί αύρα ή αίγλη του (Aura)²⁵. Το έργο χάνει, λοιπόν, την γνησιότητά του, δηλαδή το σύνολο των στοιχείων που το τοποθετούν στα πλαίσια μιας παράδοσης, τόσο ως προς την μορφή, την υλική του διάσταση όσο και ως προς το περιεχόμενο, τις ιστορικές του συνδηλώσεις. Η τεχνική της αναπαραγωγής «πολλαπλασιάζοντας τα αντίγραφα, βάζει στην θέση της μοναδιαίας παρουσίας του τη μαζική παρουσία του. Και επιτρέποντας στο αντίγραφο να πάει να συναντήσει το άτομο στην εκάστοτε κατάστασή του, κάνει το προϊόν της αναπαραγωγής επίκαιρο»²⁶. Το μαζικό καθορίζει την επικράτηση ποσοτικών χαρακτηριστικών στα έργα τέχνης. Οι προαναφερθείσες

23 Ντεμπόρ (1986): σ. 135.

24 W. Benjamin, Δοκίμια για την Τέχνη, μτφ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα: Κάλβος, 1978.

25 Ό. π., σ. 14-15.

26 Ό. π., σ. 15.

διαδικασίες οδηγούν κατά τον Μπένγιαμιν στην διάλυση της παράδοσης και της αξίας της στην πολιτιστική κληρονομιά. Κατ' επέκταση, εξαιτίας της μαζικής αναπαραγωγής επέρχεται και μια αλλαγή του αισθητηριακού τρόπου αντίληψης του κόσμου καθώς ο τρόπος αντίληψης, ακόμα και ο αισθητηριακός καθορίζεται από ιστορικούς παράγοντες. Αυτή την διαφορά στην αισθητηριακή αντίληψη ο Μπένγιαμιν την εκφράζει ως παρακμή της αίγλης ή αύρας, την οποία ορίζει «ως το ανεπανάληπτο όραμα ενός χώρου που φαίνεται μακρινός, όσο κοντινός κι αν είναι»²⁷. Η παρακμή της αίγλης στην σύγχρονη εποχή βασίζεται σε δύο περιστάσεις που σχετίζονται με την νέα θέση που λαμβάνει το μαζικό στοιχείο στον καπιταλισμό. Οι δύο αυτές περιστάσεις είναι η επιθυμία των σύγχρονων μαζών «το να φέρουν πιο κοντά τους τα πράγματα από άποψη χώρου και ανθρώπινης εγγύτητας[...] και η τάση τους να ξεπεράσουν το ανεπανάληπτο μιας δεδομένης κατάστασης διαμέσου της αναπαραγωγής της. Καθημερινά επιβάλλεται όλο και πιο αναπότρεπτα η ανάγκη να διαφεντεύει κανείς το αντικείμενο με την εικόνα, ή μάλλον με το αντίγραφο της εικόνας, με την αναπαραγωγή»²⁸. Με το αντίγραφο αυξάνεται αυτό που ο Μπένγιαμιν χαρακτηρίζει ως το αίσθημα για το ομοειδές στον κόσμο σε τέτοιο βαθμό που γίνεται δυνατό να εξαχθεί το ομοειδές ακόμα και από το ανεπανάληπτο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το στοιχείο αυτό αποτελεί έκφραση της πραγματοποίησης, αφού ο τομέας των αισθήσεων ποσοτικοποιείται.

Ο Μπένγιαμιν καταλήγει στο γεγονός ότι η τεχνική της μαζικής αναπαραγωγής δημιούργησε έναν τρόπο αισθητηριακής αντίληψης που μπορεί να ικανοποιηθεί, χωρίς να έρχεται σε ρήξη με τους καπιταλιστικούς όρους παραγωγής, μόνο με τον πόλεμο(ή θα μπορούσαμε σήμερα να πούμε με το θέαμα) και αυτό γιατί μόνο έτσι μπορεί να δώσει στην εργατική τάξη μια έκφραση που να μην αμφισβητεί τις υπάρχουσες σχέσεις ιδιοκτησίας. Στην ακραία του μορφή ο φασισμός αισθητικοποιεί την πολιτική ζωή²⁹. Η αισθητικοποίηση της πολιτικής κορυφώνεται στον πόλεμο. Στο πλαίσιο του καπιταλισμού μόνο στον πόλεμο μπορούν να βρουν τα μαζικά κινήματα ένα σκοπό που να μην αμφισβητεί τις υπάρχουσες σχέσεις ιδιοκτησίας και παραγωγής, μόνο στον πόλεμο μπορούν να επιστρατευθούν όλα τα τεχνικά μέσα του παρόντος που υπέρ-συσσωρεύονται. «Η ανθρωπότητα, που κάποτε ήταν, κατά τον Όμηρο, θέαμα για τους θεούς του Ολύμπου, έχει γίνει τώρα για τον εαυτό της. Η αλλοτρίωσή της έχει φτάσει σε τέτοιο σημείο, που την κάνει να βιώνει την ίδια της την καταστροφή σαν αισθητηριακή απόλαυση πρώτου μεγέθους. Έτσι έχουν τα πράγματα με την αισθητικοποίηση της πολιτικής, που καλλιεργεί ο φασισμός. Ο κομμουνισμός του απαντά με την πολιτικοποίηση της τέχνης»³⁰.

Βλέπουμε πως η εικόνα που καταγγέλλει ο Μπένγιαμιν για την αισθητικοποίηση της ζωής αφηρημένα, της πολιτικής δηλαδή ζωής συγκεκριμένα, υποκρύπτει τάσεις προς τον φασισμό και κορυφώνεται σε αυτόν και στον ιμπεριαλιστικό πόλεμο. Η ένωση της

27 'Ο. π., σ. 17.

28 'Ο. π., σ. 17.

29 'Ο. π., σ. 36.

30 'Ο. π., σ. 38.

τέχνης με τη ζωή που υποστηρίζει ο Ντεμπόρ, δεν συμπίπτει με την αισθητικοποίηση της ζωής που περιγράφει ο Μπένγιαμιν κυρίως γιατί βασίζεται στη χειραφέτηση, γιατί βασίζεται σε μια ξεκάθαρη συνειδητή πολιτική στάση, σε μια διαδικασία επανασυναρμολόγησης του όλου που κατακερματίζεται. Η αισθητικοποιημένη πραγματικότητα του φασισμού που περιγράφει ο Μπένγιαμιν έχει φτάσει σε ένα τέτοιο σημείο διαχωρισμού που δεν μπορεί να εξάγει κρίσεις για οτιδήποτε πια.

Συμπέρασμα

Σε τι έγκειται, λοιπόν, η διαφορά ανάμεσα στην ένωση της τέχνης με την ζωή, όπως περιγράφεται από τον Ντεμπόρ, και στην αισθητικοποίηση της ζωής στον καπιταλισμό, όπως σκιαγραφείται από τον Μπένγιαμιν; Στην πρώτη περίπτωση, η εισαγωγή στοιχείων από το διαχωρισμένο πεδίο της τέχνης στην καθημερινή ζωή, στην πολιτική πράξη, η δημιουργία δηλαδή καταστάσεων και η ένωση της τέχνης με τη ζωή, εμβαθύνει τον πολιτικό αγώνα και του προσδίδει στοιχεία βιωσιμότητας, ανοικοδομεί την καθημερινότητα ενώ ταυτόχρονα με την έμπρακτη αλλαγή και άρση της παθητικότητας ριζοσπαστικοποιεί το υποκείμενο. Συμβάλλει, με λίγα λόγια, στην διαδικασία διαλεκτικής ενοποίησης του κόσμου, στην κριτική και θεώρηση του καπιταλισμού από την σκοπιά της ολότητας. Στην δεύτερη περίπτωση συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Η πολιτική διάσταση της καθημερινότητας και της ζωής στον καπιταλισμό εν γένει, υποκρύπτεται κάτω από τον μανδύα της αισθητικής. Εντείνεται, έτσι, ακόμη περισσότερο ο διαχωρισμός σε σημείο τέτοιο που φαίνεται πως δεν υπάρχει κανένας διαχωρισμός. Η στάση αυτή συμβάλλει μόνο στην διατήρηση των υπαρχόντων σχέσεων ιδιοκτησίας.

Καταληκτικά, στη βάση της εμπορευματικής, καπιταλιστικής κοινωνίας, όπου κυριαρχούν οι συγκεκριμένες συνθήκες της πραγματοποίησης και του κατακερματισμού, της αφαίρεσης και του θεάματος, ο Ντεμπόρ προτείνει και πράττει μέσω διαφόρων μεθόδων, την επανάκτηση του αισθήματος της ζωής, του ποιοτικού χαρακτήρα των πραγμάτων, της αύρας. Ο απελευθερωτικός, ταξικός και συνειδητά πολιτικός χαρακτήρας του λόγου του είναι βασικός και οι παραπάνω υποστάσεις του έργου του διαδραματίζουν πρωταρχικό ρόλο στο εγχείρημά του. Η ανάγνωσή του πάνω στη φύση της κοινωνίας αυτής τον ωθεί στη κριτική του συστήματος στην ολότητά του, προάγοντας την κριτική στη πράξη στην καθημερινή ζωή. Είναι σημαντικό για τον Ντεμπόρ, η πραγματικότητα να αρχίσει να λαμβάνει ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά που θα ωθήσουν το επαναστατικό υποκείμενο στη συνολική ανατροπή του συστήματος. Τα ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά για τον Ντεμπόρ, εκτός από τη στράτευση με το προλεταριάτο, προέρχονται και από το πεδίο της τέχνης που συχνά επιδεικνύει μια οξεία κριτική στα απολυταρχικά και ηγεμονικά χαρακτηριστικά, εγγενή του καπιταλιστικού συστήματος. Ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας πολλών καλλιτεχνικών κινήματων συχνά ουδετεροποιείται μέσω της επαναφομοίωσής τους από την κυρίαρχη τάξη στο πλέγμα των πραγματοποιημένων σχέσεων. Ως εκ τούτου, ο πρακτικός χαρακτήρας της «κατάστασης» καθιστά δύσκολο για την κυρίαρχη τάξη να πράξει κάτι ανάλογο, το οποίο θα στόχευε προς την επαναφομοίωση της τεχνικής αυτής. Για τον Ντεμπόρ, ουσιαστικά, μέσα στο έως

τώρα διαχωρισμένο πεδίο της τέχνης, ήταν δυνατό ένα πλουσιότερο ποιοτικά βίωμα στη ζωή. Ο ίδιος ο διαχωρισμός, όμως, περιορίζει και ακρωτηριάζει τις δυνατότητες που γίνονταν πραγματικότητα στο πεδίο αυτό. Η ένταξη των τεχνικών και βιωμάτων της τέχνης στην καθημερινή ζωή και στην πολιτική δράση μπορεί να αποτελέσει αρωγός της επαναστατικής και ανατρεπτικής διάθεσης. Ακόμα, θα βοηθήσει το υποκείμενο στον αγώνα του για την αναγκαία του χειραφέτηση και θα προσδώσει σε αυτόν βιώσιμα χαρακτηριστικά, γιατί όσο λείπει το αίσθημα της ζωής από την επαναστατική δράση τόσο λιγότερο εμφανίζεται μπροστά στο υποκείμενο το όραμα μιας διαφορετικής και καρποφορούσας πραγματικότητας. Ο Ντεμπόρ άλλωστε αναφέρει ότι «η πλήξη είναι αντεπαναστατική». Ταυτόχρονα, το πρακτικό βίωμα των συναισθημάτων αυτών, που συνήθως αποδίδονται εγγενή στο πεδίο της τέχνης, θα καταστήσει και σαφέστερη τη δυνατότητα εκλέπτυνσής τους στο εσωτερικό των περιορισμών που επιβάλλει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και στο πλαίσιο της απομόνωσης. Μόνο μέσω της μαζικής επαναστατικής πράξης μπορούν να εδραιωθούν, να κυριαρχήσουν και να γίνουν αντικείμενο εκλέπτυνσης, τα χαρακτηριστικά αυτά στην καθημερινή ζωή και αφού έχει επέλθει η επαναστατική ρήξη με τα δεσμά του συστήματος. Η ψευδής και φτωχή διοχέτευση της ανάγκης για το βίωμα αυτό σε μια εμπορευματικού χαρακτήρα αισθητική, λαμβάνει τελικά τα χαρακτηριστικά που περιγράφει ο Μπένγιαμιν. Εκεί που το αισθητικό καθορίζεται από την δομή της καπιταλιστικής κατακερματισμένης πραγματικότητας και γίνεται και αυτό μια ξεχωριστή σφαίρα, η μορφή χωρίς περιεχόμενο έχει ένα πολύ συγκεκριμένο πολιτικό περιεχόμενο κεκαλυμμένο με τον μανδύα της αισθητικής ελλείψει ταξικής συνείδησης. Η πολιτικοποίηση και η ενεργή συνειδητή πράξη των υποκειμένων στην καθημερινή ζωή διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλο στην εξέλιξη της κοινωνίας. Το αισθητικό ως διαχωρισμένη σφαίρα μπορεί να λειτουργήσει προς όφελος των παρόντων σχέσεων ιδιοκτησίας και παραγωγής. Αυτή είναι η απλή ανεπεξέργαστη πλευρά του αισθητικού που ξεφεύγει από την ενεργό συνείδηση. Υπάρχει, όμως, και η δυνατότητα εκλέπτυνσης του αισθητικού σε μια κατεύθυνση απελευθέρωσης του ανθρώπου, που όπως προάγει και ο Ντεμπόρ να ενισχύει την επικοινωνία, την ενοποίηση από την πλευρά της ολότητας και τον συνειδητό έλεγχο πάνω στην πραγματικότητα.

Βιβλιογραφία

Άντερσον Πέρρυ, Ο Δυτικός Μαρξισμός, μτφ. Α. Π. Ζάννας, Αθήνα: Κέδρος, 1978.

Μαρξ Καρλ, Το Κεφάλαιο, μτφ. Π. Μαυρομμάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2006.

Λούκατς Γκέοργκ, Η Πραγμοποίηση και η Συνείδηση του Προλεταριάτου, μτφ. Κ. Καβουλάκος, Αθήνα: Εκκρεμές, 2006.

Benjamin Walter, Δοκίμια για την Τέχνη, μτφ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα: Κάλβος, 1978.

Καταστασιακή Διεθνής, Το ξεπέρασμα της Τέχνης, Γ. Ιωαννίδης (επιλογή κειμένων και μετάφραση), Αθήνα: Ύψιλον, 1999.

Jarpe Anselm, Γκυ Ντεμπόρ, μτφ. Ν. Κούρκουλος, Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος, 1998.

Ντεμπόρ Γκυ, Η Κοινωνία του Θεάματος, μτφ. Π. Τσαχαγέας – Ν. Β. Αλεξίου, Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος, 1986.

Debord Guy, *Guy Debord: Oeuvres*, J. Rançon (επιμ.), A. Debord, Paris: Quarto Gallimard, 2006.

Structuralism and Realism: Epistemic Structural Realism

Dimitris Athanasiou

Department of Mathematics, University of Athens

Abstract: Epistemic structural realism is a view proposed as a moderate version of scientific realism that seeks to defend the latter from the challenge posed by the pessimistic meta-induction. This paper first explores the motivation behind this proposal and then seeks to demarcate its efficacy. The thesis emerging from the analysis is that the epistemic version of structural realism is effectively equivalent to the classic conception of scientific realism and requires a further step towards an ontic version so that it may become properly discerned from it.

Επιστημικός Δομικός Ρεαλισμός και το πρόβλημα Newman

Αθανασίου Δημήτριος

Τμήμα Μαθηματικών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Σύντομη Περίληψη: Στην εργασία αυτή θα μας απασχολήσει το ζήτημα του επιστημικού δομικού ρεαλισμού. Θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε ένα βασικό κίνητρο που μας οδηγεί στη θέση αυτή, τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους αυτή διατυπώνεται και ορισμένα από τα αδιέξοδα στα οποία τελικά οδηγείται. Η τελική μας θέση θα είναι πως η μόνη ανοικτή επιλογή που απομένει στην επιστημική εκδοχή του δομισμού ουσιαστικά επιτρέπει τη γνώση των ατομικών οντοτήτων που υπάρχουν στη φύση κι έτσι ταυτίζεται εν πολλοίς με την παραδοσιακή άποψη περί ρεαλισμού στην επιστήμη.

Η θέση του επιστημονικού ρεαλισμού

α. Ένα ισχυρό επιχείρημα υπέρ κι ένα κατά

Σύμφωνα με μια πολύ απλή διατύπωση, ο επιστημονικός ρεαλισμός είναι η θέση πως πρέπει ή τουλάχιστον δικαιολογούμαστε να πιστεύουμε στις (μη παρατηρήσιμες) οντότητες που θέτει η επιστήμη¹. Με μεγαλύτερη ακρίβεια, σύμφωνα με το French², ο ρεαλισμός ισχυρίζεται ότι οι «ώριμες [επιστημονικές] θεωρίες»³ πρέπει να θεωρηθούν –έστω και προσεγγιστικά– αληθείς, ότι οι κεντρικοί θεωρητικοί όροι τους καθώς και οι παρατηρησιακοί πρέπει να αναφέρονται σε πράγματα που όντως υπάρχουν στον κόσμο και πως οι νέες θεωρίες που προκύπτουν έχουν τις προηγούμενές τους ως οριακές περιπτώσεις⁴. Ο ρεαλισμός προσπαθεί να υπερασπιστεί τη μάλλον διαισθητική άποψή μας ότι οι θεωρίες της επιστήμης περιγράφουν τον κόσμο όπως αυτός είναι ή τουλάχιστον το πετυχαίνουν σε ένα σημαντικό βαθμό. Έτσι, όταν μια επιστημονική θεωρία αναφέρεται σε οντότητες όπως το ηλεκτρόνιο, το μόριο του DNA κτλ. περιγράφοντας παράλληλα ιδιότητες αυτών, δεχόμαστε πως οι οντότητες αυτές υπάρχουν και περιγράφονται με μεγάλη ακρίβεια από τη θεωρία που τις προτάσσει.

Ένα πολύ ισχυρό επιχείρημα υπέρ της άποψης του ρεαλισμού είναι το no-miracle argument (NMA) ή επιχείρημα «δεν είναι θαύμα». Σύμφωνα με αυτό⁵, οι τεράστιες επιτυχίες της επιστήμης δε μπορούν να ερμηνευθούν επαρκώς χωρίς την υπόθεση ότι πράγματι συλλαμβάνουν το πώς είναι ο κόσμος. Αν θεωρήσουμε πως οι επιστημονικές θεωρίες είναι κάτι σαν συνεκτικές⁶ αφηγήσεις που περιγράφουν καλά τον κόσμο χωρίς να έχουν συλλάβει την πραγματική του δομή, αναγκάζομαστε να ερμηνεύσουμε την επιτυχία τους στη βάση ενός θαύματος, δηλαδή μιας σύμπτωσης που δύσκολα μπορούμε να κατανοήσουμε πώς έχει προκύψει. Από την άλλη, ένα βασικό επιχείρημα κατά της αισιοδοξίας μας για την αλήθεια των επιστημονικών θεωριών είναι αυτό της pessimistic meta-induction ή απαισιόδοξης (μετά)-επαγωγής. Σύμφωνα με αυτό⁷, οι τωρινές επιστημονικές θεωρίες προβλέπεται να αντικατασταθούν στο μέλλον όπως παλιότερες θεωρίες της επιστήμης, οι οποίες ενώ ήταν «ώριμες» κι εμπειρικά επιτυχείς για πολύ μεγάλο διάστημα, ανατρέφθηκαν στη συνέχεια. Μια βασική προκειμένη του επιχειρήματος αυτού είναι πως οι τωρινές μας θεωρίες δε διαφέρουν κατά τρόπο

1 Ladyman (2014): 1. Introduction.

2 French (2006): 1. Introduction.

3 Η ωριμότητα της θεωρίας, σύμφωνα με την ισχυρότερη εκδοχή της, θα μπορούσε να θεωρηθεί η ικανότητα της να προβαίνει σε νέες εμπειρικές προβλέψεις που μπορούν να πιστοποιηθούν εμπειρικά – όπως η πρόβλεψη της καμπύλωσης του φωτός από τη Γενική Θεωρία της Σχετικότητας.

4 Για παράδειγμα, οι βασικοί τύποι της Ειδικής Σχετικότητας ταυτίζονται με αυτούς της Νευτώνειας θεωρίας οριακά, δηλαδή όταν πάρουμε τη σταθερά της ταχύτητας του φωτός c να τείνει στο άπειρο.

5 Chakravartty (2014): 2.1, The Miracle Argument.

6 Δηλαδή είναι σύνολα προτάσεων οι οποίες οπωσδήποτε δεν αντιφάσκουν μεταξύ τους κι έχουν κάποια λογική δόμηση, δηλαδή συνδέονται με κάποιο συστηματικό τρόπο.

7 Ladyman (2001): 1. Introduction.

ουσιαστικό από αντίστοιχα «καλές» θεωρίες του παρελθόντος. Έτσι, επιτελώντας ουσιαστικά μια επαγωγή στην ιστορία της επιστήμης, μπορούμε να συμπεράνουμε πως και αυτές θα ανατραπούν στο μέλλον.

β. Ο Δομικός Ρεαλισμός ως λύση;

Παρατηρούμε αμέσως ότι τα δύο αυτά επιχειρήματα δημιουργούν μια ένταση σχετικά με την αλήθεια των επιστημονικών θεωριών. Φαίνεται να μας παγιδεύουν σε μια διελκυστίνδα: από τη μια πειθόμαστε πως η ισχυρή επιτυχία των θεωριών μας πρέπει να οφείλεται στο ότι κάπως έχουν συλλάβει την αληθινή δομή του κόσμου· από την άλλη, όμως, συνειδητοποιούμε πως μελετώντας την ιστορία της επιστήμης, αυτή η αισιοδοξία υπήρξε και σε παλαιότερες εποχές σχετικά με άλλες θεωρίες που για μας πλέον μοιάζουν εντελώς λανθασμένες⁸. Το δίλημμα αυτό φιλοδοξεί να υπερκεράσει ο δομικός ρεαλισμός, ο οποίος, σύμφωνα με το Worrall⁹, έρχεται να πάρει «τα καλύτερα και από τους δύο κόσμους». Για να το πετύχει αυτό, ο δομικός ρεαλισμός θα δεχθεί πως υπήρξαν αλλαγές στην ιστορία της επιστήμης, οι οποίες είχαν σαν αποτέλεσμα τη ριζική αναθεώρηση του συνόλου των οντοτήτων που ήταν αποδεκτές σαν υπαρκτές, αλλά παράλληλα υπήρξε και μια συνέχεια στη δομή των θεωριών, δηλαδή στο κομμάτι που αφορά τις μαθηματικές και λογικές σχέσεις που περιγράφουν τα φαινόμενα¹⁰. Καθώς, λοιπόν, προχωρά η επιστημονική έρευνα και θεωρίες αντικαθιστούν άλλες, μπορούμε να πούμε πως ενώ πολλές φορές αλλάζει το σύνολο των οντοτήτων που θεωρούνται υπαρκτές, οι εξισώσεις και οι βασικοί νόμοι που στοιχειοθετούν τις θεωρίες παραλαμβάνονται με τέτοιο τρόπο από τις νέες θεωρίες, ώστε αυτές να αποτελούν με κάποιο τρόπο επεκτάσεις των προηγούμενων¹¹. Έχουμε, έτσι, μια «συσσωρευτική ανάπτυξη στο επίπεδο των δομών συνδυασμένη με μια ριζική αντικατάσταση των προηγούμενων οντολογικών ιδεών»¹².

Ο δομικός ρεαλισμός σαν γενική θέση, σύμφωνα με τον Psillos¹³, είναι «ρεαλισμός γιατί δέχεται την ύπαρξη ενός κόσμου ανεξάρτητου από το νου και είναι δομικός γιατί λέει πως ό,τι μπορεί να γίνει γνωστό σχετικά με τον κόσμο είναι μόνο η δομή του». Ο δεύτερος ισχυρισμός μπορεί να πάρει δύο μορφές. Σύμφωνα με την πρώτη, την επιστημική, το μόνο που μπορούμε να ξέρουμε σχετικά με τον κόσμο είναι η δομή του

8 Σε σημείο που και οντότητες που θεωρούσαν υπάρχουσες, σήμερα θεωρούνται ανύπαρκτες όπως το θερμιδικό, ο αιθέρας, το φλογιστόν κτλ.

9 Worrall (1989).

10 Έτσι, κατά το χαρακτηριστικό παράδειγμα του Worrall, το μαθηματικό τμήμα της θεωρίας του Fresnel σχετικά με το φως διατηρήθηκε στη θεωρία του Maxwell, παρόλο που οι βασικές οντολογικές αξιώσεις απορρίφθηκαν.

11 Βέβαια αρκετοί αμφισβητούν ήδη τη δυνατότητα να δούμε τη Νευτώνεια θεωρία σαν οριακή περίπτωση της Κβαντικής θεωρίας πεδίου. Βλ. Bokulich (2014): 5. Interpretations in the History and Philosophy Literature) "Jammer interprets Bohr as viewing quantum and classical mechanics as irreconcilable, and hence interprets the correspondence principle as only a "formal analogy of heuristic value".

12 Worrall (1989): σ. 120.

13 Psillos (2006): Κεφάλαιο 7, σ. 125.

ακόμη και αν υπάρχει κάτι περισσότερο από δομή¹⁴ ενώ η δεύτερη μορφή, η οντική, ισχυρίζεται πως δεν υπάρχει τίποτε περισσότερο στον κόσμο πέρα από δομή. Η οντική εκδοχή προσπαθεί να αποφύγει ορισμένες δυσκολίες της επιστημικής κι εμπνέεται από τις σύγχρονες φυσικές θεωρίες¹⁵. Εδώ, όπως είπαμε, θα μας απασχολήσει η επιστημική εκδοχή του δομικού ρεαλισμού, δηλαδή η εκδοχή που δεν προχωρά στον επιπλέον ισχυρισμό πως ό,τι υπάρχει στη φύση είναι δομή.

Επιστημικός δομικός ρεαλισμός

α. Μορφές Επιστημικού Δομικού Ρεαλισμού

Ο επιστημικός δομισμός μπορεί να πάρει ουσιαστικά τρεις διαφορετικές μορφές¹⁶. Σύμφωνα με την πρώτη μπορούμε να γνωρίζουμε μόνο τις ιδιότητες και τις σχέσεις των ατομικών οντοτήτων και όχι τις ίδιες τις ατομικές οντότητες που υπάρχουν στον κόσμο. Στη δεύτερη μορφή, ο δομισμός ισχυρίζεται πως δε μπορούμε να γνωρίζουμε ούτε τις ατομικές οντότητες ούτε τις εγγενείς (μη σχεσιακές) τους ιδιότητες, αλλά μόνο τις πρωτοβάθμιες σχεσιακές τους ιδιότητες, ενώ στην τρίτη μορφή η γνώση και αυτών των τελευταίων αναιρείται αφήνοντας μόνο τη δευτεροβάθμια δομή των σχεσιακών ιδιοτήτων ως δυνητικά γνωστή¹⁷. Ο Psillos¹⁸ θεωρεί πως υπάρχουν δύο δρόμοι προς το δομικό ρεαλισμό: ο δρόμος προς τα πάνω (the upward path) και ο δρόμος προς τα κάτω (the downward path). Στον πρώτο δρόμο προσπαθούμε μέσα από «εμπειρικές προκειμένες να φτάσουμε σε μια βιώσιμη ρεαλιστική θέση»¹⁹. Προσπαθούμε, με άλλα λόγια, να προβάλουμε τον ισχυρισμό πως η εμπειρία με κάποιο τρόπο μπορεί να μας υποδείξει τη δομή που έχει ο κόσμος. Στο δρόμο «προς τα κάτω» η προσπάθειά μας είναι να ξεκινήσουμε από τη ρεαλιστική θέση και στη συνέχεια να την αποδυναμώσουμε, δηλαδή να επιβάλλουμε κάποιο «περιορισμό στο ποιες όψεις του... κόσμου μπορούν να γίνουν γνωστές»²⁰. Κατά αυτόν τον τρόπο επιχειρούμε μια μετριοπαθέστερη αντιμετώπιση του ζητήματος της αλήθειας των επιστημονικών θεωριών, ώστε να περιορίσουμε τη βλάβη από επιχειρήματα όπως της απαισιόδοξης επαγωγής.

14 Όπως τις οντότητες που απαρτίζουν τον κόσμο και θα μπορούσαν να παραλληλιστούν με τα πράγματα καθεαυτά - με μια Καντιανή χροιά - βλ. Ladyman (2014): 3.1 Kantian ESR.

15 Βλ. Ladyman (2001): 2. Identity and Individuality in Modern Physics: "...led some physicists to argue that quantum particles are not individuals".

16 Ladyman (2014): 3. Epistemic Structural Realism και Psillos (2006): 7.2 The Downward Path, σ. 131.

17 Οι πρωτοβάθμιες (εγγενείς) ιδιότητες αναφέρονται σε χαρακτηριστικά που φέρει η ατομική οντότητα. (π.χ. το κόκκινο χρώμα του βιβλίου). Οι σχέσεις αφορούν δύο ή περισσότερες οντότητες (ν-θεσια κατηγορήματα) κι εκφράζουν τρόπους που σχετίζονται αυτές (π.χ. ο Χ είναι ψηλότερος από τον Υ κτλ.). Οι δευτεροβάθμιες ιδιότητες αναφέρονται σε πρωτοβάθμιες ιδιότητες και σχέσεις. Είναι χαρακτηρισμοί όπως συμμετρική, μεταβατική κτλ. Έτσι, για παράδειγμα, η ιδιότητα του να είναι κανείς αδερφός κάποιου είναι συμμετρική (αν ο Χ αδερφός του Υ τότε και ο Υ είναι αδερφός του Χ).

18 Psillos (2006) Κεφ. 7.1, 7.2.

19 Ό. π., Κεφ. 7.1, σ. 125.

20 Ό. π., Κεφ. 7.2, σ. 130.

β. Το μονοπάτι προς τα πάνω

Πώς, όμως, είναι δυνατό καθένα από τα δύο μονοπάτια προς το δομικό ρεαλισμό; Ένας βασικός εκπρόσωπος της πορείας προς τα πάνω είναι, κατά τον Psillos, ο B. Russell²¹. Ο Russell θεωρεί πως τα φαινόμενα μπορούν να μας δείξουν μόνο τη λογική και μαθηματική δομή του κόσμου και όχι τις όποιες πρωτοβάθμιες ιδιότητες των ατομικών οντοτήτων. Κατά τον ίδιο, η δομή αυτή αποκαλύπτεται: i) χάρη στο γεγονός πως τα αντικείμενα του κόσμου είναι τα αίτια των αντιλημμάτων, ii) στην αρχή Helmholtz-Weyl, η οποία ισχυρίζεται πως όταν «δύο ερεθίσματα ταυτίζονται, τότε ταυτίζονται και τα παραγόμενα αντιλήμματα» και iii) σε μίαν αρχή χωροχρονικής συνέχειας²². Έτσι, ας υποθέσουμε ότι από τον κόσμο και το σύνολο των σχέσεων των αντικειμένων του έχουμε μια δομή W ενώ από το σύνολο των αντιλημμάτων μας και των σχέσεων τους έχουμε μια δομή W' . Από τις αρχές που δέχεται ο Russell θεωρεί πως μπορούμε να στοιχειοθετήσουμε μια «σχεδόν» αμφιμονοσήμαντη συνάρτηση μεταξύ της δομής του κόσμου και της δομής των αντιλημμάτων, ώστε τελικά μέσω της τελευταίας να αποκτήσουμε γνώση για την πρώτη²³. Είναι εμφανές, όμως, πως γνωρίζουμε μόνο σχέσεις μεταξύ των ατομικών οντοτήτων και τίποτε σχετικά με τις ίδιες καθαυτές.

Δυστυχώς, το μονοπάτι προς τα πάνω που προτείνει ο Russell αντιμετωπίζει δύο σοβαρά προβλήματα. Το πρώτο αφορά την ισχύ της αρχής Helmholtz-Weyl. Αυτή μπορεί να αμφισβητηθεί από την εμφανή παρατήρηση ότι «τα ερεθίσματα υπέρ-καθορίζουν τα αντιλήμματα»²⁴. Τα ίδια ερεθίσματα μπορεί να έχουν σαν αποτέλεσμα διαφορετικά αντιλήμματα εξαιτίας παραγόντων που οφείλονται στο υποκείμενο²⁵. Όμως, ακόμη και αν δεν εστιάσουμε σε αυτή τη δυσκολία της αρχής, είναι εμφανές πως, προκειμένου να επιτευχθεί μια ισομορφία μεταξύ των δομών κόσμου και αντιλημμάτων, το αντίστροφο της αρχής πρέπει να ισχύει. Χωρίς το αντίστροφο, δεν υπάρχει αμφιμονοσήμαντη συνάρτηση καθώς στην περίπτωση που έχουμε δύο ίδια αντιλήμματα, δε μπορούμε να αποφανθούμε για το αν προέκυψαν από ίδια ή διαφορετικά ερεθίσματα²⁶. Με άλλα λόγια, η δομή του συνόλου των αντιλημμάτων μας αποτελεί μια εμφύτευση²⁷ στη δομή του κόσμου. Τίποτα, συνεπώς, δεν αποκλείει να υπάρχει κάτι, πέρα από τη δομή, που παραμένει άγνωστο και κατά συνέπεια το

21 Ό. π., Κεφ. 7.1, σσ. 125-128.

22 Ψύλλος (2008): Κεφ. 3.2, σ. 87.

23 Αυτό προκύπτει από το γεγονός πως ένας ισομορφισμός μεταξύ δομών διατηρεί όλες τις σχέσεις των στοιχείων καθώς μεταφερόμαστε από το ένα σύνολο στο άλλο – βλ. Enderton (1972/2012): Κεφ. 2.2, σ. 108.

24 Psillos (2006): Κεφ. 7.1, σ. 126.

25 Για παράδειγμα, το περιβάλλον στο οποίο αναπτύχθηκε ένα υποκείμενο μπορεί να το κάνει πιο ευαίσθητο σε διακρίσεις μεταξύ αντικειμένων που δε γίνοντουσαν αντιληπτές από ένα άλλο υποκείμενο – όπως συμβαίνει με τους Εσκιμώους και το χιόνι.

26 Αν s_1 ανήκει στο σύνολο των ερεθισμάτων και p_1 στο σύνολο των αντιλημμάτων, η αρχή Helmholtz-Weyl ισχυρίζεται πως $s_1=s_2 \Rightarrow p_1=p_2$. Όμως, από στοιχειώδεις κανόνες λογικής, ισχύει πως $p_1 \neq p_2 \Rightarrow s_1 \neq s_2$.

Δε γνωρίζουμε τίποτα αν έχουμε πως $p_1=p_2$.

27 Είναι αμφιμονοσήμαντη σε ένα υποσύνολο των πραγμάτων του κόσμου.

εγχείρημα του Russell αποτυγχάνει: δε μπορούμε από τη δομή των αντιληψιών να συνάγουμε κάπως τη δομή του κόσμου. Όμως, και η αποδοχή του αντιστρόφου της αρχής Helmholtz-Weyl παρουσιάζει σημαντικό πρόβλημα μιας και συνεπάγεται πως τα ίδια αντιλήμματα θα πρέπει να προήλθαν από τα ίδια ερεθίσματα. Αυτός, όμως, ο ισχυρισμός μοιάζει να «εκβιάζει» a priori τη δομή του κόσμου, να εξαντλείται στη δομή που εμφανίζεται στα φαινόμενα. Ο Weyl²⁸ αποδέχεται αυτόν τον ισχυρισμό θεωρώντας τον μάλιστα μια αναγκαία παραχώρηση προς τον ιδεαλισμό από τη μεριά της επιστήμης. Αυτή η δέσμευση, όμως, μοιάζει διαισθητικά τουλάχιστον υπερβολική: δε μπορούμε να έχουμε a priori κάποια βεβαίωση πως η δομή του κόσμου δε διαφέρει από τη δομή που αντιλαμβανόμαστε εμείς.

Το δεύτερο, ακόμα πιο σοβαρό, πρόβλημα που αντιμετωπίζει γενικά κάθε μονοπάτι προς τα πάνω έχει να κάνει με μίαν ένσταση του Newman, η οποία οδηγεί το δομισμό στο να εκφράζει κάτι εντελώς τετριμμένο. Για το Newman²⁹, η θέση του Russell εκφράζει το εξής. Ας υποθέσουμε ότι θέτουμε τα πράγματα του κόσμου σε μια δομή W με βάση μια σχέση R . Εξαιτίας του ορισμού της σχέσης στη θεωρία συνόλων, η σχέση αυτή δε μαρτυρά καμιά ιδιαιτερότητα σχετικά με τον κόσμο: σε κάθε σύνολο με τον ίδιο αριθμό πραγμάτων μπορεί να οριστεί η ίδια σχέση επιλέγοντας τα κατάλληλα υποσύνολα του δυναμοσυνόλου του. Συγκεκριμένα³⁰, αν έχουμε ένα σύνολο A με n στοιχεία, το δυναμοσύνολό του είναι το σύνολο που περιλαμβάνει κάθε δυνατό υποσύνολο του συνόλου A . Μια σχέση μεταξύ k στοιχείων του A είναι, κατά τη θεωρία συνόλων, ένα υποσύνολο του γινομένου A^k : είναι δηλαδή διάφοροι δυνατοί τρόποι με τους οποίους μπορούμε να πάρουμε k στοιχεία του A . Όσο μεγάλο και να είναι το σύνολο των σχέσεων των αντιληπτικών δεδομένων που έχουμε, δεν παύει να είναι πεπερασμένο. Έτσι, ας υποθέσουμε ότι έχουμε δύο σύνολα A (το σύνολο των πραγμάτων του κόσμου) και (το σύνολο των αντιληπτικών δεδομένων) μεταξύ των οποίων υφίσταται μια αντιστοιχία³¹, ενώ τα στοιχεία του B βρίσκονται σε διάφορες σχέσεις $R_1, R_2, \dots$ κ.ο.κ. Ας υποθέσουμε ότι η R_k είναι σχέση μεταξύ k στοιχείων του B . Η αντιστοιχία μεταξύ των δύο συνόλων θα μεταφέρει κατά τρόπο μοναδικό τις σχέσεις από το ένα σύνολο στο άλλο. Έτσι, η σχέση R_k μεταφέρεται και αυτή στο σύνολο A . Το ίδιο μπορεί να γίνει για κάθε τέτοια σχέση και τελικά ολόκληρη η δομή του B μεταφέρεται στο A . Η θέση του Russell φαίνεται να λέει κάτι το εντελώς τετριμμένο!

Για να ξεφύγει από αυτό το μεγάλο πρόβλημα, ο υποστηρικτής μιας τέτοιας πορείας προς το δομισμό, θα έπρεπε με κάποιο τρόπο να χαρακτηρίσει τις σχέσεις που καθορίζουν τη δομή του συνόλου. Όμως, προχωρώντας σε κάτι τέτοιο, ουσιαστικά επιτρέπει τη γνώση σχέσεων που δε βρίσκονται στο καθαρά λογικό και μαθηματικό σκέλος της

28 Ψύλλος (2008): Κεφ. 3.2, σ. 90.

29 Frigg & Votsis (2011): 3.3, σ. 250. Θεώρημα του Newman: «Έστω C μια συλλογή από αντικείμενα και μια δομή S της οποίας το πεδίο ορισμού έχει την ίδια πληθικότητα με το C . Τότε υπάρχει μια δομή S_C η οποία έχει πεδίο ορισμού το C και είναι ισόμορφη ως προς την S .

30 Βλ. Votsis (2003): 2. Newman's Bifurcated Challenge, σ. 6-7 στο οποίο η παραπάνω ανάλυση βασίζεται.

31 Μια συνάρτηση $f: A \rightarrow B$ που είναι 1-1 κι επί.

θεωρίας. Έχει, με άλλα λόγια, παραβεί την αρχική του δέσμευση να περιοριστεί στη δευτεροβάθμια δομή της θεωρίας κι έχει τελικά ανατρέψει τη θέση του³².

γ. Το μονοπάτι προς τα κάτω

Στο μονοπάτι προς τα κάτω, όπως είπαμε, επιχειρούμε να περιορίσουμε το τμήμα του κόσμου που μπορεί να γίνει γνωστό σε εμάς. Υπάρχουν ουσιαστικά τρία επίπεδα στα οποία μπορούμε να κατέλθουμε, τα οποία αντιστοιχούν στις τρεις μορφές του επιστημικού ρεαλισμού που αναφέραμε αρχικά. Έτσι, η πρώτη εκδοχή ισχυρίζεται πως μπορούμε να γνωρίζουμε τα πάντα σχετικά με τη δομή του κόσμου πλην των ατομικών της οντοτήτων. Γνωρίζουμε τις σχέσεις που έχουν τα πράγματα του κόσμου μεταξύ τους π.χ. ότι δύο ηλεκτρόνια απωθούνται, διάφορες εγγενείς ιδιότητες των πραγμάτων π.χ. το ηλεκτρόνιο έχει μια δεδομένη μάζα κτλ, αλλά δε γνωρίζουμε τι ακριβώς είναι το ηλεκτρόνιο. Αυτό, όμως, όπως παρατηρεί ο Psillos³³, έχει να κάνει περισσότερο με το ζήτημα της «μεταφυσικής των ιδιοτήτων». Εφόσον γνωρίζουμε τις πρωτοβάθμιες ιδιότητες των ατομικών οντοτήτων, γνωρίζουμε και τον «αιτιώδη ρόλο» τους, δηλαδή γνωρίζουμε το πώς λειτουργούν εντός της δομής. Απομένει, κατά συνέπεια, μόνο το αν υπάρχει κάτι πέρα από τις ιδιότητες αυτές σαν υπόστρωμα. Ωστόσο, ανεξαρτήτως της έκβασης της συζήτησης σε μεταφυσικό επίπεδο, είναι αρκετά δύσκολο να φανταστούμε οντότητες για τις οποίες γνωρίζουμε ακόμη και τις εγγενείς ιδιοτήτές τους και παρόλα αυτά αγνοούμε το τι είναι. Δεν είναι τόσο σαφές τι σημαίνει να μη γνωρίζουμε μόνο τις ίδιες τις οντότητες όταν ουσιαστικά γνωρίζουμε οτιδήποτε άλλο σχετικά με αυτές.

Γι' αυτό το λόγο, στη δεύτερη εκδοχή κάνουμε αυτή την επιπλέον αφαίρεση και ισχυριζόμαστε πως δε γνωρίζουμε ούτε τις πρωτοβάθμιες ιδιότητες των οντοτήτων. Μπορούμε να γνωρίζουμε τις σχέσεις των διαφόρων οντοτήτων, αλλά δε γνωρίζουμε τις εγγενείς τους ιδιότητες. Ιδιότητες όπως η μάζα, το φορτίο κτλ. αποτελούν στοιχεία που διαμορφώνουμε εξετάζοντας τον τρόπο που τα διάφορα πράγματα στον κόσμο αλληλεπιδρούν. Για παράδειγμα, γνωρίζουμε πως η μάζα κάθε σώματος μετράται με βάση την έλξη που ασκεί σε αυτό η γη (ή το εκάστοτε σώμα που παράγει το βαρυτικό πεδίο). Ωστόσο, κάποιος θα μπορούσε εύλογα να υποστηρίξει πως μέσω αυτής της συναγωγής από σχέσεις σε εγγενείς ιδιότητες και πάλι είμαστε σε θέση να συνάγουμε πληροφορίες σχετικά με τις ιδιότητες των οντοτήτων. Μάλιστα όσο πιο πολλές γνώσεις σχετικά με τις σχέσεις τους έχουμε, τόσο πληρέστερη θα είναι και η κατανόηση των πρωτοβάθμιων (εγγενών) ιδιοτήτων³⁴. Έτσι, από τον τρόπο που αλληλεπιδρούν διάφορα σωματίδια, μπορούν πράγματι εξαχθούν συμπεράσματα

32 Votsis (2003): 2. Newman's Bifurcated Challenge, σ. 8. "The problem is that to specify R, one inevitably goes beyond the epistemic commitments of the structural realist i.e. SR is rendered false".

33 Psillos (2006): Κεφ. 7.2, σ. 132.

34 Psillos (2006): Κεφ. 7.2, σ. 133.

σχετικά με τις ιδιότητές τους³⁵. Όταν πολλές τέτοιες μετρήσεις «δείχνουν» προς κάποια κανονικότητα ως προς τους υπολογισμούς, μπορούμε να πούμε πως έχουμε καταλήξει σε κάποια εγγενή ιδιότητα του επιμέρους πράγματος.

Το πιο αφηρημένο επίπεδο του δομικού ρεαλισμού είναι η απαίτηση η γνώση να περιοριστεί στις καθαρά τυπικές (μαθηματικές και λογικές) ιδιότητες και σχέσεις της δομής του κόσμου. Οι σχέσεις αυτές δε θα έχουν ποιοτικό χαρακτηρισμό, αλλά θα είναι γνωστός μόνο ο «σκελετός» αυτών, δηλαδή ο καθαρά λογικός τους χαρακτήρας. Θα ξέρουμε, για παράδειγμα, πως η σχέση της απώθησης είναι συμμετρική: όταν ένα σωματίδιο απωθεί το άλλο, τότε και το δεύτερο σωματίδιο θα απωθεί το πρώτο. Έτσι, όμως «έχουμε φτάσει στο υψηλότερο σημείο του εμπειρικού δρόμου προς τα πάνω»³⁶ και οδηγούμαστε στα προβλήματα του δομισμού του Russell. Έχουμε μια δομή για την οποία το μόνο που γνωρίζουμε είναι οι δευτεροβάθμιες (λογικές και μαθηματικές) σχέσεις της και κατά συνέπεια η ένσταση του Newman³⁷ ισχύει και πάλι στο ακέραιο. Τα δύο μονοπάτια έχουν πλέον συναντηθεί.

Συμπεράσματα

Τελικά ο επιστημικός δομικός ρεαλισμός φαίνεται να παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες στο να εκπληρώσει την υπόσχεσή του. Η διατήρηση μιας θέσης σαν αυτής του Russell που εμμένει στην ικανότητα γνώσης μόνο των τυπικών σχέσεων αποδεικνύεται εν πολλοίς κενή περιεχομένου βάσει της ένστασης του Newman. Είναι υπερβολικά αφηρημένη, ώστε να μπορέσει να χαρακτηρίσει³⁸ τις σχέσεις που υπάρχουν στη φύση. Ωστόσο, η αντίθετη πορεία από αυτή του Russell, η πορεία προς τα κάτω, παρουσιάζει επίσης σημαντικές δυσκολίες. Η μόνη ουσιαστικά δυνατή θέση είναι αυτή που αρνείται τη γνώση των οντοτήτων όσο και των πρωτοβάθμιων ιδιοτήτων τους. Είδαμε, όμως, πως τελικά και αυτή αποκλίνει από την παραδοσιακή θέση του ρεαλισμού μόνο ως προς το βαθμό γνώσης κι ένας ρεαλιστής δε θα είχε, τουλάχιστον σύμφωνα με τον Psillos³⁹, πρόβλημα να την αποδεχτεί. Η μόνη διέξοδος για τον δομιστή θα είναι να στραφεί σε μια οντική εκδοχή της θέσης αυτής και να υποστηρίξει πως σε θεμελιώδες οντολογικό επίπεδο τα πάντα είναι σχέσεις.

Πέρα όμως από αυτό, υπάρχει και μια πρόσθετη δυσκολία για το δομικό ρεαλισμό: να ερμηνεύσει το πώς ακριβώς είναι δυνατό να υπάρχει γνώση των δομών χωρίς γνώση των αντικειμένων (και των ιδιοτήτων τους). Είναι εμφανές ότι κάποια αναφορά σε μεμονωμένες οντότητες πρέπει να γίνει μιας και κάτι τέτοιο απαιτεί ο ίδιος ο τρόπος που μιλάμε για σχέσεις: είναι σχέσεις μεταξύ πραγμάτων. Γιατί τελικά να υποθέσουμε

35 Ειδικά στη σημερινή έρευνα σχετικά με τα υποατομικά σωματίδια, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι πράγματι η γνώση των ιδιοτήτων τους προκύπτει μέσα στο πλαίσιο μιας τέτοιας μελέτης σχέσεων: γνωρίζουμε, για παράδειγμα, πράγματα για ένα σωματίδιο από τον τρόπο που αλληλεπιδρά με το μαγνητικό πεδίο στο οποίο βρίσκεται – Βλ. <<http://home.web.cern.ch/about/how-detector-works>> (πρόσβαση: 14/6/2016).

36 Psillos (2006): Κεφ. 7.2, σ. 133.

37 Χωρίς κάποιο χαρακτηρισμό της σχέσης R, είναι τετριμμένο ότι ένα σύνολο μπορεί να αποκτήσει οποιαδήποτε δομή.

38 Βλ. Votsis (2003): 2. Newman's Bifurcated Challenge, σ. 9-10.

39 Psillos (2006): Κεφ. 7.2, σ. 133.

μια προνομιούχα γνώση των σχέσεων των πραγμάτων, αλλά να αρνηθούμε τη δυνατότητα γνώσης αυτών των ίδιων; Γνώση των ιδιοτήτων των οντοτήτων, έστω και μέσα από τον περιορισμό που θέτει η δεύτερη θέση στο μονοπάτι προς τα κάτω, προκύπτει μέσα από τη μελέτη των σχέσεων των διαφόρων οντοτήτων μεταξύ τους. Αυτό μας επιτρέπει κατά κάποιο τρόπο να καταρτούμε κάθε φορά ένα «κατάλογο» ιδιοτήτων για την οντότητα⁴⁰ που έχουμε θέσει. Φαίνεται μάλιστα δύσκολο να δει κανείς διαισθητικά, γιατί αυτό δε θα μπορούσε να συνιστά ικανοποιητική γνώση μιας οντότητας. Σε κάθε περίπτωση, ο δομιστής (ιδιαίτερα εφόσον στραφεί σε μια οντική εκδοχή) οφείλει να επιχειρηματολογήσει πειστικά έναντι της διαίσθησής μας.

40 Όπως γίνεται στην έρευνα σχετικά με τα σωματίδια του καθιερωμένου προτύπου—Βλ. σημ. 35.

Παράρτημα

Μια αναλυτική παρουσίαση της ένστασης του Newman¹

Θα δώσουμε τώρα μια κάπως αναλυτική παρουσίαση του επιχειρήματος του Newman ενάντια στο δομισμό του Russell.

Ορισμοί

[1] Έστω ένα σύνολο A . Μια σχέση R_k σε R_k αυτό είναι ένα σύνολο από διατεταγμένες κ-αδες από στοιχεία του A .

Αν π.χ. $A = \{1, 2, 4\}$ τότε η σχέση R_2 μπορεί να είναι η σχέση του «...μεγαλύτερος από...» και τότε να έχουμε $R_2 = \{(2, 1), (4, 2), (4, 1)\}$.

[2] Μια δομή Σ σε ένα σύνολο A θα είναι ένα διατεταγμένο σύνολο $\Sigma = (A, R_1, R_2, \dots, R_k)$ όπου A ένα μη κενό σύνολο και $R_1, R_2, \dots, R_k$ σχέσεις όπως ορίστηκαν παραπάνω.

Ουσιαστικά, μια δομή είναι ένα σύνολο εφοδιασμένο με κάποιες σχέσεις.

[3] Έστω πως έχουμε δύο δομές $\Sigma = (A, R_1, R_2, \dots, R_k)$ και $\Sigma' = (A', R'_1, R'_2, \dots, R'_k)$. Θα λέμε πως είναι ισόμορφες αν υπάρχει μια 1-1 συνάρτηση $\phi: A \rightarrow A'$ που ικανοποιεί το εξής: για κάθε $x_1, \dots, x_k$ στο A , το $(x_1, \dots, x_k)$ ικανοποιεί τη σχέση R_k στη Σ αν και μόνο αν το $(\phi(x_1), \dots, \phi(x_k))$ ικανοποιεί τη σχέση R'_k στη Σ' .

Για ευκολία, ο αναγνώστης καλείται να σκεφτεί το εξής. Ας υποθέσουμε πως τα στοιχεία του συνόλου A βρίσκονται σε ένα πλέγμα (το ίδιο και τα στοιχεία του A' – χωρίς τα δύο πλέγματα να ενώνονται). Η συνάρτηση ϕ ουσιαστικά παίρνει τμήματα του ενός πλέγματος και τα αντιστοιχεί με τμήματα του άλλου.

Θεώρημα

Έστω $S = (U, R_1, \dots, R_k)$ μια δομή και V ένα σύνολο. Ας υποθέσουμε πως υπάρχει μια 1-1 συνάρτηση $\rho: U \rightarrow V$. Τότε υπάρχει μια δομή S' που έχει σαν πεδίο ορισμού το V κι έχει μια υπό-δομή ισομορφική στην S .

¹ Βασισμένη στην παρουσίαση στο άρθρο του Votsis (2003).

Απόδειξη

Έστω μια συνάρτηση ρ όπως στην υπόθεση.

Θεωρούμε την εικόνα της ρ : $\rho(U) := \{y \mid \exists x \in U, \rho(x) = y\}$.

Φυσικά, ισχύει πως $\rho(U) \subset V$

Επειδή η ρ είναι 1-1, αν περιοριστούμε μόνο στην εικόνα της, έχουμε πως η $\rho: U \rightarrow \rho(U)$ είναι 1-1 κι επί.

Κατά συνέπεια, ορίζεται η αντίστροφός της $\rho^{-1}: \rho(U) \rightarrow U$.

Για κάθε σχέση R_i στο U , μπορούμε τώρα να ορίζουμε μια σχέση R'_i στο σύνολο $\rho(U)$ ως εξής:

$$R'_i = \{ (x_1, \dots, x_n) \in V_n : x_1, \dots, x_n \in \rho(U) \text{ και } (\rho^{-1}(x_1), \dots, \rho^{-1}(x_n)) \in R_i \}.$$

Η R'_i είναι μια σχέση στο V .

Από τον ίδιο τον τρόπο που ορίσαμε τη σχέση R'_i έπεται ότι

$$\forall a_1, \dots, a_n \in U, (\rho(a_1), \dots, \rho(a_n)) \in R'_i \text{ αν και μόνο αν } (a_1, \dots, a_n) \in R_i.$$

Αυτή είναι η συνθήκη για τον ισομορφισμό.

Επαναλαμβάνοντας το παραπάνω για κάθε σχέση στο U παίρνουμε σχέσεις R'_i στο V κι έτσι μια δομή $S' = (V, R'_1, \dots, R'_k)$.

Αν πάρουμε τον περιορισμό της S' στο υποσύνολο $\rho(U) \subset V$ παρατηρούμε πως πρόκειται για την υπό-δομή $(\rho(U), R'_1, \dots, R'_k)$ που είναι ισομορφική στην S .

Βιβλιογραφία

Bokulich Alisa, «Bohr's Correspondence Principle» στο *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Spring 2014.

Chakravartty Anjan, «Scientific Realism» στο *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Spring 2014.

Enderton Herbert, *Μια Μαθηματική Εισαγωγή στη Λογική* (1972/2001), μτφ. Ι. Παπαδόγγονας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012.

French Steven, «Structure as a Weapon of the Realist», στο *Proceedings of the Aristotelian Society* (Hardback), Volume 106, Issue 1, σσ. 170–187, June 2006.

Frigg Roman & Votsis Ioannis, «Everything you always wanted to know about structural realism but were afraid to ask» στο *European Journal for Philosophy of Science*, Volume 1, Issue 2, σσ. 227-276 Springer, May 2011.

Ladyman James, «Science, Metaphysics and Structural Realism» στο *Philosophica*, 67, σ. 55-76, 2001.

Ladyman James, «Structural Realism» στο *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Spring 2014.

Psillos Stathis, *Knowing the Structure of Nature: Essays on Realism and Explanation*, Palgrave Macmillan UK, 2006.

Votsis Ioannis, «Is Structure not Enough?» στο *Philosophy of Science* 70 (5): σσ. 879-890, 2003.

Worrall John, «Structural Realism: The Best of Both Worlds» στο *Dialectica*, Vol. 43, No 1-2, 1989.

Ψύλλος Στάθης, *Επιστήμη και Αλήθεια*, Αθήνα: Οκτώ, 2008.

<http://home.web.cern.ch/>

Counterfactual implications and David Lewis

Spiros Galatis

Department of Philosophy and History of Science, University of Athens

Abstract: In this paper we will focus on David Lewis's article Causation (1973, The Journal of Philosophy) and we will observe the counterfactual analysis of causation via counterfactual implications, the procedure of their synthesis, their properties and the relation they have with possible worlds. In addition, instances of everyday life will be presented for better clarification of the theory and extensive analysis of difficult parts will be made. Last but not least, after the counterfactual analysis of causation the problem of preemption will be mentioned and how counterfactual implications can give a better explanation to the problem of causality.

Αντιγεγονικές συνεπαγωγές και David Lewis

Σπύρος Γαλάτης

Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Σύντομη Περίληψη: Σε αυτή την εργασία θα εστιάσουμε στο άρθρο του David Lewis Causation (1973, The Journal of Philosophy) πάνω στην αντιγεγονική ανάλυση της αιτιότητας μέσω αντιγεγονικών συνεπαγωγών, την διαδικασία σύνθεσης τους, τις ιδιότητές τους και την σχέση που έχουν με τους δυνατούς κόσμους. Παραλλήλως, κατά μήκος της εργασίας θα παρουσιαστούν παραδείγματα για καλύτερη κατανόηση του θέματος και εκτενή ανάλυση δύσκολων σημείων της θεωρίας. Τέλος, μετά την αντιγεγονική ανάλυση της αιτιότητας θα γίνει αναφορά στο πρόβλημα της προκαταβολής (preemption) και στο πως η αντιγεγονική ανάλυση μπορεί να εξηγήσει το πρόβλημα της αιτιότητας σε αυτό το συμβάν.

Εισαγωγή

Τι είναι η αιτιότητα; Τι σημαίνει ότι ένα αντικείμενο είναι αιτιακά εξαρτημένο από ένα άλλο, ή με άλλα λόγια, τι σημαίνει ότι ένα αντικείμενο A ακολουθείται από ένα αντικείμενο B; Η αναγκαία αυτή σύνδεση (necessary connexion) που υπάρχει ανάμεσα στα φαινόμενα, δηλαδή την αιτιώδη εκείνη εξάρτηση του A και του B πρωτοπαρουσιάστηκε και αναλύθηκε διεξοδικά από τον Σκωτσέζο εμπειριστή φιλόσοφο David Hume. Στο βιβλίο του *A Treatise of Human Nature* (1739) και στην αναλυτικότερη ανασκευή του προηγούμενου, *An Enquiry Concerning Human Understanding* (1748) ξεδιπλώνεται, εκτίθεται και υποβάλλεται σε ανατομία το θέμα αιτιότητας πάνω στο «χειρουργικό τραπέζι» της εμπειριστικής φιλοσοφίας. Μέσα από την σκεπτικιστική ανατομία της αιτιότητας ο Hume καταλήγει σε κάποιες σκεπτικιστικές θέσεις πάνω στο θέμα της αναγκαίας σύνδεσης μεταξύ δύο αντικειμένων. Αναλυτικώς συμπυκνωμένα θα παρουσιάσω τις εξής ενστάσεις που είχε ο Hume για την αιτιότητα.

Σαν ένας κλασικός εμπειριστής αναρωτήθηκε ο Hume: ποια είναι η αισθητηριακή εντύπωση της ιδέας της αιτιότητας; Σε ποιο ακριβώς σημείο της αισθητηριακής μας αντίληψης των φαινομένων αποσπούμε αισθητηριακά την αιτιακή σύνδεση; Που ακριβώς βρίσκεται η αιτιότητα ή η αναγκαία σύνδεση πάνω στο «αν A τότε B», δεδομένου ότι οι ιδέες μας πηγάζουν από την εμπειρία; Μέσα από αυτά τα ερωτήματα και μέσα από μια σκεπτικιστική επιχειρηματολογία ο Hume καταλήγει στο ότι: κατά την πρώτη μας παρατήρηση του φαινομένου της σήψης του μήλου δεν είχαμε ποτέ την ιδέα ότι ένα ώριμο νόστιμο μήλο (A) θα καταλήξει στο να γίνει σάπιο (B) ή το ότι το νερό (E) κατά την πρώτη παρατήρηση του θα μπορούσε να μας πνίξει (Z) ή ακόμα ότι ένα φίδι (M) θα μπορούσε να μας δαγκώσει (T) αν προσπαθούσαμε να το χαϊδέψουμε. Η αισθητηριακή πρώτη μας επαφή με το (A), (E), (M) δεν συνάγει κατευθείαν το (B), (Z), (T) αντίστοιχα. Και αυτό γιατί τα (A), (E), (M) όταν παρατηρούνται για πρώτη φορά γίνονται αντιληπτά μόνο τα εξωτερικά τους χαρακτηριστικά (σχήμα, χρώμα, μέγεθος, κίνηση κ.λπ.) μέσα στα οποία δεν εμφανίζεται κάτι από τα αποτελέσματά τους (B), (Z), (T). Είναι εξαιρετικά καταλειπτό και μη αντιφατικό το να σκεφτείς ένα διαφορετικό αποτέλεσμα για (A), (E), (M). Το ότι γνωρίζουμε ότι ακολουθούνται από τα (B), (Z), (T) είναι κατά τον Hume συνέπεια της συνήθειας μας όταν αυτά πρώτα βιωθούν και επαναληφθούν. Η συνήθεια είναι αυτή που παράγει την αναγκαία σύνδεση μεταξύ των φαινομένων. Για τον Hume η αιτιότητα είναι μια ψυχολογική επικάλυψη των φαινομένων και δεν είναι αντικειμενικά υπαρκτή, δηλαδή δεν υπάρχει εκεί έξω ή πάνω στα αντικείμενα ή ανάμεσα στα αντικείμενα αφού δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή από τις αισθήσεις. Το μόνο που γίνεται αντιληπτό αισθητηριακά είναι μια κανονικότητα, μια μετάβαση από (A) σε (B), από (E) σε (Z) και από το (M) σε (T), που ψυχολογικά κωδικοποιούμε ως αιτιότητα. Για τον Hume αίτιο και αποτέλεσμα είναι δύο ξεχωριστά συμβάντα και δεν μπορείς να συνάγεις από το αίτιο ένα καθορισμένο αποτέλεσμα, διότι την στιγμή της παρατήρησης του αιτίου δεν σου δίνεται καμία πληροφορία ότι θα ακολουθήσει το συγκεκριμένο αποτέλεσμα.

Αυτή η σκεπτικιστική επιχειρηματολογία αμφισβήτησε την αναγκαία σύνδεση αλλά

εξίσου έθεσε προβλήματα στην έννοια της αιτιότητας. Μετά από την λειτουργία της συνήθειας, η αιτιότητα όπως απλά διατυπώθηκε από τον Hume δεν ικανοποιεί συγκεκριμένα συμβάντα και αντιμετωπίζει κάποια προβλήματα. Ο David Lewis ήταν αυτός που προσπάθησε να ανασκευάσει την θεωρία της αιτιότητας του Hume και να αντιμετωπίσει τα συμβάντα που δεν ικανοποιούνται από την θεωρία της αιτιότητας του Hume.

Στην θεωρία του David Lewis οι αντιγεγονικές συνεπαγωγές (counterfactuals) παρουσιάζονται σαν μια ανάλυση όπου με βάση αυτή μπορεί να γίνει κατανοητή η νοητική κατασκευή των αιτιακών δηλώσεών μας. Θα λέγαμε ότι ο Lewis δίνει μια επαγωγική εννοιολογική ανάλυση της αιτιότητας (causation) μέσω των αντιγεγονικών συνεπαγωγών με σκοπό να δώσει μια εξήγηση για την σύλληψή μας όταν εκφράζουμε αιτιώδεις δηλώσεις σε μια κατάσταση πραγμάτων. Εκτός αυτού οι αντιγεγονικές συνεπαγωγές μπορούν να γίνουν κατανοητές ως προς την σημασία τους χωρίς καμία προσφυγή στην αιτιότητα καθ' αυτή. Και όταν αναφέρουμε την αιτιότητα αναφερόμαστε σε αυτήν που ο Hume συνέθεσε στο έργο του *An Enquiry Concerning Human Understanding*. Συγκεκριμένα κατά τον Hume: «Μπορούμε να ορίσουμε ένα αίτιο ως ένα αντικείμενο που ακολουθείται από ένα άλλο, και όλα εκείνα τα αντικείμενα που είναι όμοια με το πρώτο, και ακολουθούνται από αντικείμενα όμοια με το δεύτερο»¹. Δηλαδή, στην προσφυγή ότι η αιτία είναι το αντικείμενο το οποίο ακολουθείται από ένα άλλο (το αποτέλεσμα) και στα οποία υπάρχει χωροχρονική εγγύτητα με σταθερή σύζευξη και διαχωρισμό του πριν (αίτιο) και του μετά (αποτέλεσμα) μέσα σε ένα τοπίο κανονικότητας. Ή αλλιώς, όπως σημειώνει ο Hume: «Αν το πρώτο αντικείμενο δεν είχε υπάρξει, τότε δεν θα υπήρχε και το δεύτερο»² κάτι που ο Lewis υιοθετεί για την θεμελίωση της θεωρίας του πάνω στην αιτιώδη εξάρτηση μεταξύ συμβάντων, το οποίο θα αναλυθεί παρακάτω.

Με βάση τον Lewis αυτή η ανάλυση της κανονικότητας αντιμετωπίζει πολλά προβλήματα καθώς συγχέει την αιτιότητα με διάφορες άλλες αιτιώδεις σχέσεις [αληθινές (genuine) αιτίες, επιφαινόμενα, αποτελέσματα, προκαταβολικές (preempted) και ενδεχομενικές αιτίες]. Η αντιγεγονική ανάλυση κατά τον ίδιο αποτελεί εργαλείο για την διάκριση των αιτιωδών σχέσεων, και ομοιάζει με τον δεύτερο ορισμό του Hume, δηλαδή: «αν το πρώτο αντικείμενο δεν είχε υπάρξει, τότε το δεύτερο ποτέ δεν θα είχε προκύψει/υπάρξει».

Στο άρθρο του η αντιγεγονική ανάλυση είναι περιορισμένη μόνο σε συμβάντα (events) συγκεκριμένου τύπου και καταστάσεις πραγμάτων καθώς είναι εύκολο να τα αντιμετωπίσει σε σχέση με αιτιώδεις γενικότητες που παρουσιάζονται στην φυσική γλώσσα. Συγκεκριμένα περιορίζεται σε αιτιότητα συμβάντων και όχι σε αιτιότητα γεγονότων ή αιτιότητα γενικών καταστάσεων που συλλαμβάνουμε στην καθημερινή γλώσσα σε αντιστοιχία με την εμπειρία. Δηλαδή αναφέρεται σε αιτιώδη συμβάντα

1 Hume (1777): Section VII.

2 Ό.π.

του τύπου: «Το σπάσιμο του βάζου προκλήθηκε από την πέτρα που έριξα» και όχι σε αιτιότητα γεγονότων που προκλήθηκαν από ένα συμβάν του τύπου: «Η αθροιστική καύση ξύλου το χειμώνα του Δεκέμβρη στην Αθήνα, προκάλεσε την ύπαρξη μεγάλου αριθμού ασθενών με αναπνευστικά προβλήματα τον Φεβρουάριο» ή αιτιότητα γενικών καταστάσεων του τύπου: «Το κάπνισμα προκαλεί καρκίνο του πνεύμονα». Η εσωτερική περιπλοκότητα των τελευταίων είναι αρκετά συγκεχυμένη και χρειάζεται μεγάλη αντιγεγονική ανάλυση των αιτιών - αποτελεσμάτων και εν γένει των σχέσεων των συμβάντων, γι' αυτό περιορίζεται στην απλούστερη ανάλυση των συμβάντων πρώτου τύπου.

Πρέπει να τονιστεί ότι η αντιγεγονική ανάλυση του Lewis διέπεται από έναν ντετερμινισμό που συνδέει ένα συμβάν με ένα άλλο σαν «κρίκους» μιας «αλυσίδας» κάτι που θα επεξηγηθεί παρακάτω.

Δυνατοί κόσμοι και αντιγεγονικές συνεπαγωγές

Στο σημείο αυτό ο Lewis ξεκινά να αναπτύσσει την θεωρία του για τις αντιγεγονικές συνεπαγωγές μέσω της ανάλυσης της συγκριτικής συνολικής ομοιότητας μεταξύ δυνατών κόσμων που για αυτόν αποτελεί το πρωταρχικό βήμα της όλης ανάλυσης.

Πιο συγκεκριμένα, ο δυνατός κόσμος W1 είναι πιο κοντά στον πραγματικό κόσμο @, συγκριτικά με έναν δυνατό κόσμο W2, αν επιλεχθεί ως τέτοιος με βάση τις ομοιότητες και τις διαφορές που μοιράζεται με τον @. Για παράδειγμα, ένας δυνατός κόσμος W1 στον οποίο υπάρχουν ροζ ελέφαντες και περπατούν στο έδαφος είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα του @ από ότι ένας δυνατός κόσμος W2 όπου οι ελέφαντες είναι γκρι και αιωρούνται. Ο W1 είναι πιο κοντά στον @ διότι ακόμα και αν οι ελέφαντες είναι ροζ, αυτοί περπατούν στο έδαφος όπως και στον @. Αντίθετα, ο W2 αποκλίνει περισσότερο από τον @ αφού σε αυτό το κόσμο οι ελέφαντες, αν και γκρι, αιωρούνται. Η διαφορά είναι στους νόμους της φύσης με βάση τους οποίους φαίνεται η απόκλιση του W2 από τον @ σε σχέση με τον W1 όπου οι νόμοι ισχύουν όπως ισχύουν στον @ (νόμος βαρύτητας). Η ομοιότητα στους νόμους της φύσης είναι πιο σημαντική από την ομοιότητα στο χρώμα. Αυτό το είδος σχέσης είναι σχέση μεταξύ των δυνατών κόσμων ως προς την εγγύτητα τους προς το δικό μας κόσμο, προς την πραγματικότητα.

Ωστόσο, με βάση τον Lewis οι νόμοι που πρέπει να διατηρούνται μεταξύ των κόσμων μπορούν να αποτελούν σημαντικό κριτήριο ως προς την εγγύτητα στον @ αλλά οι ομοιότητες σε ιδιαίτερα και συγκεκριμένα-μεμονωμένα γεγονότα ξεπερνούν την ισχύ των νόμων. Όπως ο Lewis αναφέρει στο άρθρο του: «Οι υπάρχοντες νόμοι είναι σημαντικοί για τον χαρακτήρα ενός κόσμου. Έτσι, η ομοιότητα ως προς του

νόμους είναι βαρυσήμαντη. Βαρυσήμαντη αλλά όχι ιερή.³». Ένας δυνατός κόσμος W1 ο οποίος συμμορφώνεται και ομοιάζει ή ταυτίζεται με φυσικούς πραγματικούς νόμους (*actual* laws) δε σημαίνει αυτομάτως πως είναι πιο κοντά στον @ απ' ότι ένας δυνατός κόσμος W2 στον οποίο αυτοί οι νόμοι ίσως παραβιάζονται. Αυτό εξαρτάται από την φύση και την έκταση της παραβίασης, το πόσο πολύ παραβιάστηκαν σε ένα συγκεκριμένο γεγονός σε συνάρτηση με το συνολικό σύστημα των νόμων. Εξίσου, οι ομοιότητες και διαφορές σε ένα συγκεκριμένο γεγονός μπορεί να έχουν λιγότερο ή περισσότερο βάρος σε σχέση με τους νόμους, όπου και αυτό εξαρτάται από την φύση και την έκταση τους. Κατά τον Lewis, περιεκτικές και ακριβείς ομοιότητες σε ένα συγκεκριμένο γεγονός σε μεγάλες χωροχρονικές περιοχές φαίνεται να έχουν ιδιαίτερο βάρος, στις οποίες μια εμφάνιση ενός μικρού θαύματος είναι αρκετή και θεμιτή για να παρατείνει μια περιοχή τέλει χωροχρονικής ταύτισης. Αυτό θα αναλυθεί σε ένα παράδειγμα στο τέλος.

Συγκεκριμένα, για την αντιγεγονική συνεπαγωγή $A \Box \rightarrow C^4$ ισχύει: «εάν A ήταν αληθής τότε και C θα ήταν αληθής» είναι αληθής εάν υπάρχει ένας δυνατός κόσμος W1 όπου A και C είναι αληθείς και είναι πιο κοντά στον πραγματικό κόσμο (actual world) @, απ' ότι ένας κόσμος W2 όπου A είναι αληθής και C ψευδής και άρα έρχεται σε αντίθεση με τον @. Ο W1 είναι πιο κοντά στον @ απ' ότι ο W2, εάν:

[1] Έχει λιγότερες μεγάλες, εκτενείς, ποικίλες παραβιάσεις των νόμων του πραγματικού κόσμου @ απ' ότι ο W2

ή

[2] Έχει ίσες μεγάλες, εκτενείς, ποικίλες παραβιάσεις των νόμων του πραγματικού κόσμου όπως ο W2, αλλά η ταύτιση της χωροχρονικής περιοχής του W1 με πράγματα του συγκεκριμένου γεγονότος που συμβαίνουν στο @ είναι μεγαλύτερη από αυτή του W2

ή

[3] Έχει ίσες μεγάλες, εκτενείς, ποικίλες παραβιάσεις των νόμων του πραγματικού κόσμου όπως ο W2, έχει ίση εκτενή χωροχρονική ταύτιση περιοχής με τα πράγματα του συγκεκριμένου γεγονότος στον @ όπως έχει και ο W2 αλλά έχει λιγότερες μικρές, τοπικές, απλές παραβιάσεις των νόμων του πραγματικού κόσμου απ' ότι ο W2⁵.

3 Lewis (1973): σ. 560.

4 Αυτόν τον συμβολισμό χρησιμοποιεί ο Lewis για να διακρίνει την αντιγεγονική συνεπαγωγή από την υλική συνεπαγωγή. Η αντιγεγονική συνεπαγωγή είναι μια υποθετική πρόταση της μορφής «Αν A τότε B», η ηγούμενη της οποίας («Αν A...») αφορά ένα γεγονός που θα μπορούσε να είχε γίνει αλλά δεν έγινε. Ένα παράδειγμα αντιγεγονικής συνεπαγωγής είναι «Αν ο Lewis ζούσε τότε θα διάβαζε κάθε μέρα Γκαβαγκάι». Η ηγούμενη «Αν ο Lewis ζούσε...» αφορά ένα γεγονός που θα μπορούσε να ισχύει αλλά δεν ισχύει (αφού ο Lewis έχει, δυστυχώς, πεθάνει). Αντίθετα, η πρόταση «Αν ο Lewis είναι ζωντανός, τότε θα διαβάζει κάθε μέρα Γκαβαγκάι» δεν είναι αντιγεγονική συνεπαγωγή αφού η ηγούμενη δεν δεσμεύεται στο αν ζει ή δεν ζει ο Lewis.

5 Breckenridge: σ. 3.

Γενικά θα λέγαμε ότι κριτήρια για την αξιολόγηση των κόσμων είναι τα εξής:

[1] Αποφεύγουμε μεγάλες εκτεταμένες παραβιάσεις των νόμων της φύσης του πραγματικού κόσμου (σημαντικό)

[2] Μεγιστοποιούμε την χωροχρονική ομοιότητα των κόσμων με τα συγκεκριμένα συμβάντα του πραγματικού κόσμου

[3] Αποφεύγουμε μικρές, τοπικές παραβιάσεις των νόμων της φύσης του πραγματικού κόσμου⁶

Αντιγεγονικές συνεπαγωγές και αντιγεγονική εξάρτηση

Σε αυτό το σημείο θα γίνει μια ανάλυση των αντιγεγονικών συνεπαγωγών καθώς και των ιδιοτήτων τους. Έστω δύο προτάσεις A και C . Έχουμε την αντιγεγονική συνεπαγωγή $A \Box \rightarrow C$, η οποία σημαίνει «εάν το A ήταν αληθές τότε και το C είναι θα ήταν αληθές». Η $A \Box \rightarrow C$ είναι αληθής σε @ (actual world) ανν:

[1] δεν υπάρχουν δυνατοί A -κόσμοι όπου η συνεπαγωγή είναι κενή περιεχομένου (vacuous)

ή

[2] υπάρχει δυνατός A -κόσμος όπου το C ισχύει και είναι πιο κοντά σε @ απ' ό,τι σε έναν άλλο δυνατό A -κόσμο όπου το C δεν ισχύει και άρα αποκλίνει από τον πραγματικό κόσμο @.

Να τονιστεί ότι όταν αναφερόμαστε σε A -κόσμο προϋποθέτουμε ότι το A δεν είναι ψευδές. Φαίνεται λοιπόν πως ο Lewis συνδέει την αντιγεγονική συνεπαγωγή με τα χαρακτηριστικά διάφορων δυνατών κόσμων και με βάση την απόσταση τους από την πραγματικότητα δίνει τιμή αλήθειας σε μια αντιγεγονική συνεπαγωγή.

Συμπληρώνουμε: η $A \Box \rightarrow C$ είναι αληθής σε A -κόσμο (ή κόσμους) εάν ισχύει η C . Αν A αληθεύει τότε και η C αληθεύει. Οπότε, όταν εμφανίζεται το A θα εμφανίζεται και το C σαν αποτέλεσμα (σε συμβολική μορφή $A \Box \rightarrow C^7$). Αν δεν εμφανιστεί το A , έχοντας δοθεί οι από πάνω καταστάσεις, τότε δεν θα εμφανιστεί και το C (σε συμβολική μορφή $\neg A \Box \rightarrow \neg C$).

Μπορούμε να επεκτείνουμε το συλλογισμό και να πούμε ότι το C εξαρτάται αντιγεγονικά από το A με την έννοια ότι αν δεν συμβεί το συμβάν A τότε δεν θα συμβεί το συμβάν

⁶ Psillos (2003): σ. 95.

⁷ Η αντιγεγονική συνεπαγωγή « $A \Box \rightarrow C$ » διακρίνεται από την αντιγεγονική συνεπαγωγή « $A \Box \rightarrow C$ ». Η πρώτη μεταφράζεται ως «Αν ίσχυε το A τότε θα ίσχυε αναγκαστικά και το C », ενώ η δεύτερη «Αν ίσχυε το A τότε ενδέχεται να ίσχυε και το C ».

C (ή αλλιώς, «αν το συμβάν C δεν είχε συμβεί ποτέ» υπονοεί ότι δεν είχε συμβεί ποτέ πριν από το C, το συμβάν A). Αν δεν συνέβαινε ποτέ το A τότε το C δεν θα υπήρχε ποτέ. Οπότε οδηγούμαστε στην υλική συνεπαγωγή $A \rightarrow C$, δηλαδή στο ότι το A είναι η αιτία του C. Αυτή είναι η αντιγεγονική εξάρτηση (counterfactual dependence) του A με το C που οδηγεί και σε αιτιώδη εξάρτηση εξίσου.

Για παράδειγμα, ας πούμε ότι A είναι μια πέτρα και B είναι η οπτική παράσταση της πέτρας. Τότε αν $A \square \rightarrow B$ αληθής, ισχύει ότι όταν υπνπάρχει το A υπάρχει και το B, δηλαδή αν δεν υπήρχε η πέτρα A τότε η οπτική παράσταση της πέτρας B δεν θα υπήρχε ($\neg A \square \rightarrow \neg B$). Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει μια αντιγεγονική εξάρτηση του B από το A. Έπεται ότι η πέτρα είναι η αιτία της οπτικής της παράστασης στον παρατηρητή, $A \rightarrow B$. Ας υποθέσουμε, όπως αναφέρει ο Lewis, μια οικογένεια δυνατών προτάσεων $A1, A2, \dots$. Αν και έστω μια άλλη οικογένεια δυνατών προτάσεων $C1, C2, \dots Cn$ (ίσου πεπερασμένου μεγέθους) και σε καμία από τις δύο οικογένειες δεν συμβαίνουν δύο συμβάντα μαζί - δηλαδή A1 και A2 και το αντίστοιχο στα C. Εάν όλες οι αντιγεγονικές συνεπαγωγές μεταξύ των δύο δυνατών προτάσεων $A1 \square \rightarrow C1, A2 \square \rightarrow C2, \dots An \square \rightarrow Cn$ είναι αληθείς τότε θα λέγαμε ότι όλες οι δυνατές προτάσεις της C είναι αντιγεγονικά εξαρτημένες από αυτές της A. Αν οι A δεν υπήρχαν ποτέ, τότε οι C δεν θα υπάρξουν ποτέ. Σε συμβολική μορφή θα λέγαμε ότι κάθε αντιγεγονική συνεπαγωγή του τύπου $A \square \rightarrow C$ εμπεριέχει μέσα της ή υπονοεί το $\neg A \square \rightarrow \neg C$. Συγκεκριμένα, αν όχι-A τότε όχι-C λόγω της αντιγεγονικής εξάρτησης που υπάρχει μεταξύ τους. Ένα παράδειγμα τέτοιας εξάρτησης είναι του βαρομέτρου και της ατμοσφαιρικής πίεσης.

Ένα σύνολο ενδείξεων B στο βαρόμετρο εξαρτάται αντιγεγονικά από τις αντιστοιχούμενες πιέσεις της ατμόσφαιρας Π. Δηλαδή, αν $B1, B2, \dots Bn$ είναι οι διάφορες ενδείξεις του βαρομέτρου και $\Pi1, \Pi2, \dots \Pi n$ οι πιέσεις της ατμόσφαιρας τότε $\Pi1 \square \rightarrow B1, \Pi2 \square \rightarrow B2, \dots \Pi n \square \rightarrow Bn$ είναι οι αντιγεγονικές συνεπαγωγές τους, όπου τα $B1, B2, \dots Bn$ εξαρτώνται αντιγεγονικά από τα αντίστοιχα $\Pi1, \Pi2, \dots \Pi n$. Άρα $\neg \Pi1 \square \rightarrow \neg B1, \neg \Pi2 \square \rightarrow \neg B2, \dots \neg \Pi n \square \rightarrow \neg Bn$, (αν όχι-Π τότε όχι-B). Συνεπώς, η υλική συνεπαγωγή γίνεται φανερή: $\Pi \rightarrow B$.

Αιτιακή εξάρτηση μεταξύ συμβάντων

Όπως φαίνεται μέσα από τα παραπάνω, από αντιγεγονική εξάρτηση είναι δυνατό να προκύψει αιτιακή εξάρτηση. Οστόσο κάτι τέτοιο δεν ισχύει σε όλες τις περιπτώσεις. Όπως δείχνει με ένα παράδειγμα ο Lewis, έστω $L1, L2, \dots$ είναι εναλλακτικοί δυνατοί νόμοι της βαρύτητας και $G1, G2, \dots$ είναι εναλλακτικοί δυνατοί νόμοι πλανητικής κίνησης. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι οι G εξαρτώνται αντιγεγονικά από τα L, αλλά δεν μπορούμε να πούμε σε αυτή την περίπτωση μεταξύ προτάσεων ότι υπάρχει αιτιακή εξάρτηση. Όπως αναφέρει ο Lewis τέτοιες εξαιρέσεις δεν περιέχουν κάποιο είδος εξάρτησης μεταξύ ξεχωριστών συγκεκριμένων συμβάντων. Έτσι φαίνεται να υπάρχουν εξαιρέσεις όπου η αιτιακή εξάρτηση δεν ισχύει από μια αντιγεγονική συνεπαγωγή. Οστόσο η αιτιακή αυτή εξάρτηση μεταξύ των συμβάντων μπορεί, ίσως, να εξηγηθεί μέσω των αντιγεγονικών συνεπαγωγών.

Έστω, e είναι ένα συγκεκριμένο συμβάν και $O(e)$ είναι η πρόταση που λέει ότι «το e συμβαίνει». Το $O(e)$ ισχύει σε όλους του δυνατούς κόσμους όπου το e συμβαίνει, καθώς το e πρέπει να ικανοποιεί την πρόταση $O(e)$. Οι αντιγεγονικές συνεπαγωγές προκύπτουν από τα συμβάντα καθαυτά τα οποία είναι ξεχωριστά το ένα με το άλλο και από τις αντίστοιχες ξεχωριστές προτάσεις που αυτά ικανοποιούν.

Ας πούμε η οικογένεια $c_1, c_2 \dots$ είναι συγκεκριμένα και ξεχωριστά συμβάντα και $e_1, e_2 \dots$ παρομοίως όπου όχι δύο από τα c και όχι δύο από τα e είναι μαζί δυνατά. Τότε η οικογένεια των e εξαρτάται αιτιακά με την οικογένεια των συμβάντων c εάν και μόνο εάν η οικογένεια $O(e_1), O(e_2) \dots$ εξαρτάται αντιγεγονικά από την οικογένεια $O(c_1), O(c_2) \dots$.

Αναλυτικότερα, έχουμε δύο συγκεκριμένα και ξεχωριστά συμβάντα το c και το e . Το c είναι αιτία του e εάν και μόνο εάν ισχύουν αυτές οι αντιγεγονικές συνεπαγωγές των προτάσεων που αυτά ικανοποιούν: $O(c) \Box \rightarrow O(e)$, $\neg O(c) \Box \rightarrow \neg O(e)$. Δηλαδή μπορούμε να πούμε ότι το c είτε συμβαίνει $[O(c)]$ ή όχι $[\neg O(c)]$ εξαρτάται από το αν το e είτε συμβαίνει $[O(e)]$ ή όχι $[\neg O(e)]$. Η δήλωση ότι "συμβαίνει" ή "δεν συμβαίνει" προσδιορίζεται από το $O(?)$ και $\neg O(?)$. Δηλαδή, το $O(x)$ μεταφράζεται ως "συμβαίνει το συμβάν που είναι μέσα στις αγκύλες και $\neg O(x)$ αντίστοιχα αλλά αρνητικά. Συνεπώς, αν c και e δεν συμβαίνουν πραγματικά τότε αυτομάτως η συνεπαγωγή $\neg O(c) \Box \rightarrow \neg O(e)$ είναι αληθής καθώς το προηγούμενο $\neg O(c)$ και το επόμενο $\neg O(e)$ ισχύουν στην παρούσα κατάσταση. Αν c και e συμβαίνουν στον πραγματικό κόσμο τότε η $O(c) \Box \rightarrow O(e)$ είναι αληθής. Οπότε το e εξαρτάται αιτιακά από το c εάν και μόνο εάν η αντιγεγονική συνεπαγωγή ισχύει. Άρα μπορούμε να συλλάβουμε ότι εάν δεν είχε υπάρξει ποτέ το c τότε δεν θα είχε υπάρξει ποτέ και το e διότι εξαρτώνται αιτιακά λόγω της παραπάνω αντιγεγονικής συνεπαγωγής $[O(c) \Box \rightarrow O(e)]$.

Συνειδητοποιούμε ότι εδώ ο Lewis έχει υιοθετήσει τον δεύτερο ορισμό του Hume για την αιτιότητα, αλλά η διαφορά είναι, όπως επισημαίνει και ο ίδιος ο Lewis, πως την υιοθετεί μόνο για την αιτιώδη εξάρτηση και όχι για την αιτιότητα καθαυτή.

Αιτιότητα

Όπως σημειώνει ο Lewis «αιτιακή εξάρτηση ανάμεσα σε πραγματικά γεγονότα υπονοεί αιτιότητα⁸». Δηλαδή μια αιτιακή εξάρτηση μεταξύ συμβάντων συνάγει αιτιότητα αλλά ωστόσο αιτιότητα δεν μπορεί να συνάγει αιτιώδη εξάρτηση. Έχεις a, b, c να είναι ξεχωριστά μεταξύ τους συμβάντα. Το b δεν θα μπορούσε να συμβεί χωρίς το a και το c δεν θα μπορούσε να συμβεί χωρίς το b . Έτσι το a μπορεί να είναι αιτία του c μεταβατικά αν και το c θα μπορούσε να συμβεί/προκληθεί χωρίς το a διότι άλλο αίτιο

8 Lewis (1973): σ. 563.

θα μπορούσε να είχε προκαλέσει το *b* και συνεπώς το *c* πέρα από το *a*. Φαίνεται εδώ ότι η αιτιότητα είναι μεταβατική (transitive) που ωστόσο στην αιτιώδη εξάρτηση δεν ισχύει αναγκαία διότι μια αντιγεγονική συνεπαγωγή από την οποία προέρχεται δεν είναι μεταβατική.

Π.χ. έστω συμβάν *a* μια χειρουργική επέμβαση, συμβάν *b* οξύς πόνος και *c* η λήψη παυσίπονων. Ας υποθέσουμε ότι τα συμβάντα είναι πραγματικά. Το *b* είναι αιτιακά εξαρτημένο από το *a* και το *c* αιτιακά εξαρτημένο από το *b*. Οπότε μπορούμε να πούμε ότι το *a* προκάλεσε το *c*, δηλαδή η χειρουργική επέμβαση προκάλεσε την λήψη παυσίπονου. Φαίνεται ότι η αιτιότητα εδώ είναι όντως μεταβατική, από το *a* προκαλείται το *c* αλλά το *c* θα μπορούσε να συμβεί και χωρίς την παρουσία του *a*, δηλαδή η λήψη παυσίπονου θα μπορούσε να γίνει και χωρίς το πρωταρχικό συμβάν της χειρουργικής επέμβασης. Συγκεκριμένα, όντας το *c* αιτιακά εξαρτημένο στο *b*, δηλαδή αν δεν υπήρχε οξύς πόνος ($\neg b$) δεν θα γινόταν λήψη παυσίπονου ($\neg c$), η αιτιακή εξάρτηση του *a* με το *c* δεν υφίσταται καθώς μια άλλη αιτία θα μπορούσε να προκαλέσει το *b* και συνεπώς το *c* (π.χ. ημικρανία ως μία πιθανή άλλη αιτία). Βλέπουμε ότι η αιτιότητα είναι μεταβατική και όπως σημείωσε ο Lewis από αιτιώδη εξάρτηση προκύπτει αιτιότητα αλλά όχι το αντίθετο. Δηλαδή αιτιώδη εξάρτηση δεν προκύπτει από αιτιότητα όπως φάνηκε και από το παράδειγμα. Οπότε μπορεί να έχουμε αιτιότητα χωρίς αιτιώδη εξάρτηση. Προκειμένου όμως ο Lewis να ολοκληρώσει την ανάλυση του πάνω στην αιτιότητα μέσω της αιτιακής εξάρτησης προχωρά στον εξής συλλογισμό :

Η αιτιακή εξάρτηση μπορεί να αποκτήσει μεταβατικό status ή να διαμορφωθεί σε μεταβατική σχέση όπως η αιτιότητα με βάση την εξής ανάλυση: έστω *a, b, c, d*. είναι μια πεπερασμένη ακολουθία ξεχωριστών συμβάντων όπου *b* είναι αιτιακά εξαρτημένο από το *a*, *c* αιτιακά εξαρτημένο στο *b*, *d* αιτιακά εξαρτημένο σε *c*, κ.ο.κ.. Αυτή η ακολουθία συμβάντων συνθέτει μια αιτιώδη συνέχεια ή αλλιώς όπως την ονομάζει ο Lewis «αιτιακή αλυσίδα» και συνεπώς αιτιότητα. Έτσι καταλήγει ο Lewis ότι ένα συμβάν είναι αιτία του άλλου αν και μόνο αν υπάρχει μια αιτιακή αλυσίδα που να οδηγεί από το πρώτο στο δεύτερο. Με αυτή την τελευταία ανάλυση της αιτιακής αλυσίδας ο Lewis ολοκληρώνει την αντιγεγονική ανάλυσή του πάνω στην αιτιότητα διαμέσου της αιτιακής εξάρτησης που προκύπτει από αυτή.

Με σταδιακή ανάλυση για κατανόηση έχουμε: έστω τα εξής ξεχωριστά πραγματικά (που συμβαίνουν) συμβάντα *a, b, c, d* και τις αντίστοιχες προτάσεις που ικανοποιούν $O(a)$, $O(b)$, $O(c)$, $O(d)$. Για να είναι αιτιακά εξαρτημένο το *b* στο *a*, το *c* στο *b* και το *d* στο *c* θα πρέπει να ισχύουν οι εξής αντιγεγονικές συνεπαγωγές: $O(a) \square \rightarrow O(b)$, $O(b) \square \rightarrow O(c)$ και $O(c) \square \rightarrow O(d)$. Η αντιγεγονική εξάρτηση τους σφραγίζει τα εξής: $\neg O(a) \square \rightarrow \neg O(b)$, $\neg O(b) \square \rightarrow \neg O(c)$ και $\neg O(c) \square \rightarrow \neg O(d)$. Αν οι συνεπαγωγές είναι αληθείς τότε το *a* προκαλεί το *b*, το *b* προκαλεί το *c* και το *c* το *d* και αντίστοιχα αν όχι-*a* τότε όχι-*b*, όχι-*b* τότε όχι-*c* και αν όχι-*c* τότε όχι-*d*. Άρα αυτή η αιτιακή εξάρτηση μεταξύ των συμβάντων, η οποία σφραγίζεται από τις αντιγεγονικές συνεπαγωγές των προτάσεων που αυτά ικανοποιούν, συνθέτει μεταβατική αιτιώδη αλυσίδα και συνεπώς συνάγεται επιτυχώς η αιτιότητα με βάση τον Lewis. Οπότε ένα συμβάν είναι αιτία του άλλου αν υπάρχει μία αιτιακή αλυσίδα που να οδηγεί από το πρώτο στο δεύτερο. Με την

αναφορά της αιτιακής αλυσίδας υπονοείται η όλη εσωτερική αναλυτική διαδικασία που προκαλεί την εμφάνισή της.

Εφαρμογές αντιγεγονικής ανάλυσης σε πρόβλημα της προκαταβολής (preemption)

Μπορούμε να δούμε μια εφαρμογή των αντιγεγονικών συνεπαγωγών πάνω στο πρόβλημα της προκαταβολής (preemption).

Έστω πως σε δύο δολοφόνους έχουν δοθεί διαταγές να πυροβολήσουν και να σκοτώσουν ένα δικτάτορα. Στον πρώτο δόθηκε η διαταγή να σκοτώσει πρώτος τον δικτάτορα και στον δεύτερο δόθηκε διαταγή να πυροβολήσει τον δικτάτορα εάν ο πρώτος δεν επιτύχει. Έστω A το πρώτο συμβάν, B είναι το εναλλακτικό συμβάν που θα συμβεί αν δεν συμβεί το A , και Z το συμβάν του θανάτου του δικτάτορα. Ας υποθέσουμε ότι τα συμβάντα είναι πραγματικά. Η πρόταση $O(A)$ σημαίνει πως έγινε ο πυροβολισμός από τον πρώτο δολοφόνο, η πρόταση $O(B)$ σημαίνει πως ο πυροβολισμός έγινε από τον δεύτερο δολοφόνο και η πρόταση $O(Z)$ σημαίνει τον θάνατο του δικτάτορα. Δηλαδή, τα συμβάντα A , B , Z αντιστοιχούν στις προτάσεις που ικανοποιούν. Το A , αφού δόθηκαν οι διαταγές και οι καταστάσεις, είναι η αιτία του Z και B είναι η εναλλακτική αιτία του Z αν όχι- A .

Με βάση τις αντιγεγονικές συνεπαγωγές έχουμε τα εξής: (1) $O(A) \Box \rightarrow O(Z)$ και εναλλακτικά το (2) $O(B) \Box \rightarrow O(Z)$ εάν $\neg O(A)$. Στο (1) έχουμε την εξής ανάλυση: όποτε ισχύει το A τότε ισχύει και το Z . Αλλιώς, όποτε εμφανίζεται το A εμφανίζεται το Z και συνεπώς το Z είναι αιτιακά εξαρτημένο από το A . Οπότε, όταν όχι- A τότε όχι- Z , δηλαδή $\neg O(A) \Box \rightarrow \neg O(Z)$. Ισχύει όμως αυτή η συνεπαγωγή; Από τις καταστάσεις που μας δόθηκαν το B παρεμβάινει (σαν προκαθορισμένη αιτία) υπόψιν της αποτυχίας του A να προκαλέσει το Z . Άρα, το όχι- A τότε όχι- Z δεν ισχύει καθώς το B θα παρέμβει και θα προκαλέσει το Z , δηλαδή το θάνατο του δικτάτορα και συνεπώς η συνεπαγωγή (2) $O(B) \Box \rightarrow O(Z)$ πληροί την διαταγή.

Ο Lewis όμως μας παροτρύνει να ελέγξουμε την συνεπαγωγή $\neg O(A) \Box \rightarrow \neg O(Z)$ με βάση τους δυνατούς κόσμους. Έστω σε πραγματικό κόσμο @ ισχύει $\neg O(A) \Box \rightarrow O(Z)$ διότι παρεμβάινει ο B . Για:

$W1$ ισχύουν τα εξής: δεν συμβαίνει A ($\neg A$) και άρα συμβαίνει Z

$W2$ ισχύουν τα εξής: δεν συμβαίνει A ($\neg A$) και δεν συμβαίνει Z ($\neg Z$)

Μέσω των κόσμων ελέγχουμε την πρώτη κατάσταση, δηλαδή $O(A) \Box \rightarrow O(Z)$ όπου το συμβάν A προκαλεί το Z (τον θάνατο) για να δούμε με βάση αυτούς αν ισχύει $\neg O(A) \Box \rightarrow \neg O(Z)$ σύμφωνα με την ανάλυση του Lewis. Στον κόσμο $W1$ το A δεν συμβαίνει

και ο θάνατος Z συμβαίνει από τον B ($\neg A \rightarrow (B \rightarrow Z)$)⁹. Φαίνεται ότι οι νόμοι στον W1 δεν παραβιάζονται, δηλαδή για να σκοτωθεί ο δικτάτορας (Z) χρειάζεται κάποια δύναμη να τον σκοτώσει (π.χ. μια σφαίρα στο κεφάλι) και αυτοί οι νόμοι ισχύουν όπως ισχύουν στον @. Στον W2 ωστόσο, οι καταστάσεις και οι νόμοι παραβιάζονται καθώς όπως φαίνεται όταν το A δεν συμβαίνει ($\neg A$) (δεν πυροβολεί ο πρώτος δολοφόνος) το Z δεν συμβαίνει (θάνατος δικτάτορα, $\neg Z$) και το B δεν παρεμβαίνει στην πρόκληση του Z. Οπότε ο W1 είναι πιο κοντά στον @ απ' ό,τι ο W2. Ωστόσο για τον Lewis ο πιο κοντινός κόσμος είναι ο W2 σε σχέση με τον W1. Αυτό ερμηνεύεται με τον εξής τρόπο: αν A αιτία του Z τότε υπάρχει μια αιτιακή αλυσίδα διαφόρων ενδιάμεσων συμβάντων που τα ενώνει. Έστω d και c είναι δύο ενδιάμεσα συμβάντα όπου d είναι η σφαίρα στον αέρα και c σφαίρα που περνάει ανάμεσα από δύο κτήρια και πού d αιτιακά εξαρτάται από το A, c αιτιακά εξαρτάται από d και Z αιτιακά εξαρτάται από το c¹⁰. Στην πραγματικότητα, δηλαδή στον κόσμο μας, συμβαίνει μόνο το συμβάν όπου το A προκαλεί το Z και άρα υπάρχει μια αιτιακή αλυσίδα που τα ενώνει, κάτι που δεν συμβαίνει στο B γιατί δεν λαμβάνει χώρα αυτό το συγκεκριμένο συμβάν στον κόσμο μας παρά υπάρχει σαν συμβάν που θα λάβει χώρα μόνο όταν $\neg A$, δηλαδή στο μέλλον. Έτσι, στον κόσμο W2 το A προκαλεί το Z μέσω του d και c όπως και στον πραγματικό κόσμο. Έτσι η συνεπαγωγή $\neg O(A) \Box \rightarrow \neg O(Z)$ ισχύει για τον εξής λόγο: η τέλεια χωροχρονική ταύτιση των συμβάντων στον W2 [το ότι το A συμβαίνει (πυροβολισμός) και πρόκειται να προκληθεί το Z, δηλαδή ο θάνατος του δικτάτορα] με @ είναι μεγαλύτερη σε αντίθεση με W1, διότι στον W1 επεμβαίνει το B που αποτελεί διαφορετική χωροχρονική περιοχή και το συμβάν Z (θάνατος δικτάτορα) θα είναι διαφορετικό χωροχρονικά καθώς θα αποτελεί ένα μελλοντικό συμβάν με διαφορετική αιτία, δηλαδή το B. Εδώ λοιπόν, επεμβαίνει το κριτήριο (2) που αναφέρθηκε στην αρχή, σχετικά με την εγγύτητα των κόσμων. Οπότε, κατά τον Lewis, η χωροχρονική ταύτιση των συμβάντων υπερτερεί σε σχέση με την παραβίαση των νόμων και άρα αν δεν συμβεί το A ($\neg A$) τότε δεν θα συμβεί και το Z ($\neg Z$). Έτσι εμφανίζεται ένα θαύμα όπου όταν όχι-A τότε όχι-Z που είναι ανεξάρτητο από την μελλοντική, απόμακρη προς @ δράση του B στον W1.

Οπότε, η χωροχρονική ταύτιση των συμβάντων του @ και του W2, δηλαδή του ότι δεν συμβαίνει το A (όχι-A) και συνεπώς δεν συμβαίνει το Z (όχι-Z), σε αντίθεση με τον W1, είναι μεγαλύτερη, υπό την έννοια ότι αυτό που πραγματικά συμβαίνει στον @ αρχικά είναι το συμβάν A (πυροβολισμός του πρώτου δολοφόνου) που πρόκειται να προκαλέσει το Z (θάνατος του δικτάτορα) μέσω αιτιακής αλυσίδας. Επομένως, χωροχρονικά αν δεν συμβεί το A τότε δεν θα συμβεί το Z, γιατί αυτό που συμβαίνει σε t_1 είναι το A και όχι το B που αποτελεί εφαρμογή σε t_2

9 Μετάφραση : Αν $\neg A$ τότε θα συμβεί το B και συνεπώς το Z.

10 Κατά τον Lewis, επειδή εδώ προκύπτει αντιγεγονική εξάρτηση από τα μελλοντικά συμβάντα προς τα παρελθοντικά αφού όρισε την κατεύθυνση της αιτιακής εξάρτησης από το παρελθόν προς το μέλλον. Με αυτή τη κίνηση μπλοκάρει την αναστροφή από το μέλλον στο παρελθόν (backtracking counterfactual). Δηλαδή, αν όχι-c τότε όχι-d και άρα όχι-A (το d και c είναι μελλοντικά παράγωγα που προκλήθηκαν από την στιγμή που συμβαίνει το A). Όπως αναφέρει ο Lewis υπάρχει μια ασυμμετρία μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος. Το παρελθόν είναι καθορισμένο και το μέλλον είναι ανοιχτό. Δηλαδή, το παρελθόν είναι «αντιγεγονικά ανεξάρτητο» από το μέλλον γιατί το παρελθόν είναι αμετάβλητο ως προς τα γεγονότα που συνέβησαν. Το μέλλον είναι ανοιχτό και εξαρτάται αντιγεγονικά από το παρόν που το διαμορφώνει.

Αναλυτικότερα: σε πραγματικό κόσμο συμβαίνουν τα εξής: σε t_1 συμβαίνει το A (θα το συμβολίσουμε ως A_{t1}) και στο ανοιχτό μέλλον προβλέπεται το Z (θάνατος). Πριν φτάσουμε στο Z το A έχει δημιουργήσει αιτιακά παράγωγα μέχρι να φτάσει στο Z (έστω Z συμβαίνει σε χρόνο t_z και θα το συμβολίσουμε ως Z_{Atz} , όπου Atz είναι το τέλος της αιτιακής αλυσίδας). Δηλαδή, από την στιγμή που συμβαίνει το A_{t1} σφαίρα που πρόκειται να προκαλέσει το Z_{Atz} δημιουργήσει το d και το c. Το d και το c είναι χρονικά ύστερα του A_{t1} και χρονικά πρότερα του Z_{Atz} . Επίσης το d είναι χρονικά πρότερο του c. Έστω d_{At1} μεταφράζεται ως «το d είναι ακριβώς μετά το A_{t1} και χωροχρονικά το πρώτο συμβάν μετά το A», και c_{At2} μεταφράζεται ως «το c είναι ακριβώς μετά το d και χωροχρονικά το δεύτερο συμβάν μετά το A».

Άρα έχουμε:

@: $\Box(A_{t1} \rightarrow ((d_{At1} \wedge c_{At2}) \rightarrow Z_{Atz}))^{11}$ όπου αν $(A_{t1} < Z_{Atz})^{12}$ τότε $(A_{t1} < d_{At1}), (d_{At1} < c_{At2}),$ και $(c_{At2} < Z_{Atz})$. Αυτή η ανάλυση μπορεί να δώσει την εσωτερική πολυπλοκότητα της φόρμουλας $A \Box \rightarrow Z$.

Σε δυνατό κόσμο W2 έχουμε:

W2: $\neg A_{t1}$ και $\neg Z_{Atz}$.

Ενώ σε W1 έχουμε: **W1:** $\neg A_{t1}$ αλλά Z_{Btz}^{13} όπου το Z προκαλείται από την δράση του χωροχρονικά ύστερου B_{t5} σε χρόνο και χώρο που συμβαίνει στο μέλλον σε χρόνο t_5 . Το συμβάν B_{t5} συμβαίνει λόγω της αποτυχίας του A_{t1} να προκαλέσει το Z_{Atz} και άρα αυτό που θα συμβεί είναι το Z_{Btz} (προσοχή γιατί υπάρχει διαφορά $Z_{Atz} \neq Z_{Btz}$). Απαραίτητο για την κατανόηση του όλου παραδείγματος είναι να αναφέρουμε ότι υπάρχει μεγάλη χωροχρονική διαφορά του A_{t1} από το B_{t5} καθώς το τελευταίο λαμβάνει χώρα μελλοντικά σε χρόνο t_5 .

Για τον Lewis λοιπόν ο δυνατός κόσμος που είναι πιο κοντά στον πραγματικό είναι ο W2 διότι υπάρχει μεγάλη χωροχρονική ταύτιση αν και οι αιτιακοί νόμοι παραβιάζονται. Με άλλα λόγια αν αποτύχει το A κατά το πέρασμα του χρόνου από $t_1 \rightarrow t_2 \rightarrow t_z$ σε κάποιο σημείο της αιτιακής αλυσίδας (έστω στο σημείο $\rightarrow$) τότε εκεί το Z_{Atz} δεν θα συμβεί ($\neg Z_{Atz}$). Οι αιτιακοί νόμοι ίσως να παραβιάζονται, διότι το B θα έπρεπε κανονικά να προκαλέσει το Z αν αποτύχει το A αλλά κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει στην αιτιακή αλυσίδα του χρόνου και των συμβάντων $At_1 \rightarrow d_{At1} \rightarrow c_{At2} \rightarrow Z_{Atz}$. Αν σε $\rightarrow$ αποτύχει το A_{t1} να προκαλέσει

11 Μετάφραση: αναγκαία ($\Box$) αν συμβεί το A τότε αν συμβούν τα χωροχρονικά παράγωγά του d και c τότε θα συμβεί το Z. Συγκεκριμένα:

[1] $\Box(At1 \rightarrow ((dAt1 \wedge cAt2) \rightarrow ZAtz))$

[2] $\Box At1 \rightarrow \Box((dAt1 \wedge cAt2) \rightarrow ZAtz)$

[3] $\Box At1 \rightarrow (\Box(dAt1 \wedge cAt2) \rightarrow \Box ZAtz)$ με χρήση κανόνα κατανομής (distribution rule)

12 Το ειδικό σύμβολο '<' αποτελεί το σύμβολο της σχέσης προτεραιότητας στην χρονική τροπική λογική μεταξύ δυο στιγμών στο χρόνο και μεταφράζεται ως: το πρώτο είναι χρονικά πρότερο του δεύτερου. Έστω x-y, μεταφράζεται ως «η στιγμή x συνέβη πριν την στιγμή y». Girard, Roy, Marion (2011).

13 Προσέχουμε ότι $Z_{Atz} \neq Z_{Btz}$, δηλαδή είναι διαφορετικά αποτελέσματα από διαφορετικές αιτίες A και B.

το Z_{Atz} τότε το θαύμα θα συμβεί και το Z όντως δεν θα συμβεί ($\neg Z_{Atz}$). Το να συμβεί μετά το Z_{Btz} από το B_{t5} αποτελεί ένα ξεχωριστό χωροχρονικά αποτέλεσμα αφού θα συμβεί χρονικά ύστερα σε t_5 και χρειάζεται την ύπαρξη αιτιακής αλυσίδας η οποία δεν έχει λάβει χώρα ακόμη και συνεπώς αποτελεί τελείως ξεχωριστό αποτέλεσμα σε αντίθεση με Z_{Atz} , από τελείως χωροχρονικά ξεχωριστή αιτία B_{t5} (προσοχή στην διαφορά $Z_{Atz} \neq Z_{Btz}$). Έτσι, κατά κάποιο τρόπο, το A απέτυχε να προκαλέσει το Z ανεξάρτητα από την ενέργεια του B που αποτελεί μελλοντικό συμβάν και όχι αυτό που πραγματικά συμβαίνει πρώτα. Ουσιαστικά όταν συμβαίνει το A ακόμη και αν απέτυχε να προκαλέσει το Z , συνεχίζει να παρεμποδίζει το B στο να συμβεί. Άρα, η συνεπαγωγή $\neg O(A) \square \rightarrow \neg O(Z)$ είναι αληθής.

Συνεπώς, όπως είδαμε, με αυτή την ιδιαίτερη ανάλυση του Lewis προσπάθησε να δείξει την δυνατότητα των αντιγεγονικών συνεπαγωγών να εξηγήσουν την αιτιότητα σε συνδυασμό με τους δυνατούς κόσμους.

Βιβλιογραφία

Lewis David, «Causation» in Journal of Philosophy 70 (17), 1973.

Breckenridge Wylie: «Lewis's Counterfactual Analysis of Causation», <<http://wylieb.com/Philosophy/DipArts/DipArtsThesis.pdf>> πρόσβαση: 30/05/2016.

Psillos Stathis, *Causation and Explanation*, Acumen & McGill-Queens University Press, 2003.

Girard, Roy, Marion, *Dynamic Formal Epistemology*, Springer Science & Business Media, 2011.

Hume David, *An Enquiry concerning Human Understanding* (1777) στο <http://www.davidhume.org/texts/ehu.html>, (πρόσβαση: 30/05/2016).

An Outline of Historical Explanation

Panagiotis Karadimas

Department of Philosophy and History of Science, University of Athens

Abstract: Scientific explanation is one of the main purposes of scientific enterprise. The classic contribution of Hempel and Oppenheim in 1948 gave rise to a critical discussion regarding explanation and, since then, several models of explanation have appeared in literature. However, historical explanation seems to be excluded from the contemporary discussion in philosophy of science. The aim of current essay is to sketch the way the causal/mechanistic model of explanation can be applied in history by highlighting the mechanisms that lie beyond verified matters of fact.

Μια Επισκόπηση της Ιστορικής Εξήγησης

Παναγιώτης Καραδήμας

Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Σύντομη Περίληψη: Η παροχή επιστημονικών εξηγήσεων είναι ένας από τους βασικούς σκοπούς της επιστήμης. Η κλασική συνεισφορά των Hempel και Oppenheim το 1948, πυροδότησε έναν κριτικό διάλογο γύρω από το ζήτημα της επιστημονικής εξήγησης, και μέσα από αυτόν αναδύθηκαν ποικίλες προσεγγίσεις. Ωστόσο, η ιστορική εξήγηση φαίνεται να έχει απασχολήσει λιγότερο τη σύγχρονη φιλοσοφία της επιστήμης. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να προσπαθήσει να σκιαγραφήσει τον τρόπο με τον οποίο το αιτιακό/μηχανιστικό μοντέλο μπορεί να εφαρμοστεί στην ιστορία αποκαλύπτοντάς μας τους μηχανισμούς που λαμβάνουν χώρα πίσω από επιβεβαιωμένα γεγονότα.

Introduction: General principles for Historical Explanation

One of the basic aims of Historical Explanation is to manage the way we are going to perceive *certain aspects* of the past in order to reach useful and valid explanations. It is important here to clarify, that it is impossible to write and thus to explain the entirety of human history. Inevitably, we have to choose some aspects of our history. Undoubtedly, we have to choose those aspects, or those events, in which we are interested more. So the deal here is to illustrate under which preconditions the choice should be made; what kind of criteria are going to be used

The solution to that kind of problem is to adopt *a preconceived selective point of view*.¹ For better or worse, no inter-subjective criteria can be found. As a result, each one who is interested in historical explanation ought to state clearly which aspect of human history is going to be tested. This method does not broaden horizons to relativism. It is true that this «preconceived selective point of view» is not an objective one; since it is not a testable statement. However, subjectivism, if any, comes to an end exactly at that point. The results that will come out of the research, the conclusions of the historical explanatory enterprise, for sure would not be structured in a way to satisfy individual's beliefs. The need for a non-objective criterion does not lead to subjective conclusions.²

Before we go forward and give a presentation of the most suitable model of explanation, there should be a reference to the main problem which a philosophical approach of historical explanation should have to deal with.

Eliminating skepticism

A philosophical account of historical explanation ought to avoid one main danger. It has to do with skepticism which might arise regarding historical phenomena. Since history deals with facts that occurred in the past, it is quite possible that there will appear skepticism which will question whether facts actually occurred. Skepticism in historical explanation is similar with the one that appears in scientific explanation: the belief that there is no truth. In history, skepticism, by refusing that both important and less important facts occurred, denies also that an explanation can take place. It is clear that skepticism presents no philosophical interest since it has nothing alternative to propose apart from a blind negativism.

Let us make a short digression here and suggest a way to avoid the danger in

¹ See Πόππερ (2005): pgs. 222-223.

² Ibid.

question. It is clear that science is strongly linked with hypothesis and observation.³ No scientific progress would have taken place without hypotheses. The most influential scientific method which includes assumptions is the Hypothetico-Deductive method.⁴ Hypothetico-Deductive method, which was suggested by Popper and Hempel, is still applicable in many domains of science. In almost every aspect of natural and social sciences people make some assumptions, they lead (or: *are led*) to some conclusions and then they examine the conclusions in question; they start critical discussion with the help of the empirical world. In a nutshell, science evolves because of assumptions, observation and critical discussion. Hypothetico-Deductive method is a method also applicable in historical research; it can be used in order to identify matters of fact without at the same time operating as a model of explanation.⁵ Historical explanation ought to be based on events that actually occurred and the best way to verify this is to apply the Hypothetico-Deductive method in historical research. In such a manner, thus, we can avoid relativism.

However, this should not lead us to the conclusion that we should invent a doctrine and follow it uncritically. Historical explanation aims for well worked arguments and valid conclusions. But since all of our knowledge is fallible, so are the results of historical explanation.

Traditional model of Explanation

In the 20th century a systematic account of philosophical explanation took place. The most famous model of scientific explanation was the one that Hempel and Oppenheim suggested in 1948.

Explanation now is divided into two basic constituents: The *explanandum* which is the phenomenon to be explained, and the *explanans* that are the sentences that lead to the explanandum; the explanandum has to be logically deductive from the explanans. Furthermore, the explanans are classified into two subclasses; the one, $C_1, C_2, \dots, C_k$, refers to antecedent conditions, and the other one $L_1, L_2, \dots, L_k$, represents general laws.⁶

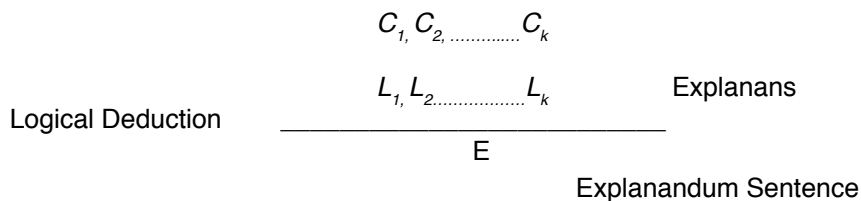
The following schema represents the explanation model that Hempel and Oppenheim had in mind:

3 See Popper (1972): pgs. 346-347. Popper claims that hypothesis ought to come before observation, so that we will be able to set under critical review our assumptions.

4 See Popper (1959): pgs. 37-40.

5 On how the Hypothetico-Deductive method is applicable in many domains of science and its role in history, see Mantzavinos (2005): pg. 72.

6 See Hempel and Oppenheim (1948): pg. 136-137.

The type of explanation which has been put forward from the above schema is a deductively produced argument. “E” describes a particular event which is to be explained; the sentences $C_1, C_2, \dots, C_k$ describe the antecedent circumstances which cause the event in the sense that they are the empirical regularities expressed by the laws $L_1, L_2, \dots, L_k$. These laws are general and unexceptional laws and imply that whenever conditions of the kind $C_1, C_2, \dots, C_k$ take place then an event described in “E” will take place.⁷

Hempel's and Oppenheim's model was criticized and so a discussion regarding scientific explanation took place for decades. The more constructive critics revealed some new models of explanation.

Causal/Mechanistic model of Explanation

Several models of explanation take place in contemporary philosophy of science. Their main purpose is to give an alternative to the aspects where the covering law model failed. After many decades of discussion there have appear three main influential models of explanation: The *causal/mechanistic*, the *unification* and the *manipulationist* model. I will briefly sketch the causal/mechanistic one since this is the model that best fits historical explanation and subsequently an attempt will take place to show in some detail how this model functions in history.⁸

The causal/mechanistic approach to scientific explanation was born mainly to repair some problems of the received view; the problem of causal asymmetries and the problem of relevance.⁹

⁷ Ibid.

⁸ The other two well worked models are the «Unification» model which has been put forward by Michael Friedman and Philip Kitcher and the «Manipulationist» model that has been proposed by James Woodward. The unification model claims that scientific understanding increases as we decrease the number of independent assumptions required. We ought to be looking for laws and principles of high generality and fitting particular facts in it. The central argument for the unification thesis is the following: «[...] science increases our understanding of the world by reducing the total number of independent phenomena that we have to accept as ultimate or given. A world with fewer independent phenomena, is other things equal, more comprehensible than with more». See Friedman (1974):pg. 15. See also Kitcher (1981):pgs. 515-519. The manipulationist account scrutinizes the relationships among variables. The aim is to find out what kind of changes will affect the explanandum if the explanans change in several ways. See Woodward (2000):pgs. 197-254.

⁹ For a more comprehensive discussion see Mantzavinos (2016): pg. 4.

This model does not aim only for derivations of low level laws and generalizations from high level theories. It also elucidates mechanisms at work. It changes the explanatory method. To explain is «*to expose the internal workings, to lay bare the hidden mechanisms, to open the black boxes that nature presents to us*»¹⁰. It is clear that explanation now is an enterprise that gives us knowledge of the hidden mechanisms by which nature works.

It was Wesley Salmon who first introduced the causal/mechanistic approach in scientific explanation.¹¹ In the first decade of the new millennium great work has been recorded towards this direction. Professors Machamer, Darden and Craver, presented the paper «*Thinking about Mechanisms*» giving a new impetus in the discussion regarding causality and mechanisms. They state: «*Mechanisms are entities and activities organized such that they are productive of regular changes from start or set up to finish or terminal condition*».¹²

Mechanisms are constituted both by activities and entities. Activities are the producers of change while entities are the things that engage the activities. The target is to show how the terminal conditions are produced by the set up conditions and intermediate stages; thus, to give a description of a mechanism for a phenomenon is to explain how it was produced.

It is also important to state, that «*mechanisms are regular*».¹³ They work always under the same conditions and the regularity is exhibited in the typical way that the mechanism runs from the starting point to the end. What makes it regular is the *productive continuity* between the explanatory stages. Productive continuities are what make the connections between the explaining parts intelligible. If a mechanism is represented schematically like this: **A**→**B**→**C**, where the set up point is the condition **A** and the terminal is **C**, then the continuity lies in the arrows. A missing arrow leaves an explanatory gap in the productive continuity of the mechanism.¹⁴

To summarize, the causal/mechanistic model seeks for giving causal explanations from a set up to a terminal condition, by trying to expose the internal workings.

Causal/Mechanistic approach in Historical Explanation

A philosophical account of historical explanation ought to make historical phenomena clear. One of its basic tasks is to clarify, as possible, the landscape regarding

¹⁰ See Mantzavinos (2015): pg.5.

¹¹ Ibid.

¹² See Machamer, Darden, Craver (2000): pg. 3.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

historical phenomena both by giving causes between specific events and by trying, at the same time, to highlight the processes that take place. The aim here is to argue that these targets can be better achieved if we apply the causal/mechanistic model in historical explanation.

Mechanisms in historical explanation are also constituted by entities and activities, as the causal/mechanistic model in the scientific explanation. Activities are only possible when entities act in certain ways. There are no activities without entities and vice versa. Entities and activities indeed play an important role.¹⁵

The search for mechanisms in historical explanation seeks for the same claims as the mechanistic explanation in social and life sciences.¹⁶ An outline of the aims of the causal/mechanistic model in historical explanation might be the following one:

- [1] Explanations should provide causes.
- [2] Explanations should make phenomena intelligible.
- [3] Explanations should exhibit the continuity among the explaining parts.

The causal mechanistic model does not wish to establish a global theoretical framework, neither to explain the whole history of humanity. Its purpose is to give explanations about certain aspects of the historical world.

Let me now examine closer these formulations. To begin with, it should be emphasized, that the claim for a causal explanation in history does not mean that overall history of humanity can be explained as a sequence of events. Rather, the target of the causal/mechanistic model in history is to explain certain aspects of the historical world by providing causes and searching for mechanisms; for those causes and those mechanisms that led these phenomena occur. The term «cause» in the historical explanation is being accompanied with the entities and the activities; an historical event had been «caused» because of certain activities that have taken place by certain entities.

Another clarification should be stated here. The use of the word «mechanism» in historical explanation indicates that scholars seek for certain mechanisms that lie beyond the matters of fact that are under scrutiny. The purpose thus from adopting a mechanistic approach in history is to highlight which procedures are recording in a specific historical period.

It is also clear, that no explanatory vacuum should exist. Since the historical explanation is presented as an enterprise where the target is to give valid and well

15 Ibid. pg. 6.

16 On how the causal/mechanistic model can be applied to explain social phenomena, see Mantzavinos (2013): pg. 7-9.

worked outcomes, then from the starting point up to the terminal condition there should be no explanatory gap. In the historical explanation, an explanatory gap can appear in the following manner: when an explaining part arises in an explanation but no statement has taken place about it before; no mechanism or a causal relationship explains its occurrence. We perceive it as an explanatory gap when we use it in order to explain the conception of the next explanatory stage. In other words, explanatory gap is a *missing arrow*, in the explanatory sketch and it might let the explanation incomplete.

A sample of model's utility in historical explanation

In order to make these thoughts less abstract, I will seek to show how the causal/mechanistic model can be applied to explain an important historical event, the end of the Second World War. Especially, I will attempt to explain why Japan was forced to unconditional surrender, a decision which was signaled the end of the war.

After Germany was defeated by the Soviet Union, the interest was focused exclusively in Asia and moreover in Japan. It was common place that the war could come to an end if only the, really brave, Japanese surrender. According to the mainstream point of view, it is the atomic bombs which exhausted Japanese and forced Japan's government to accept unconditional surrender. Despite the fact that there are strong indications that lead to such a conclusion, a big issue arises here; this widespread view, seems to ignore the really complex diplomatic games that took place throughout the Second World War, and which became more intense while the war was close to an end. Furthermore, the classical point of view does not account properly some crucial facts that occurred and played an extremely important role.

Historian Hasegawa, in his excellent book «*Racing the Enemy- Stalin, Truman and the surrender of Japan*», gives a more incisive perspective to the reasons that caused the surrender of Japan. He opposes the prevailing view by highlighting the tactical games and the tough diplomacy that took place before the surrender of Japan. He, indeed, explains how the unconditional surrender of Japan came out of a complex mechanism of diplomatic maneuvers.

While the war was close to the end, the deal for each country was to ensure better conditions in the post-war period in Asia. Both USA and the Soviet Union were seeking to cause the surrender of Japan; they believed that the country which would achieve to bring the war to an end would have geopolitical benefits in Asia. It was, thus, a race between these countries. Hasegawa claims that between Truman and Stalin, despite their apparent cooperation, there existed mutual controversy; each one was afraid that the other might break the Yalta agreement in order to gain advantage in

Asia.¹⁷ The competition between them was becoming more and more fierce. Truman had no kind of doubts regarding whether it should be useful for his country to throw the atomic bombs. He deeply believed that by throwing the atomic bombs, the Japanese would be forced to unconditional surrender. Thus he wanted to be the one who would cause the surrender of Japan. That is the reason, according to Hasegawa, that he was delighted after the first bomb was dropped in Hiroshima.

In complete contrast, Stalin became anxious after the first atomic bomb was dropped. The Soviet Union worried that Japan might surrender before they entered to the war. So, Stalin almost immediately ordered an attack against Japan; his armies invaded Manchuria breaking the Neutrality Pact to which he had agreed and according to which the Soviet Union would have no involvement in the war against Japan.¹⁸ This is an extremely crucial point as it will be seen.

It is clear that Stalin attacked Manchuria because he wanted to secure benefits for Soviet Union in the post-war period in Asia and not in order to help the USA against Japan.¹⁹ He wanted to be the one who would cause the surrender of Japan so that Soviet Union would gain benefits in Asia. Hasegawa describes a not so usual fact: when the soviets attacked in Japan, Stalin had a meeting with USA's envoy. He looked blissful that he entered the war before the Japanese surrender and, surprisingly enough, he described in great detail almost every aspect of the military operations. Obviously, a person like Stalin was not ingénues. It is clear that he wanted to send a message to the USA; he sought to denote that the Soviet Union was not going to leave Asia in the post war period.²⁰

Now it is Truman the one who got worried. After the Soviet Union attack, he was threatened that Japan might surrender but because of Stalin's attack. It was Truman's basic target to be USA the country that will cause the surrender. We can therefore assume that this was the reason for dropping the second atomic bomb in Nagasaki.

From such an analysis, it is becoming now clearer that a race took place between USA and Soviet Union. Both of them wanted to **cause** the surrender of Japan because both of them were aiming to gain advantage in Asia. Both USA and Soviet Union were acting geopolitically.

So far, various mechanisms have been highlighted. It has emerged that there existed a race between USA and the Soviet Union; the starting point was the defeat

17 See Hasegawa (2005): pgs. 177-215.

18 Ibid.

19 Compare this statement with the entire Miscamble (2011). Miscamble describes honest cooperation between Truman and Stalin and claims that it was the atomic bombs that caused the surrender of Japan. In sort, he supports the widespread view which does not take into account the complex procedures that took place.

20 See Hasegawa (2005): pg. 191-192.

of Germany and the termination point was the unconditional surrender of Japan. At the same time, it has been exposed how the two protagonists of the war tried to achieve better conditions for themselves in the specific spatiotemporal point; how to cause the surrender of Japan and ensure their attendance in Asia after the war ends. However, despite the fact that several mechanisms have been exposed, the question has not been answered yet; or, to put it in a similar vein, the outcome, which is the unconditional surrender of Japan, has not been explained in a clear manner. The deal now is to mention the reason that forced Japan to surrender.

Although the basic target of this essay is not historical, but rather philosophical, it is important to try and give, if not a definite answer, then at least an assessment, so that our explanatory sketch will be fulfilled. Actually, what has to be explained is whether the atomic bombs or the Soviet Union's invasion played the crucial role in the end of the war. It will be seen that the attack of the Soviets was a real shock for the Japanese and that, indeed, played a really important role in the surrender of Japan. The Japanese government and the citizens did not expect at all that Soviet Union could attack them. They were planning their moves by taking for granted that the Soviet Union, if not helping them against USA, then at least would stay neutral. Obviously, they misjudged the situation.

The huge effect that the soviet invasion in Manchuria caused in the Japanese can be found both in their military and in their diplomacy. Japanese military seemed absolutely surprised when they got informed about the attack. Apart from this, the army was already exhausted and is clear that it was impossible for them to battle both against the Americans and the Soviet Union. Moreover, their military lacked soldiers comparatively with Soviet Union's army. It is obvious that they could not stand a battle against soviets.²¹

Regarding their diplomacy, the diseases were maybe even harder; everybody in the Japanese government realized that they stayed without any alliances. Furthermore, the country from which they expected some kind of help attacked them. They seemed really isolated.²²

We can now realize that the decisive factor that led to the surrender of Japan was the attack of the Soviet Union. This is the basic argument of Historian Hasegawa. What differentiates his view from the widespread one is that he accounts in his explanation two issues that have not been mentioned before: First of all, the geopolitical competition between USA and Soviet Union. Secondly, the importance of the Soviet invasion in Manchuria and the effects that caused in Japan. It is clear that the well-known explanation underestimates both of these issues. Since one examines closer the facts that occurred and the both complicated and fragile diplomacies between USA,

21 Ibid. pgs. 177-252.

22 Ibid.

Soviet Union and Japan, will conclude that the unconditional surrender of Japan was a result of various procedures. Actually, it was the outcome of a mechanism which was on course. And this statement arises if one highlights the hidden mechanisms. Let me now present a simplified diagram that summarizes what have been mentioned so far and which seeks to show how the mechanism worked in the case of the Second World War:

A→B→C→D

In this scheme, the conditions «**A, B, C, D**» are matters of fact.²³ The mechanism lies in the arrows. Condition **A** is the defeat of Germany. The first arrow shows two things: firstly, that attention is directed exclusively in Asia. It also provides the basic characteristic which is common throughout the operation of the mechanism; the fact that the countries involved in the war were acting in order to ensure their geopolitical benefits. They have estimated that the country which would achieve to cause the surrender of Japan would gain profits in the post-war period in Asia. Thus, the race between USA and the Soviet Union starts: they are the entities that cause other occurrences. The first impact of this race is the drop of the first atomic bomb in Hiroshima which is the condition **B**. Truman wished to cause the surrender of Japan and he expected this to happen after the drop of the first bomb. At that point the diplomatic game becomes more intense. Stalin attacked to Manchuria in order to force Japan to surrender. Condition **C**, thus, was caused both by the fact that the first atomic bomb was dropped and by the aiming of Soviet Union to be the one who could cause first the surrender of Japan. After the soviet invasion, the Japanese government realized that there were no allies left; thus the decision to surrender seemed inevitable. Obviously, condition **D** is the surrender of Japan.

The target from the above analysis is not to give a definite answer to the reasons that caused the surrender of Japan. What I am suggesting here, is that a more comprehensive view of the historical phenomena is possible if one analyzes in terms of a causal/mechanistic approach. This model of explanation seems to fit in historical explanation; historical phenomena are becoming intelligible. It helps a scholar to shed light to the hidden mechanisms, to clarify the landscape about how a phenomenon occurred.

Conclusions

The core issue from a discussion regarding historical explanation is to emphasize that we should seek to explain certain aspects of our history viz. to apprehend the relationship among matters of fact.

23 As it has been stated, their occurrence has been ascertained by implementing the Hypothetico-Deductive method.

The target of this essay is not to put forward anything like a full theory of historical explanation. The aim is just to outline how a well worked out model of explanation can fit in history. I claim that the causal/mechanistic model is ideal as a model of historical explanation since it meets the basic targets an explanation ought to have. It gives an, as detailed as possible, view of how an event occurred by bringing to light the mechanisms which lie among the explaining parts. In the case of the Second World War, it seems to give a satisfactory explanation on how the war came to an end.

References

Friedman Michael, "Explanation and Scientific Understanding", in *Journal of Philosophy*, pgs. 5 – 19, 1974.

Hasegawa Tsuyoshi, *Racing the Enemy-Stalin, Truman and the surrender of Japan*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. London, England, 2005.

Hempel Carl – Oppenheim, Paul, "Studies in the Logic of Explanation", in *Philosophy of Science*, pgs. 135 – 175, 1948.

Kitcher Philip, "Explanatory Unification", in *Philosophy of Science*, pgs. 507 – 531, 1981.

Machamer Peter- Darden, Lindley- Craver, Carl, "Thinking about Mechanisms", in *Philosophy of Science*, pgs. 1 – 25, 2000.

Mantzavinos Chrysostomos, *Naturalistic Hermeneutics*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Mantzavinos Chrysostomos, "Explanatory Games", in *Journal of Philosophy*, pgs. 1 – 27, 2013.

Mantzavinos Chrysostomos, "Explanation", in *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, Second Edition pgs. 1 – 26, 2015.

Mantzavinos Chrysostomos, *Explanatory Pluralism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

Miscamble Wilson, *The most controversial decision, Truman, the Atomic Bombs and the defeat of Japan*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Popper Karl, *The Logic of Scientific Discovery*, Routledge, 1959.

Popper Karl, *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*, Oxford: Oxford University Press, 1972.

Woodward James, "Explanation and Invariance in Special Sciences" in *British Journal for the Philosophy of Science*, pgs. 197 – 254, 2000.

Πόππερ Καρλ, Η Ένδεια του Ιστορικισμού, μτφ. Α. Σαμαρτζής, Αθήνα: Ευρασία, 2005.

Farm Hall and the Weimar Republic

Christos Krystallis

Department of Philosophy and History of Science, University of Athens

Abstract: The following text is comprised of parts of an essay related to the German atom bomb project during World War II. Its composition, continues to be a call for a “self-criticism of science” and the scientific community in general. According to P. Levy, once it has happened, it can happen again, but that is not the point, since it already happens, it happens in the Cold War, it happens in “the war on Terrorism”. So let us build a museum of accidents right next to the Scientific Progress museum since, right next to where the sciences were blooming, and the libraries were filling up with students, the concentration camps were opening.

Το Farm Hall και η Δημοκρατία της Βαιμάρης

Χρήστος Κρυστάλλης

Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Σύντομη Περίληψη: Το παρακάτω κείμενο αποτελείται από τμήματα μιας εργασίας σχετικά με Γερμανικό πρόγραμμα δημιουργίας ατομικής βόμβας κατά την περίοδο του 2ου Παγκοσμίου Πολέμου. Η συγγραφή του αποτέλεσε και αποτελεί αίτημα για μια «αυτοκριτική της επιστήμης» και της επιστημονικής κοινότητας. Σύμφωνα με τον P.Levy, εφόσον συνέβη μπορεί να ξανασυμβεί, αλλά δεν πρόκειται για αυτό, γιατί απλά συμβαίνει, συμβαίνει στον Ψυχρό Πόλεμο, συμβαίνει στον «πόλεμο ενάντια στην Τρομοκρατία». Ας φτιάξουμε, λοιπόν, δίπλα στο μουσείο της επιστημονικής προόδου ένα μουσείο ατυχημάτων, καθώς εκεί που άνθιζαν οι επιστήμες και οι βιβλιοθήκες γέμιζαν με φοιτήτριες και φοιτητές, δίπλα άνοιγαν στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Εισαγωγή

Κάποια στιγμή μας έδωξαν από τον παράδεισο. Γίνεται να παραραμένουμε αθώοι/ες; Αυτό θα μπορούσε να είναι το κεντρικό ερώτημα όσων θα ακολουθήσουν. Ποιό είναι το είδος της επιστημονικής αθωότητας σε μια περίοδο εμπλοκής των εκπροσώπων της με τον милитарισμό του γερμανικού κράτους των Ναζί; Είναι το είδος της διαρκούς αθωότητας – ουδετερότητας της επιστημονικής αλήθειας έναντι της πολεμικής συγκυρίας που την δημιουργεί. Η δημιουργική περιέργεια των επιστημόνων που καλύπτει την εμπλοκή τους ακόμα και με τους πιο «σκοτεινούς» μηχανισμούς των μοντέρνων κρατών. Παρακάτω, θα προσπαθήσουμε να εμφανίσουμε την μαρτυρία έναντι της συγκυρίας, την απολογία έναντι της εμπλοκής, την αφήγηση των επιστημόνων για τον εαυτό τους εναντίον του ίδιου τους του εαυτού. Με άλλα λόγια το Farm Hall έναντι της κοινωνικής πρακτικής των γερμανών επιστημόνων στη Ναζιστική περίοδο.

Farm Hall: μια ιδιαίτερη σύσκεψη

Είναι παράδοξο αλλά τα ερωτήματα που θέτει μια απλά προσεκτική παρατήρηση του εξώφυλλου της έκδοσης του 1995 του βιβλίου του Mark Walker, είχαν τεθεί στους ίδιους τους επιστήμονες της ομάδας του «Uranium Project»· ύστερα από ένα σύντομο πέρασμα από το Βέλγιο και την Γαλλία, σε μια επαρχιακή περιοχή κοντά στο Cambridge με την ονομασία Farm Hall, φυλακίστηκαν από τον Ιούλιο ως τον Δεκέμβριο του 1945 οι σημαντικότεροι από τους επιστήμονες του «Uranium project» και κάποιοι ακόμα σημαντικοί Γερμανοί Επιστήμονες. Εκεί, ύστερα από υποδείξεις του φυσικού R. V. Jones¹, οι συνομιλίες των επιστημόνων ηχογραφούνταν και καταγράφονταν· γεγονός που παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο βιβλίο του στρατιωτικού υπεύθυνου του «Manhattan Project» L. Groves « Now, it can be told» χωρίς αρκετές λεπτομέρειες² και παρουσιάστηκαν δημόσια το 1992³. Εκεί, οι Erich Bagge, Kurt Diebner, Watler Gerlach, Otto Hann, Paul Harteck, Werner Heisenberg, Horst Korching, Max von Laue, Carl Friedrich von Weizsacker, και Karl Wirtz, έθεσαν τους εαυτούς τους ενώπιον 5 ερωτημάτων:

[1] Ήμουν «ναζί»;

1 O R. V. Jones, Σκωτσέζος φυσικός και καθηγητής Φυσικής Φιλοσοφίας στο Aberdeen υπήρξε επικεφαλής της British Air Staff. Ο Jones βοήθησε την επιχείρηση Alsos σε δύο περιπτώσεις: αρχικά στην Ιταλία και ύστερα στην Μ. Βρετανία. Όταν, όμως, οι ΗΠΑ πήραν την απόφαση να αποκλείσουν τους συμμάχους από την αποστολή, ο Jones και η υπηρεσία του ξεκίνησαν να παρακολουθούν το Γερμανικό Ατομικό πρόγραμμα. Όταν κάποιος Αμερικάνος στρατηγός — επιθυμώντας την σιωπή των Γερμανών επιστημόνων — υποστήριξε πως η καλύτερη λύση θα ήταν η εκτέλεση τους, ο Jones άδραξε την ευκαιρία και ζήτησε από τους Αμερικάνους την ευθύνη των Γερμανών Επιστημόνων. Εκείνοι δέχτηκαν υπό τον όρο να μη βρεθούν οι επιστήμονες υπό τους Σοβιετικούς ή τους Γάλλους. Ως εκ τούτου, οι επιστήμονες μεταφέρθηκαν από το «Dustbin» — το Chateau du Chesnay κοντά στις Versailles που είχε μετατραπεί σε φυλακή — στη Μεγάλη Βρετανία. Cassidy (2009): σσ. 370 – 371.

2 Walker (1995): σ. 207.

3 Landsman (2002): σ. 302 – 303.

[2] Γνωρίζαμε *πως* φτιάχνονται ατομικές βόμβες;

[3] Η Γερμανία, υπό το Εθνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, θα μπορούσε να κατασκευάσει πυρηνικά όπλα;

[4] Θέλαμε να κατασκευάσουμε ατομικές βόμβες;

[5] Ποιο είναι το μέλλον μας;⁴

Δεν υφίσταται αίτημα αλήθειας· στο Farm Hall οι επιστήμονες του «Uranium project» πραγματοποίησαν μια ιδιότυπη σύσκεψη μέσα στην οποία στρατηγικά επιχειρήσαν να συγκροτήσουν τους ιδανικούς εαυτούς, να τοποθετηθούν στα όρια της πολιτικής των Ναζί και ταυτόχρονα να χαράξουν μια στρατηγική επιβίωσης εντός μιας μελλοντικής επιστημονικής κοινότητας. Με τις συζητήσεις να μετατοπίζονται σταδιακά από την αρχική τους συλλογική πίστη —πως η σύλληψη τους σχετιζόταν με την επιθυμία των Βρετανών και των Αμερικάνων να ανακαλύψουν τις ανώτερες γνώσεις τους— στα παραπάνω ερωτήματα⁵. Αν και οι επιστήμονες δε φαίνεται να είχαν αντιληφθεί πως οι συζητήσεις τους καταγράφονταν, η θέση τους σε συνδυασμό με την οριστική στρατιωτική ήττα της Γερμανίας, μετατρέπει τις συζητήσεις αυτές σε μια διαδικασία ανασυγκρότησης του παρελθοντικού εαυτού τους στην προοπτική μιας μελλοντικής σταδιοδρομίας.

Ας προσπαθήσουμε, όμως, να σκιαγραφήσουμε τις συζητήσεις των επιστημόνων, έχοντας ως αναφορά τις ερωτήσεις που οι ίδιοι έθεσαν στους εαυτούς τους. «*Ήμουν Ναζί;*», αυτή είναι η πρώτη ερώτηση που κλήθηκαν να απαντήσουν προσδίδοντας στη λέξη «Ναζί» τη στενή σημασία του μέλους κάποιας οργάνωσης συνδεδεμένης με το NSDAP ή με την ιδιότητα του μέλους του NSDAP. Από τους επιστήμονες του «Uranium Project» μόνο οι Erich Bagge και Kurt Diebner υπήρξαν μέλη του NSDAP. Με τον K. Diebner να είναι μέλος της Army Ordnance, και τον E. Bagge να είναι απλό μέλος του University Stormtroopers και ύστερα του NSDAP⁶. Οι μοναδικοί, όμως, που δεν ήταν μέλη κάποιας οργάνωσης σχετικής με το NSDAP, ήταν οι Max von Laue, W.Heisenberg και O.Hann. Από το σύνολο των Γερμανών πυρηνικών φυσικών το 56% ήταν μέλη του NSDAP, ενώ το 72% ήταν μέλη άλλων σχετικών οργανώσεων⁷.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, Ο K. Diebner απολογήθηκε λέγοντας πως η παρουσία του στο NSDAP ήταν ο μόνος τρόπος να βρει μια καλή δουλειά, πως δεν ψήφισε ποτέ τον Hitler —αντίθετα το 1933 έγινε Ελευθεροτέκτονας— και πως, τελικά, η θέση του στο Army Ordnance του επέτρεψε να προλάβει κάποιες ακρότητες, όπως για παράδειγμα την λεηλασία του Ινστιτούτου του N.Bohr στην Κοπεγχάγη. Αντίστοιχα, ο E.Bagge

4 Walker (1995): σ. 209.

5 Cassidy (2009): σ. 369.

6 Walker (1995): σ. 213 – 214.

7 Landsman (2002): σ. 299.

υποστήριξε πως δέχτηκε πιέσεις για να μπει στους University Stormtroopers και πως η οικογένεια του τον έγγραψε εν αγνοία του στο NSDAP.

Η απολογητική τους στάση, όμως, δεν έγινε αντίστοιχα αποδεκτή καθώς η χαμηλή θέση στην ιεραρχική κλίμακα και η νεαρή του ηλικία μπορεί να λειτουργούσε προνομιακά για τον E. Bagge, αλλά ο K. Diebner βρέθηκε σε πιο δυσχερή θέση. Όταν τέθηκε το ζήτημα μιας δήλωσης, από πλευράς επιστημόνων, το οποίο θα χαρακτήριζε την στάση τους κατά την διάρκεια του 3^{ου} Ράιχ «αντιστασιακή», οι W. Heisenberg και W. Gerlach αρνήθηκαν να υπογράψουν στο βαθμό που θα υπέγραφε και ο K. Diebner. Η στάση του W. Gerlach παραμένει, όμως, αμφίσημη καθώς υποστήριξε πως η ένταξη στο NSDAP δεν ήταν απαραίτητη εντός του Ναζιστικού Κράτους, ενώ ο ίδιος φαίνεται να είχε προσφύγει στην προσωπική του φιλία με τον Hermann Göring προκειμένου να αποφύγει κάποιες πολιτικές επιθέσεις. Η άρνηση του να υπογράψει θα μπορούσε, συνεπώς, να θεωρηθεί ένδειξη ένοχης συνείδησης⁸.

Αν προσπαθήσουμε να απεμπλακούμε από το δίπολο «μέλος ή όχι του NSDAP», είναι εύκολο να παρατηρήσουμε την ιδεολογική σύγκλιση των επιστημόνων στην πίστη της «Ανώτερης φυλής», όπως και επιμέρους αμφισβητήσεις της δολοφονικής υφής του καθεστώτος. Εξαίρεση, με βάση τον Βρετανό διοικητή του Farm Hall, αποτελούσε ο Max von Laue⁹. Αλλά και ο K. Wirtz, ο οποίος αναγνωρίζοντας τις δολοφονίες των Εβραϊκών πληθυσμών, κατέληξε λέγοντας πως «Αυτά κάναμε 'εμείς' οι Γερμανοί!»¹⁰. Ωστόσο καταλήγοντας, αποκαλυπτικός για την σημασία που απέδιδαν οι Γερμανοί επιστήμονες σε αυτό το ερώτημα, είναι ο εκτοπισμός τους από το κέντρο του ενδιαφέροντος όταν έγινε γνωστή η πτώση της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα την 6^η του Αυγούστου του 1945. Τα ενδιαφέροντα τους τότε μετατοπίστηκαν στα υπόλοιπα ερωτήματα.

«Γνωρίζαμε πως φτιάχνονται ατομικές βόμβες;». Την ημέρα που ο W. Heisenberg έφτασε στο φυλάκιο της Alsos στην Χαϊδελβέργη, κλήθηκε για ανάκριση από τον επιστημονικό υπεύθυνο της επιχείρησης Samuel A. Goudsmit. Όταν ερωτήθηκε για την πορεία των εργασιών του, πεπεισμένος για την επιστημονική του ανωτερότητα, προσφέρθηκε να δώσει στοιχεία γύρω από τη σχάση του ουρανίου. Ο S. A. Goudsmit, αρνήθηκε ευγενικά και στη συνέχεια του απεύθυνε την ερώτηση: «Θα ερχόσουν στις ΗΠΑ να εργαστείς μαζί μας;» με τον W. Heisenberg να αντιτάσσει πως «Όχι, δεν θέλω να φύγω. Η Γερμανία με χρειάζεται.»¹¹. Η παλινδρόμηση του W. Heisenberg μεταξύ της επιστημονικής αυτοπεποίθησης και την επαναλαμβανόμενης πίστης στο Γερμανικό έθνος –η ίδια πίστη που τον οδήγησε στο να κατηγορήσει τους Erwin Schrödinger και Hermann Weyl όταν αυτοί αποχώρησαν από την Γερμανία το 1933¹²– μας οδηγεί στο

8 Walker (1995): σ. 214.

9 Ό. π., σ. 215.

10 Ό. π., σ. 215.

11 Cassidy (2009): σ. 369 – 370.

12 Landsman (2002): σ. 300.

συμπέρασμα πως τόσο η προσωπική αίσθηση μεγαλείου του Heisenberg όσο και η συλλογική αυτοπεποίθηση των Γερμανών επιστημόνων που βρέθηκαν στο Farm Hall, αντλεί (και) από αυτό που ο Wilhelm Reich ονομάζει «εθνικό ναρκισσισμό»¹³. Ο «εθνικός ναρκισσισμός» έχει ως βάση την «ταυτιστική ροπή» που οδηγεί το «αντιδραστικό» υποκείμενο να ανακαλύπτει τον εαυτό του στην πατρική φιγούρα του «ηγέτη» που με την σειρά του βρίσκεται ταυτισμένος με το δίπολο «έθνος-λαός»¹⁴.

Πως θα μπορούσαμε, άλλωστε, να κατανοήσουμε την έντονη αμηχανία και την ανάγκη του Ο. Hahn να προσφύγει στην βιαστική κατανάλωση αλκοόλ, όταν το απόγευμα της 6^{ης} Αυγούστου του 1945 πληροφορήθηκε πως το BBC ανακοίνωσε πως η πρώτη ατομική βόμβα έπεσε στην Ιαπωνία;¹⁵ Όταν το ίδιο απόγευμα, ο Ο. Hahn ανακοίνωσε τα νέα στους συγκατοούμενους, επικράτησε δυσπιστία και πανικός και μόνο μετά την ανακοίνωση από το BBC μιας πλήρους ενημέρωσης ο Ο. Hahn είπε με βεβαιότητα στα μέλη του «Uranium project» πως είναι απλά «second raters». Οι Γερμανοί επιστήμονες συνταράχθηκαν από τα νέα. Ο W. Gerlach, τελευταίος υπεύθυνος του ατομικού προγράμματος, κατέρρευσε σε βαθμό που προκάλεσε την έντονη ανησυχία των Heisenberg και Weizsacker που θεωρούσαν ότι θα ήταν ικανός να αυτοκτονήσει. Τα νεότερα σε ηλικία μέλη του προγράμματος, κατηγόρησαν τους μεγαλύτερους για κακή διαχείριση, ενώ οι Hahn και von Laue διατήρησαν ουδέτερη στάση. Η ύπαρξη και πτώση μιας ατομικής βόμβας, πυροδότησε ένα σύνολο από συζητήσεις ανάμεσα στους επιστήμονες οι οποίοι μετά την αρχική τους αμηχανία, ξεκίνησαν μια πυκνή συζήτηση με εκτιμήσεις γύρω από τη δομή της βόμβας και τη διαδικασία παραγωγής της, αλλά και πάνω στην δική τους αδυναμία να την κατασκευάσουν. Ο Heisenberg επέστρεψε αρκετές φορές στους υπολογισμούς του προσπαθώντας να εντοπίσει το μέγεθος της κρίσιμης μάζας για την αλυσιδωτή αντίδραση. Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογος του με τον Ο. Hahn:

Hahn: Το 1939 είχαν φτιάξει μόνο ένα κλάσμα ενός χιλιοστού (του U- 235).

Είχαν εντοπίσει το «235» από την ραδιενέργεια του.

Heisenberg: Αυτό θα τους έδινε 30kg τον χρόνο.

Hahn: Θεωρείς πως χρειάζονταν ακριβώς τόσο;

Heisenberg: Βασικά, αυτό νομίζω, αλλά ειλικρινά ποτέ δεν το υπολόγισα καθώς ποτέ δεν πίστεψα πως θα μπορούσε κανείς να έχει καθαρό «235». ¹⁶

Μετά από αυτή τη συζήτηση, ο Heisenberg προσπάθησε να κάνει τον υπολογισμό με το «U-235» αλλά οδηγήθηκε σε μια κρίσιμη μάζα που ζύγιζε περίπου έναν τόνο. Επαναλαμβάνοντας τον υπολογισμό κατέληξε σε ένα πολύ ακριβέστερο συμπέρασμα

13 Reich (1974): σ. 48.

14 Reich (1974): σ. 105 – 107.

15 Cassidy (2009): σ. 372.

16 Cassidy: (2009): σ. 373.

το οποίο και παρουσίασε στους υπόλοιπους στο Farm Hall. Ο τρόπος με τον οποίο ο Heisenberg παρουσίασε την τελευταία του εκτίμηση γύρω από την κρίσιμη μάζα, αποδείκνυε πως γι' αυτόν ήταν κάτι καινούριο. Όταν τελικά δημοσιεύτηκαν στο σύνολο τους οι τεχνικές λεπτομέρειες του «Manhattan project», ο Heisenberg συμπέρανε πως η φυσική της βόμβας ήταν σχετικά απλή, και πως η κατασκευαστική αδυναμία που υπήρχε, ήταν ζήτημα της βιομηχανίας.¹⁷

«Η Γερμανία, υπό το Εθνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, θα μπορούσε να κατασκευάσει πυρηνικά όπλα;» Οι Γερμανοί Επιστήμονες πέρασαν την 7^η Αυγούστου συζητώντας γύρω από τη βόμβα και τη δική τους αποτυχία διανοίγοντας ένα σύνολο από παράγοντες: την υπερβολική τους αυτοπεποίθηση, τον προσωπικό τους φόβο για την ενδεχόμενη πίεση και τον εξαναγκασμό τους από το καθεστώς να κατασκευάσουν μια ατομική βόμβα και να αποτύχουν, τους λάθος υπολογισμούς σχετικά με την απαραίτητη μάζα γραφίτη τις διαφορετικές επιλογές του καθεστώτος και τους άμεσους στόχους του μέσα στη συνθήκη του πολέμου, την καταστροφή υποδομών κατά την σταδιακή ήττα της Γερμανίας και την εμπιστοσύνη στον W. Heisenberg και τις στρατηγικές του επιδιώξεις. Ενώ, οι O. Hahn και W. Heisenberg σε έναν από τους διαλόγους τους φαίνεται να υποστηρίζουν ότι:

Hahn: Προφανώς και δεν μπορούσαμε να εργαστούμε σε τέτοια κλίμακα.

[..]

Heisenberg: Δεν είχαμε το ηθικό κουράγιο να προτείνουμε στην κυβέρνηση την Άνοιξη του 1942 ότι θα έπρεπε να προσλάβει 120.000 άντρες μονάχα για να γίνει η βόμβα...¹⁸.

Το γερμανικό ατομικό πρόγραμμα δεν απασχόλησε, τελικά, παρά μερικές εκατοντάδες εργάτες καθώς το Γερμανικό κράτος –όπως υποστήριξε ο Diebner– ενδιαφερόταν μονάχα για άμεσα αποτελέσματα: γεγονός που θα αδυνατούσαν να υποσχεθούν οι επιστήμονες στην περίπτωση της ατομικής βόμβας. Ενώ, ο Harteck υποστήριξε στην συνέχεια πως δεν θα μπορούσαν να κατασκευάσουν τίποτα περισσότερο από έναν αντιδραστήρα στις υπάρχουσες συνθήκες.

«Θέλαμε να κατασκευάσουμε ατομικές βόμβες;». Η κατασκευή την βόμβας ήταν εφικτή, υπήρξαν αντικειμενικές δυσκολίες που δεν επιτύχαμε να υπερβούμε αλλά είμαστε, εξαιρετικοί επιστήμονες, ικανοί για περισσότερα από όσα έγιναν· γιατί δεν κατασκευάσαμε πυρηνικά όπλα; «Είμαι πολύ ικανοποιημένος που κατασκευάζαμε έναν πυρηνικό αντιδραστήρα και όχι μια βόμβα. Πρέπει να το παραδεχτώ.», φαίνεται να υποστηρίζει ο W. Heisenberg¹⁹. Όταν, όμως, οι Βρετανικές εφημερίδες ξεκίνησαν την παραγωγή δημοσιευμάτων που υποστήριζαν πως το Γερμανικό ατομικό

17 Walker (1995): σ. 225.

18 Cassidy (2009): σ. 375.

19 Ό. π., σ. 375.

πρόγραμμα ήρθε δεύτερο, οι Γερμανοί επιστήμονες αντιλήφθηκαν πως το επιστημονικό τους status διακυβεύεται σε μεγάλο βαθμό και πως δεν πρέπει να καταγραφούν στην ιστορία ως «ερχόμενοι δεύτεροι» σε μια επιστημονική πορεία προς την ατομική βόμβα. Έτσι, απευθύνθηκαν στον Major Rittner, υποστηρίζοντας πως ποτέ δεν υπήρξε πρόγραμμα κατασκευής ατομικής βόμβας. Τότε ο Rittner, προέτρεψε τους επιστήμονες να συντάξουν ένα μνημόνιο που να καταγράφει την δουλειά τους και να το δημοσιοποιήσουν στον τύπο. Αμέσως ο Heisenberg ξεκίνησε να συντάσσει ένα κείμενο που να περιλαμβάνει το περιεχόμενο των δραστηριοτήτων του, με την βοήθεια αρχικά του ικανού σε διπλωματικά ζητήματα και στενότερου φίλου του ανάμεσα στους υπόλοιπους φυσικούς Weizsacker, και ύστερα στους Gerlach και Wirtz. Τελικά, την 7^η Αυγούστου το κείμενο ήταν έτοιμο και υπογεγραμμένο από όλους, ενώ μοιράστηκε στο προσωπικό του Farm Hall. Στο κείμενο αυτό, υποστήριζαν πως το επιστημονικό προσωπικό του πυρηνικού προγράμματος ήταν απόλυτα ικανό στο να κατασκευάσει έναν πυρηνικό αντιδραστήρα, αλλά στις συγκεκριμένες συγκυριακές συνθήκες δεν ικανοποιούνταν οι απαραίτητες τεχνολογικές προϋποθέσεις για την κατασκευή ατομικής βόμβας. Συνεπώς, δεν μπορεί να υποτεθεί οποιασδήποτε μορφής αγώνας δρόμου για την κατασκευή βόμβας. Αντίθετα, οι Γερμανοί επιστήμονες εστίαζαν την εργασία τους στις προϋποθέσεις της κατασκευής μιας μηχανής για την οποία πέρα από ουράνιο ήταν απαραίτητο και «βαρύ ύδωρ»²⁰. Στο ίδιο κλίμα, ο Weizsacker προσθέτει –εκτός της ανακοίνωσης των επιστημόνων– πως στην περίπτωση που δινόταν στους Γερμανούς Επιστήμονες αντίστοιχο περιβάλλον με αυτό στο οποίο δούλεψαν οι Άγγλοι και οι Αμερικάνοι, τότε τα αποτελέσματα θα ήταν ακριβώς τα ίδια. Παράλληλα, συμπλήρωσαν ότι οι Γερμανοί επιστήμονες ήταν πεπεισμένοι πως δεν θα μπορούσε να κατασκευαστεί βόμβα στα όρια του 2^{ου} παγκοσμίου πολέμου και πως αν ο Heisenberg ήθελε να κατασκευάσει μια βόμβα θα είχε επικεντρωθεί περισσότερο στο διαχωρισμό των ισotόπων. Τη στιγμή που ο Weizsacker διατύπωνε τα παραπάνω, ο Hahn αποχώρησε ενοχλημένος υποστηρίζοντας ότι «Δεν το πιστεύω αυτό, αλλά είμαι ευγνώμων που απέτυχε»²¹. Η δυσaráσκειά του δεν ήταν η μοναδική, καθώς ο Erich Bagge στις 10 Αυγούστου έγραψε στο ημερολόγιο του πως «η ιστορία του μνημονίου βρήκε ευρεία αλλά όχι απόλυτη αποδοχή» εφόσον η σύνταξη του μνημονίου έγινε μέσα σε μια ατμόσφαιρα ψιθύρων που ήθελε τους Gerlach και Diebner να εμπλέκονται σε ένα επιστημονικό πρόγραμμα που είχε, τελικά, οδηγήσει σε εκρήξεις –πυρηνικές ή μη.

«Ποιο είναι το μέλλον μας;». Το μέλλον, ο φόβος για το μέλλον πυκνώνει τον παρόντα χρόνο του Farm Hall τέμνοντας διαγώνια τα διλήμματα των Γερμανών Επιστημόνων. Με τρόπο φαινομενικά παράδοξο, οι φόβοι των Γερμανών επιστημόνων περιστρέφονταν γύρω από την πορεία και την εμβέλεια επιρροής της Σοβιετικής Ένωσης στη μεταπολεμική Ευρώπη, αλλά και την κατηγορία της προδοσίας απέναντι στον Γερμανικό λαό. Ο Weizsacker υποστήριζε πως αν οι Αμερικάνοι και οι Άγγλοι ήταν καλοί ιμπεριαλιστές, θα έπρεπε να επιτεθούν αμέσως στη Σοβιετική Ένωση· πριν

20 Ό. π., σ. 375–376.

21 Ό. π., σ. 377.

ο Στάλιν αποκτήσει πυρηνικά όπλα²². Ο Hahn εξέφρασε αντίστοιχα και με έμφαση τη δυσπιστία του για τον Stalin, και ο Diebner το φόβο του πως η οικογένειά του θα πέσει στα χέρια των Σοβιετικών. Ίδιας κλίμακας ήταν και οι φόβοι που είχαν σχετικά με την επιστροφή στη Γερμανία. Ο Gerlach υποστήριξε πως δε θα παρέμεναν για πολύ καιρό ζωντανοί αν επέστρεφαν, καθώς οι συμπατριώτες τους θα θεωρούσαν πως η αδυναμία τους να κατασκευάσουν πυρηνικά όπλα θα ισοδυναμούσε με προδοσία· ο Harteck εκφράζει την ίδια ακριβώς φοβία. Κοινή τους πεποίθηση ήταν η πίστη στους Άγγλους και τους Αμερικάνους, καθώς θεωρούσαν πως αυτοί μπορούσαν να εγγυηθούν την ανασυγκρότηση της Γερμανίας· ενώ οι ίδιοι θα μπορούσαν να βοηθήσουν την παραγωγή πυρηνικών αντιδραστήρων έχοντας ήδη προβλέψει ή επιλύσει κενά και προβλήματα των αμερικάνικων αντιδραστήρων²³.

Διακοπή

Ο μοναδικός τρόπος να κατανοήσουμε τις απαντήσεις που έδωσαν οι Γερμανοί Επιστήμονες στο Farm Hall, είναι να εντοπίσουμε τη δυνατότητα που είχαν όσον αφορά τη σταδιοδρομία των επιστημόνων μέσα στη «Δημοκρατία της Βαϊμάρης» αλλά και στο ίδιο το Ναζιστικό κράτος. Οι ανταγωνισμοί, οι εκδόσεις, τα συνέδρια και τα ταξίδια –η τεχνική, κοινωνική και πολιτική σύνθεση της Γερμανικής Επιστημονικής κοινότητας– είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο συγκροτήθηκαν οι επιστήμονες· το πλαίσιο που καθιστά δυνατούς τους λόγους και τις τακτικές του Farm Hall. Καθώς, όμως, το μωσαϊκό των σχέσεων, των δικτύων και των οργανώσεων ξεφεύγει από τα όρια της εστίασης μας, όχι, όμως, και των ενδιαφερόντων μας, θα αρκεστούμε στην παράθεση κάποιων στιγμιότυπων.

Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης και η “Deutsche Physick”

If I would be a German nationalist with or without swastika instead of a liberal, internationalist Jew...

A. Einstein

Το 1919, εμφανίζεται η θεωρία της σχετικότητας –αρχικά διατυπωμένη το 1905 από τον Albert Einstein στο «Περί της Ηλεκτροδυναμικής των κινουμένων σωμάτων» ως ειδική θεωρία της σχετικότητας. Ύστερα, το 1915, ενώπιον της Πρωσικής Ακαδημίας Επιστημών, ο Einstein παρουσίασε τη Γενική θεωρία της σχετικότητας –πειραματική επιβεβαίωση– εδραιώνοντας τον «δημιουργό» της ως έναν από τους πλέον αναγνωρίσιμους φυσικούς. Τον Ιανουάριο του 1919 η Rosa Luxemburg και ο Karl Liebknecht

22 Walker (1995): σ. 234 – 235.

23 Ό. Π., σ. 235 – 236.

δολοφονούνται κατά την διάρκεια της ανάκρισης τους, ύστερα από την «εξέγερση των Σπαρτακιστών» και την καταστολή της από τα –επιστρατευμένα από τον σοσιαλ-δημοκράτη καγκελάριο Friedrich Ebert– Freikorps. Το 1919, υπό τον Walter Gropius, συγχωνεύονται τα «Grand Ducal School of Arts and Crafts» και «Weimar Academy of Fine Art», οδηγώντας στη δημιουργία της σχολής του Bauhaus. Η «φιλελεύθερη» δημοκρατία της Βαϊμάρης, έγινε ο προνομιακός τόπος για μια γενιά νέων φυσικών, που δοκίμασε τις αρχές της αιτιότητας αγνοώντας, όμως, τον αφορισμό του Bertolt Brecht: «συλλογιστείτε το σκοτάδι και την παγωνιά, σε τούτη την κοιλάδα που ηχεί απ' τους θρήνους» («Η όπερα της Πεντάρας», γερμ. “Die Dreigroschenoper”).

Μέσα σε αυτό το κλίμα, δημιουργήθηκαν οι πρώτες αρχές της θεωρίας των Κβάντα από τη συνεργασία των Werner Heisenberg, Pascual Jordan, Erwin Schrödinger με τους πρεσβύτερους Max Born και Niels Bohr²⁴. Η Μέκκα των νέων φυσικών, όμως, δεν αντιστοιχούσε σε μια εξίσου ελπιδοφόρα οικονομία· γεγονός που καθιστούσε τις χρηματοδοτήσεις για τα πανεπιστήμια αυστηρές και περιορισμένες. Οι επιτροπές και τα ινστιτούτα που ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνα για την κατεύθυνση των χρημάτων, ήταν το κρατικό «Emergency Foundation for German Science» και το ιδιωτικό «Helmholtz Foundation», με τον Max Planck να αποτελεί τον φυσικό με τη μεγαλύτερη επιρροή σε αυτά. Η παρουσία του αποτελούσε μια εγγύηση όσον αφορά το μεγαλύτερο μέρος των χρηματοδοτήσεων το οποίο θα κινείτο στην κατεύθυνση της «μοντέρνας φυσικής» και τους πρωταγωνιστές της. Η σταδιακή εδραίωση της μοντέρνας φυσικής φαίνεται να τοποθετεί στο περιθώριο των εξελίξεων την κλασική φυσική· ένα σύνολο από συντηρητικούς φυσικούς, καχύποπτους τόσο με την Κβαντική θεωρία όσο και με τη συνολική παρουσία του Albert Einstein. Ο Α. Einstein θεωρήθηκε εκπρόσωπος μιας «Εβραϊκής φυσικής» που ερχόταν να διαφθείρει τις παραδόσεις και τις αρχές της Γερμανικής φυσικής. Εκπρόσωποι αυτής της αντίδρασης, ήταν ο Philip Lenard και ο Johannes Stark, που ήταν ήδη κάτοχοι βραβείου Nobel και έβλεπαν το επιστημονικό τους status να τίθεται υπό αμφισβήτηση και τις εργασίες τους να βρίσκονται υπό τον κίνδυνο της χαμηλής χρηματοδότησης.
[...]

Ο Stark βρισκόταν πλέον σε αρκετά δύσκολη θέση. Η σταθερή του, όμως, σύμπλευση με τον Lenard, διάνοιγε το ενδεχόμενο μετατροπής της επιστημονικής διαφωνίας με τη μοντέρνα φυσική σε πολιτική αντιπαράθεση. Σε αυτό το κλίμα γεννήθηκε το κίνημα της «Deutsche Physick», συνθέτοντας την αδυναμία ενός τμήματος των φυσικών να κατανοήσει και να χρησιμοποιήσει τη μοντέρνα φυσική με τον διάχυτο αντισημιτισμό και εθνικισμό ορισμένων κομματιών (**εδώ: μελών**) της «Γερμανικής Επιστημονικής Κοινότητας». Το 1923, μετά το «Beer Hall Putsch», ο Stark εξέδωσε ανακοίνωση στήριξης στον Hitler και όταν, τελικά, αυτός φυλακίστηκε, του υποσχόταν φιλοξενία και διακοπές μέσω επιστολής. Εν τέλει, το Μάιο του 1924, οι Lenard και Stark εξέδωσαν μια επιστολή δημόσιας στήριξης του Hitler: «... Η μάχη των πνευμάτων του σκότους ενάντια στους αγγελιαφόρους του φωτός... [Ο Hitler] και οι σύντροφοι του

στην μάχη... εμφανίζονται σε εμάς σαν δώρα από τον θεό από ένα συσκοτισμένο παρελθόν όπου ο φυλές ήταν ακόμα καθαρότερες, οι άνθρωποι ακόμα σπουδαιότεροι, τα πνεύματα ακόμα λιγότερο δόλια»²⁵. Ο Stark το 1930 εντάχθηκε στο NSDAP παίρνοντας τον τίτλο του «Old Fighter» που αποδιδόταν σε όσους είχαν ενταχθεί στο κόμμα πριν ο Hitler γίνει καγκελάριος της Γερμανίας. Το 1933 και το 1932 συμμετείχε στην προεκλογική προπαγάνδα του NSDAP διοργανώνοντας ομιλίες στο Traunstein²⁶.

Το κίνημα της «Deutsche Physick», αποτέλεσε το επιστημονικό αντίστοιχο των S.A., της παραστρατιωτικής ομάδας που υπό τον E. J. Rohm συντέλεσε στην ανάδυση του NSDAP. Όταν, όμως, «Ο Rohm άρχισε να εκδηλώνει τις ηγετικές του βλέψεις και –μέσα από την κόντρα του με την επίσημη γραμμή του NSDAP γύρω από το θέμα της απεμπόλησης των «σοσιαλιστικών και αντικαπιταλιστικών» χαρακτηριστικών του και της σύμπλευσής του με το βιομηχανικό και το χρηματιστηριακό κεφάλαιο– φάνηκε ότι εκτός από ομοφυλόφιλος²⁷ είχε τις ικανότητες να εξελιχθεί σε επικίνδυνο εσωκομματικό αντίπαλο. Σχεδίαζε, μάλιστα, τη διάλυση των SS (που αριθμούσαν μόλις 30.000 μέλη) και την αντικατάστασή τους, όπως και του ίδιου του στρατού, από τα SA»²⁸. Στις 2 Ιουλίου του 1934, ο Rohm δολοφονήθηκε ύστερα από εντολή του Himmler στη «Νύχτα των μεγάλων μαχαϊριών». Μπορεί οι Lenard και Stark να μην βρέθηκαν δολοφονημένοι, η σχέση τους, όμως, με το NSDAP άρχισε να τίθεται υπό αμφισβήτηση καθώς η αυξανόμενη αδυναμία τους να παράγουν χρήσιμα αποτελέσματα και εφαρμογές για το Γερμανικό κράτος, και η ανικανότητα τους να εκπαιδεύσουν νεότερες γενιές φυσικών σε συνδυασμό με τις αυξανόμενες απαιτήσεις τους²⁹, οδήγησαν στη σταδιακή απόσυρση της στήριξης του NSDAP και τη στροφή του στην κοινότητα των φυσικών της «μοντέρνας φυσικής». Το «Deutsche Physick» έγινε η οδός μέσω της οποίας ο διάχυτος λαϊκός αντισημιτισμός ενσωματώθηκε στις επιστημονικές διαμάχες με τρόπο που επιτρέπει να αναδυθεί η πολιτική υφή του επιστημονικού discourse, όπως και η αναγκαία προσφυγή της επιστήμης στην εξουσία ως διαδικασία νομιμοποίησης. Παράλληλα, αντανakλά τη στροφή ενός μέρους των Γερμανικών μεσαίων και αστικών στρωμάτων, στα πλαίσια του αντικομμουνισμού-αντισημιτισμού-εθνικισμού τους, στο NSDAP και την απόπειρα των φυσικών που το status και οι χρηματοδοτήσεις τους βρέθηκαν υπό αίρεση στη δημοκρατία της Βαϊμάρης, να ανακτήσουν μια θέση στα ανώτερα στρώματα της κοινότητας των φυσικών. Η αποτυχία του να κυριαρχήσει εντός της επιστημονικής κοινότητας, εδραιώνει τη θέση πως ο ναζισμός-φασισμός δεν αποτέλεσε ποτέ μια συμπαγή ιδεολογική θέση, αλλά μια δέσμη απόψεων, συμπεριφορών και των αντίστοιχων οργανώσεων σταθερά προσανατολισμένων στο έθνος, ως λαό που συμπύκνωνε την αδιαλλαξία τμημάτων του κράτους και της βιομηχανίας απέναντι στο προλεταριάτο. Σε αυτό το κλίμα, οι

25 Walker (1995): σ. 15.

26 Ό. π, σ. 15 – 16.

27 Ο Rohm, είχε κατηγορηθεί από την αντιπολίτευση για την ομοφυλοφιλία του, κατηγορία που είχε αποδοθεί, αρχικά, από τον Himmler σε Εβραϊκό δάκτυλο.

28 Σημειώσεις της στέπας (2013): σ. 140.

29 Walker (1995): σσ. 21, 31 – 34.

πιστοί στην «Άρια» φυλή απομακρύνονται εύκολα, στο βαθμό που οι φυσικοί χωρίς σβάστικα είναι έτοιμοι να ενσωματωθούν λειτουργικά στο ναζιστικό οικοδόμημα και να εργαστούν για τους σκοπούς τους ανεξαρτήτως προσωπικών πεποιθήσεων. Η διαμάχη του J. Stark με τον W. Heisenberg είναι ενδεικτική.

Ο Λευκός Εβραίος

«Η επικράτηση του φυλετικού αντισημιτισμού, πρέπει να θεωρείται ως ένα μέρος του πολέμου. Δεν είναι μόνο ο Εβραίος καθαυτός που αποτελεί απειλή για εμάς, αλλά περισσότερο το πνεύμα του που διαδίδεται. Και αν ο φορέας αυτού του πνεύματος δεν είναι Εβραίος αλλά Γερμανός, πρέπει να θεωρείται διπλά αντάξιο να καταπολεμάται όπως ένας Εβραίος που δεν μπορεί να κρύψει την καταγωγή του πνεύματος του. Η κοινή αργκό έχει επινοήσει μια φράση για αυτούς τους φορείς βακτηρίων, 'ο λευκός Εβραίος'».³⁰ Έτσι ξεκινούσε η πολεμική ανακοίνωση του J. Stark εναντίον του W. Heisenberg που εκδόθηκε την 15^η Ιουλίου του 1937, στην εβδομαδιαία εφημερίδα των SS «Das Schwarze Korps». Το κύκνειο άσμα της «Deutsche Physick» δεν θα μπορούσε να μη συνοδεύεται από την ρατσιστική-αντισημιτική ηχώ που ακολούθησε κάθε βήμα των ιδρυτών της. Πόσο μάλλον, όταν απέναντι τους στέκεται ένας από τους κορυφαίους εκπρόσωπους της Κβαντικής Θεωρίας, ένας από τους φυσικούς που κατά την δεκαετία του '20 βρέθηκε στο επίκεντρο, ως απόρροια της δημοσίευσης της δομής του ατόμου και της αμφισβήτησης των θεμελίων της κλασσικής φυσικής μέσω της «αρχής της αβεβαιότητας». Ωστόσο, επιχειρώντας να παρατηρήσουμε την ορμή της διαμάχης, η θέση των δύο στρατοπέδων είναι πιθανόν να βρεθεί σε σύγχυση.

Ο W. Heisenberg αναμένει την επικύρωση της αίτησής του για τη θέση του Sommerfeld στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Το γεγονός αυτό, όμως, έρχεται σε αντίθεση με την απόπειρα του J. Stark να θέσει υπό τον έλεγχό του την διδασκαλία της φυσικής εντός των Πανεπιστημίων. Ο Stark βρίσκεται σε προνομιακό για αυτόν κλίμα, καθώς σύμμαχοι του κατέχουν καίριες θέσεις· ο Dr. Hermann Beuthe, φυσικός και σύμβουλος της κυβέρνησης, ήταν στενός του συνεργάτης στο «Physical-Technical Institute in Berlin» και ο Dr. Ludwig Wesch, «Obersturmführer» των SS είχε ολοκληρώσει το διδακτορικό του με τον P. Lenard. Οι δύο άντρες ήταν επίσης μέλη της υπηρεσίας ασφάλειας των SS, υπό τον Reinhard Heydrich. Αυτή τη σχέση φαίνεται πως ενεργοποίησε ο J. Stark καθώς οι Wesch και Beuthe, έπεισαν τον δημοσιογράφο Gunter d'Alquen –μέλος των SS και υπεύθυνο έκδοσης των «Das Schwarze Korps»– να συμπεριλάβει το άρθρο των εκπροσώπων της Deutsche Physick: «White Jew in Science» στην εφημερίδα. Το άρθρο συμπεριλάμβανε τρεις διακριτές ενότητες· έναν ορισμό του «λευκού Εβραίου», μια προσωπική επίθεση στον W. Heisenberg με τίτλο: «Η δικτατορία μιας γκριζας θεωρίας» και μια πολιτική επίθεση στους καθηγητές των πανεπιστημίων με τίτλο: «Η επιστήμη έχει αποτύχει πολιτικά». Αν και μόνο το τελευταίο

άρθρο έφερε την υπογραφή του Stark, είναι σχεδόν βέβαιη η παρουσία της πέννας του στο σύνολο του άρθρου. Πιστός στην άποψη πως πίσω από την κυριαρχία της μοντέρνας φυσικής βρισκόταν το Εβραϊκό πνεύμα και οι συνωμότες φορείς του που αποσκοπούσαν στον αποκλεισμό των «Γερμανών» από το Πανεπιστήμιο, ο Stark υποστήριξε πως αντιπρόσωπος και εκφραστής του Εβραϊκού πνεύματος και εκπρόσωπος του A. Einstein είναι ο W. Heisenberg. Παράλληλα, προκειμένου να τεκμηριώσει την συνομωσία του Heisenberg, παρέθεσε μια σειρά από γεγονότα που εξέθεταν τον Heisenberg ενώπιον του Γερμανικού κράτους. Η σύμπραξη και η προστασία κάποιων Εβραίων φυσικών (Bloch και Beck), συνοδεύουν την απροθυμία του να συνυπογράψει μια επιστολή στήριξης στον Hitler το 1934. Η «Εβραϊκή» συγκρότηση του Heisenberg αντιστοιχίζονταν στην «Εβραϊκή» φυσική του, καθιστώντας τον μια διαρκή απειλή για τη Γερμανία. Ο Heisenberg για το Γερμανικό πνεύμα έπρεπε να θεωρούνται εστία μόλυνσης. Το γεγονός ότι ήταν ο «Ossietzky» της φυσικής, τον τοποθετούσε σε περίοπτη θέση μέσα σε μια λίστα μελλοντικών εκκαθαρίσεων. Αν ο Ossietzky πήρε το «Nobel ειρήνης 1936» για την αντίσταση του στο καθεστώς, λίγο καιρό πριν πεθάνει έγκλειστος σε στρατόπεδο συγκέντρωσης (Dahau), ο Stark υπαινισσόταν πως το μέλλον του Heisenberg θα μπορούσε να είναι αντίστοιχο. Άλλωστε, ήδη από το 1937 διαφαίνονται ξεκάθαρα οι διαθέσεις του NSDAP να εκτοπίσουν, το σύνολο των πληθυσμών που συνιστούσαν εσωτερικό εχθρό για το «υγιές εθνικό σώμα». Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης-εξόντωσης, αποτελούσαν το όριο που οργάνωνε οποιαδήποτε επιτρεπτή και πιθανή διαφορά.

[...]

Η περισσότερο ενδεικτική, όμως, από τις αντιδράσεις στην επίθεση του Stark, είναι αυτή του ίδιου του θύματος. Ο W. Heisenberg, ο οποίος παρότι δεν συμμεριζόταν στο σύνολό της την ιδεολογία του NSDAP και είχε προσπαθήσει να προστατέψει κάποιους Εβραίους επιστήμονες που βρίσκονταν στο περιβάλλον των Πανεπιστημίων, είχε επιλέξει να παραμείνει στην Γερμανία και –παρά της προσκλήσεις που είχε στα χέρια του από Πανεπιστήμια στις ΗΠΑ–να εργαστεί στο Πανεπιστήμιο, βοηθώντας να καλυφθούν οι κενές θέσεις ύστερα από την απομάκρυνση των Εβραίων επιστημόνων³¹. Η στάση του Heisenberg ως εκείνη τη στιγμή δύσκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αντιστασιακή, καθώς τελικά, παρά την αποστασιοποίησή του από τον διάχυτο αντισημιτισμό, η πίστη του στη Γερμανία και το γερμανικό λαό τον καθίστα ιδεολογικά έναν μετριοπαθή εθνικιστή ενταγμένο λειτουργικά στο επίσημο –μονοκομματικό– Γερμανικό κράτος.

Η επίθεση του Stark τοποθετούσε τον Heisenberg στο όριο μεταξύ της δυνατότητας εδραίωσης της Μοντέρνας Φυσικής στη Γερμανική Επιστημονική κοινότητα, της λειτουργίας της για τους σκοπούς του κράτους και την προσωπική εδραίωση του στο επίκεντρο της επιστημονικής κοινότητας, αλλά και των αντίστοιχων χρηματοδοτήσεων σε περίπτωση επιτυχίας. Αντίθετα, στην περίπτωση της επικράτησης του Stark, θα βρισκόταν υπό την απειλή του κοινωνικού εκτοπισμού –ακόμα και της φυσικής του εξό-

31 Landsman (2002): σ. 299.

ντωσης. Ο Heisenberg βρισκόταν σε ένα δίλημμα ενώπιον του οποίου τέσσερα χρόνια πριν τον είχε θέσει ο Max Born. Τότε, είχε απαντήσει πως η μετανάστευση θα ήταν για εκείνον εξαιρετικά οδυνηρή, παρόλα αυτά δεν είχε καμία επιθυμία να παραμείνει στην Γερμανία ως «πρόσωπο δεύτερης κατηγορίας». Ο Heisenberg, λοιπόν, καθώς έφτασε στο Μόναχο με την έγκυο σύζυγο του, συνέταξε μια επιστολή στον Dean Helmut Berve, με σκοπό την προώθηση του ως υπουργό Εκπαίδευσης. Στην επιστολή απαιτούσε μια ριζική απόφαση, η οποία είτε θα οδηγούσε στην τελική αποπομπή του, είτε στην προστασία του από αντίστοιχες επιθέσεις. Ο Berve παρέδωσε την επιστολή στον πρότανη του Leipzig και η «Saxon Education Ministry» ενημερώθηκε, όπως και η αντίστοιχη του Βερολίνου· η γραφειοκρατία του NSDAP και των απολήξεών του στο Πανεπιστήμιο ήταν πλέον ενήμερη για τη διαμάχη Heisenberg–Stark και την απαίτηση του πρώτου για υποστήριξη. Η απάντηση του επικεφαλής του Office W (scholarship) REM, Dr. Otto Wacker, ήταν άμεση και ζητούσε από τον Heisenberg απόδειξη της πίστης του στο Γερμανικό έθνος –με τον Heisenberg να απαντάει άμεσα, αμφισβητώντας όλες τις κατηγορίες που του απέδιδε ο Stark. Παρά το θετικό κλίμα, οι εγγυήσεις που ανέμενε φαινόταν πως θα καθυστερήσουν, καθώς η δυσπιστία απέναντι στις ηγεμονικές τάσεις του Stark δεν ήταν αρκετή για να οδηγήσει σε μια έκτακτη απάντηση από την πλευρά του REM (Reich Education Ministry).

Καμία καθυστέρηση, όμως, δεν ήταν ανεκτή· για αυτό και ο Heisenberg αναζήτησε μια εναλλακτική οδό για την επιστολή του προς τις κορυφές της γραφειοκρατίας του NSDAP. Η ετεροκανονική οικογένεια –τοποθετημένη στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της (βιο)πολιτικής του NSDAP– επιφορτισμένη με την ευθύνη της εθνικής αναπαραγωγής, διαμόρφωνε τη σύνδεση της με άλλες Γερμανικές οικογένειες, και άλλες Γερμανικές οικογένειες, δημιουργώντας ένα δίκτυο που διαπερνούσε τη γραφειοκρατία, και σε αρκετές περιπτώσεις, η «προστατευτική του αγάπη» μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικότερα για τη διεκδίκηση των προσωπικών και οικογενειακών συμφερόντων. Έτσι, οι τυπικές σχέσεις των «συναγωνιστών» εντός του NSDAP, αποδεικνύονταν σχετικά ανίσχυρες στην αναμέτρηση τους με την άτυπη ισχύ των σχέσεων των οικογενειών. Μια εβδομάδα μετά την επιστολή του προς τον Wacker, ο Heisenberg έγραψε μια επιστολή με αντίστοιχο περιεχόμενο αλλά με επιθυμητό παραλήπτη, αυτή την φορά, τον ίδιο τον Himmler. Σε αντίθεση, όμως, με τις υπόλοιπες επιστολές του, ο Heisenberg ύστερα από την συμβουλή της μητέρας του επέλεξε μια «ασφαλέστερη» οδό. Ο παππούς του, Nicholas Wecklein, υπήρξε λυκειάρχης–γυμνασιάρχης στο Maximilians-Gymnasium του Μονάχου ενώ παράλληλα ήταν μέλος ενός ομίλου πεζοπορίας που απαρτιζόταν από γυμνασιάρχες και λυκειάρχες αντίστοιχων σχολείων της Βαυαρίας. Μέλος του ίδιου ομίλου ήταν ο Joseph Gebhard Himmler, πατέρας του Himmler, καθώς ήταν βοηθός του γυμνασιάρχη–λυκειάρχη του σχολείου του Landshut. Μέσα από αυτήν την οδό, η μητέρα του W. Heisenberg γνώρισε την μητέρα του Himmler και μπορούσε να εγγυηθεί στον γιο της πως το γράμμα του θα μπορούσε να φτάσει στον Himmler από τα χέρια της ίδιας του της μητέρας. Περίπου στα τέλη Ιουλίου ή στις αρχές Αυγούστου του 1937, η κυρία Heisenberg έπεισε την κυρία Himmler επικαλούμενη την κοινή τους ιδιότητα: «Ω, ξέρετε κυρία Himmler, εμείς οι μητέρες δεν γνωρίζουμε καθόλου από πολιτική –είτε του γιου σας είτε του δικού μου. Αλλά γνωρίζουμε πως πρέπει να φροντίζουμε (για) τα αγόρια μας. Για

αυτό ήρθα σε εσάς.» Και εκείνη κατανόησε³². Όπως στα πλαίσια της γραφειοκρατίας δεν γίνονται ανεκτές δημόσιες διαμάχες, έτσι εντός της οικογένειας δεν υφίσταται πολιτικό ή άλλο συμφέρον. Η «τελετουργική» άρνηση της πολιτικής και η επίκληση της –κοινής των δύο γυναικών– μητρότητας, στη μεταξύ τους επικοινωνία, υποδηλώνει τόσο το ρόλο της γυναίκας–μητέρας ως υπεύθυνης για την αναπαραγωγή και «υγείη» ανατροφή του εθνικού σώματος, όσο και τον ορισμό της οικογένειας ως εσωτερικό τόπο που αντιστέκεται στην ενσωμάτωσή του από την επικίνδυνη δημοσία σφαίρα, αποκρύπτοντας την πολιτική –και τα πολεμικά της συμφέροντα– πίσω από τη μητρική αλληλοκατανόηση και αγάπη.

Παρόλα αυτά, η απάντηση του Himmler άργησε να έρθει και μόνο όταν ολοκληρώθηκε και η παράλληλη έρευνα που είχε ξεκινήσει για το πρόσωπο του Heisenberg ετοίμασε μια απάντηση. Την 4^η του Νοεμβρίου 1937, ο Himmler έστειλε μια επιστολή στον Heisenberg αναζητώντας για ακόμα μια φορά την προσωπική του εξήγηση για τις κατηγορίες του Stark και εκείνος γρήγορα απάντησε με μια προσεκτική αποδόμηση των κατηγοριών, αντίστοιχη με αυτή που είχε στείλει στον Wacker, ζητώντας στο τέλος μια αντιπαράθεση με τον Stark ενώπιον του, προκειμένου να οδηγηθούν σε μια οριστική επίλυση του ζητήματος. Η συνάντηση δεν έγινε ποτέ· εφόσον, όμως, ο Himmler προσέδωσε ιδιαίτερη σημασία στην αντιπαράθεση, ζήτησε να γίνει εκ νέου μια εις βάθος έρευνα της προσωπικής και πολιτικής ζωής του Heisenberg. Η έρευνα αυτή είχε διάρκεια 8 μηνών και επηρέασε αρκετά την καθημερινότητα του Heisenberg, αντικαθιστώντας την αισιοδοξία του για γρήγορη επίλυση της υπόθεσης, με την αγχώδη προετοιμασία της φυγής του προς κάποιο Πανεπιστήμιο των ΗΠΑ. Τον Οκτώβρη του 1937, η έρευνα του REM έληξε με θετικές αποχρώσεις για το πρόσωπο του. Παρά τη θετική εξέλιξη, για την οποία η μητέρα του Heisenberg ενημερώθηκε από την κυρία Himmler, η έρευνα των SS είχε μόλις ξεκινήσει και ο Heisenberg δε θα γινόταν δεκτός στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου αν η έρευνα δεν οδηγούσε σε θετικά συμπεράσματα.

Η παρουσία του Heisenberg στο Μόναχο, ήταν μια περίπλοκη υπόθεση καθώς εκεί βρισκόταν το επίκεντρο της δράσης των οργανώσεων που είχε ως επικεφαλή τον Rudolf Hess και προσπαθούσαν να εδραιώσουν τη δική τους ηγεμονία στον χώρο του Πανεπιστημίου. Οι «Nazi Students League», «Reich Student Leadership», «Nazi University Teachers League» είχαν έντονη αντισημιτική δράση και οι εφημερίδες τους, «Deutsche Mathematik» και «Zeitschrift für die gesamte Naturwissenschaft», είχαν κατά καιρούς δημοσιεύσει άρθρα ενάντια στη μοντέρνα φυσική –σαφώς επηρεασμένες από την παρουσία του Wesch μαθητή του P. Lenard. Στα τέλη του 1937 ήταν ξεκάθαρο πως αν τα SS δεν αθώωναν τον Heisenberg, δεν θα μπορούσε με κανέναν τρόπο να διαδεχτεί τον Sommerfeld παρά την επιστημονική του ανωτερότητα.

Η διεξοδική έρευνα των SS για τον Heisenberg είχε ανατεθεί σε τρεις άνδρες των

32 Cassidy (2009): σ. 274.

SS με τους δύο να έχουν κάποιες γνώσεις φυσικής και τον ένα να είναι μέλος της «moral police» του Γερμανικού κράτους. Καθοριστική για την έρευνα ήταν η παρουσία του παλιού μαθητή του Max von Laue Johannes Juilfs, ο οποίος τελικά το 1939 συνέταξε και απέστειλε στον Himmler μια κριτική σύνοψη του έργου και της ζωής του Heisenberg που κατευθυνόταν προς την οδό της αθώωσης του. «Για τον Heisenberg, η θεωρητική φυσική είναι σε μεγάλο βαθμό η υπόθεση εργασίας την οποία ο πειραματιστής απευθύνει στην φύση με τα αντίστοιχα πειράματα. Η θεωρία που επιβεβαιώνεται από το πείραμα, είναι η καθαρή περιγραφή των παρατηρήσεων που έγιναν στη φύση, χρησιμοποιώντας τις ακριβείς μεθόδους –το ακριβές μέσο των μαθηματικών» και «Ο χαρακτήρας του Heisenberg είναι ευπρεπής. Ο Heisenberg είναι ένας τυπικός –άσχετος με την πολιτική– απολιτικός ακαδημαϊκός. Μέσα στα τελευταία χρόνια, ο Heisenberg γινόταν ολοένα και περισσότερο εύπιστος προς τον Εθνικοσοσιαλισμό μέσα από τις επιτυχίες του και σήμερα είναι θετικός απέναντί του. Είναι, επίσης, της άποψης πως η ενεργή πολιτική δραστηριότητα δεν είναι κατάλληλη για έναν καθηγητή Πανεπιστημίου, πέρα από την περίπτωση περιστασιακών τμημάτων διαφώτισης –κατήχησης στα δόγματα– ή αντίστοιχων.» Μέχρι, όμως, την τελική απόφαση για αθώωση του Heisenberg από τον Himmler, έπρεπε να πραγματοποιηθεί ένα σύνολο από στρατηγικές σχέσεις και τακτικές κινήσεις προκειμένου ο Heisenberg να αποκτήσει ικανοποιητικό status και ισχύ στους κύκλους του πλέγματος στρατός–NSDAP– βιομηχανία.

Κομβική ήταν η καλή σχέση που ο Heisenberg απέκτησε με τον Ludwig Prandtl, καθηγητή εφαρμοσμένων μαθηματικών και αεροδυναμικής αεροσκαφών στο πανεπιστήμιο του Göttingen. Ο L. Prandtl με τη διπλή ιδιότητα του ειδικού στην Υδροδυναμική και την αεροδυναμική αεροσκαφών, ήταν εξοικειωμένος τόσο με τη θεωρητική όσο και με την εφαρμοσμένη φυσική. Το γεγονός αυτό, τον καθιστούσε μια εξαιρετική στρατηγική φίλια για τον Heisenberg, καθώς ο Prandtl μπορούσε να γίνει ακόμα μια οδός επικοινωνίας προς τον αρχηγό των Reichsführer-SS. Κατά τη διάρκεια ενός συμποσίου, ύστερα από την κατασκευή ενός μεγάλου υπόστεγου για την Γερμανική Αεροπορία, ο Prandtl κάθισε δίπλα στον Himmler, υποστηρίζοντας στον μεταξύ τους διάλογο τον Heisenberg. Ενώ, αργότερα στις 12 Ιουλίου, εξέδωσε ένα μνημόνιο στο οποίο υπερασπιζόταν τον Heisenberg και στο πρόσωπο του τη θεωρητική φυσική, συστήνοντας μια σαφή γραμμή υπεράσπισης. Η θεωρητική φυσική έπρεπε να διαχωριστεί από το πρόσωπο του A.Einstein όπως και οι καθηγητές που τη διδάσκουν. Ο Himmler θα έπρεπε να υπερασπιστεί τον Heisenberg, εξιλεώνοντας τη διδασκαλία του. Τελικά, προς όφελος των Γερμανών φοιτητών, θα έπρεπε να επιτραπεί στον Heisenberg να γράψει και να δημοσιεύσει ένα άρθρο σε μια από τις εκδόσεις των εθνικοσοσιαλιστών φοιτητών³³. Μετά από την πειστική συνδρομή του Prandtl, ο Himmler κινητοποιήθηκε στέλνοντας μια προσωπική επιστολή στον Heisenberg την 21^η Ιουλίου του 1938: «Δεν αποδέχομαι την επίθεση του 'Das Schwarze Korps' και θεωρώ παράνομη κάθε επόμενη επίθεση εναντίον σας»³⁴. Ενώ την ίδια μέρα κινήθη-

33 Cassidy (2009): σ. 279.

34 Ό. π., σ. 279.

κε στο δρόμο που του επέδειξε ο Prandtl, δηλώνοντας τελικά πως, «πιστεύω πως ο Heisenberg είναι ευπρεπής, και δεν θα αντέχαμε την απώλεια ή τη σιωπή αυτού του άνδρα, που είναι σχετικά νέος και μπορεί να εκπαιδεύσει μια νέα γενιά»³⁵.

Η επικράτηση του Heisenberg σήμαινε τόσο τη νομιμοποίηση του περιεχομένου της διδασκαλίας του –στο βαθμό που αυτή διαχωριζόταν από το πρόσωπο του Einstein– όσο και της θεωρητικής φυσικής η οποία βρήκε μια σταθερή νησίδα ύπαρξης μέσα στο Γερμανικό Πανεπιστήμιο. Ο Heisenberg, προκειμένου να νομιμοποιήσει τη νέα γνώση έπρεπε να πληρώσει το «τίμημα» της ένταξής της στους σκοπούς του NSDAP. Αυτή, όμως, η προσέγγιση είναι σχετικά αφελής καθώς παρουσιάζει τη στρατηγική του Heisenberg ως μια αναγκαία θυσία, ένα αναγκαίο κακό. Από τη μεριά μας οφείλουμε να αμφισβητήσουμε τόσο την αναγκαιότητα της στρατηγικής του, όσο και το μέγεθος της θυσίας του, καθώς δεν εντοπίζουμε καμία αναγκαιότητα στη μεταφυσική πρόσδεση του υποκειμένου στη «γη του», ειδικά μέσα στη συνθήκη της κυριαρχίας του NSDAP. Η πατρίδα του Heisenberg, είναι η πατρίδα των φασισμών του μεσοπολέμου και ταυτόχρονα η πατρίδα της στρατιωτικής διαχείρισης της διαφοράς, του πολιτικού εκτοπισμού των κομμουνιστών και κομμουνιστριών και της εξόντωσης του πληθυσμού των Εβραίων και των ομοφυλόφιλων. Παράλληλα, η επιλογή του Heisenberg να παραμείνει ίδιος, συνεκτικός με τον εθνικό λαό, έχοντας ενδελεχή επικοινωνία με τη γραφειοκρατία του κόμματος, δε θα μπορούσε να θεωρηθεί μια παθητική αντίσταση αλλά μια συναίνεση. Ο Faust δε θα συναντήσει τον Μεφιστοφελή, η γνώση θα παραμείνει εμμενής και συναινετική της εξουσίας.

Συμπεράσματα

Συνήθως οι κατηγορούμενοι απολογούνται στο τέλος. Αλλά εμείς προσπαθήσαμε να κινηθούμε αντιστρόφα, διαβάζοντας μια ιστορία ακριβώς αντίστροφα απ' ότι οι πρωταγωνιστές της της βίωσαν. Ακούσαμε τι είπαν για ό,τι έκαναν και ύστερα προσπαθήσαμε να παρακολουθήσουμε τι ζωή τους χωρίς τα δικά τους λόγια. Διαβάσαμε δηλαδή την μεταπολεμική αθωότητα των επιστημόνων και την πίστη τους στις μεταπολεμικές δημοκρατίες, μέσα από την εμπλοκή τους στους πολιτικούς/ερευνητικούς/ακαδημαϊκούς μηχανισμούς του γερμανικού κράτους της Ναζιστικής περιόδου. Το ερώτημα τίθεται ξανά: ενοχή ή αθωότητα; Όχι, η μελέτη της ιστορίας τέμνει διαγωνίως και βαδίζει πέρα από την αθωότητα και την ενοχή, προσπαθώντας να αποκαλύψει τις κοινοτοποπίες πίσω από τα εγκλήματα. Να παρακολουθήσει την ακαδημαϊκή και πολιτική ρουτίνα των επιστημόνων που προσαρμόζεται με την ίδια ευκολία στις διαφορετικές επιδερμίδες του πλέγματος εξουσίας. Αυτή είναι η συνεισφορά της, και το τελικό της συμπέρασμα.

Βιβλιογραφία

Bird Kai & Sherwin Martin J., *Ο θρίαμβος και η τραγωδία του Ρόμπερτ Οπενχάιμερ*, Αθήνα: Τραυλός, 2008.

Cassidy David C., *Beyond Uncertainty* (2009), New York: Believe Literary Press

Grunden, Walter E. & Walker, Mark & Yamazaki, Masakatsu, *Wartime Nuclear Weapons Research in Germany and Japan*, Chicago: The University of Chicago Press, 2005.

Landsman N. P., «Getting Even with Heisenberg» στο *Studies in History and Philosophy of modern physics*, Amsterdam, 2002.

Reich Wilhelm, *Η μαζική ψυχολογία του Φασισμού* (1933), Αθήνα: Μπουκουμάνη, 1974.

Rose Paul Lawrence, *Heisenberg and the Nazi atomic bomb project*, Berkley & Los Angeles & Oxford: University of California Press, 1998.

Rotter Andrew J., *Hiroshima: The World's Bomb*, New York: Oxford University Press, 2008.

Walker Mark, *Nazi science, myth, truth, and the German atomic bomb*, Cambridge & Massachusetts: Perseus Publishing, 1995.

«Φασισμός και καθημερινή ζωή» στο *Σημειώσεις της Στέπας*, Θεσσαλονίκη: Ξενοδοχείο των Ξένων, Ιούνιος, 2013.

Darwin's evolutionary theory on the thought and writings of Henrik Ibsen

Elli Stourna

Department of Philosophy and History of Science, University of Athens

Abstract: In the present article, we evaluate the impact of Darwin's evolutionary theory on the thought and writings of Henrik Ibsen. The first part of the paper is concerned with the historical background in which the Norwegian play writer became familiar with Darwin's theory of evolution. The different countries he visited, the people he became acquainted with, the first translations of *The Origin of the Species* in languages he was competed in, as well as the articles which were published during that period, should be taken into account when trying to understand the Darwinian influence of Ibsen's thought. On the second part of the paper we present clear cut references of evolutionary ideas on Ibsen's work, through examples found on 'An Enemy of the People' and 'The Wild Duck'. In addition, we will draw on the effects of Darwin's theory on the work and thought of the Scandinavian play writer. Within that context, we will articulate the way in which Ibsen used Darwin's evolutionary mechanism to talk about people's struggle for survival in their society, as well as, to talk about the changes caused by the Darwinian revolution and the fall of creationism. At that point, both human and male supremacy were being challenged in relation to animals and women. To illustrate these points, we will draw from 'The Pillars of Society' and 'A Doll's House'.

Η δαρβινική επίδραση στο έργο του Ίψεν

Έλλη Στούρνα

Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Σύντομη Περίληψη: Στο παρόν άρθρο μελετάται η επίδραση που ασκήθηκε από την εξελικτική θεωρία του Κάρολου Δαρβίνου στη σκέψη και τα κείμενα του Ερρίκου Ίψεν. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ο νορβηγός δραματοουργός ήρθε σε επαφή με τη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης. Οι χώρες που επισκέφτηκε, τα άτομα που γνώρισε και συζήτησε μαζί τους, οι πρώτες μεταφράσεις της Καταγωγής των Ειδών σε γλώσσες που μιλούσε, αλλά και άρθρα που γράφτηκαν για αυτήν εκείνη την περίοδο παίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην κατανόηση της δαρβινικής επιρροής στην ιψενική σκέψη. Στο δεύτερο μέρος αναζητούνται σαφείς αναφορές σε εξελικτικές ιδέες μέσα στα κείμενα του Ίψεν, με τη χρήση παραδειγμάτων από το Ένας εχθρός του λαού και την Αγριόπαπια. Επίσης, διερευνώνται οι επιδράσεις που ασκήθηκαν από τη θεωρία του Δαρβίνου στη σκέψη και τις ιδέες του Σκανδιναβού λογοτέχνη. Στα πλαίσια αυτής της θεματικής ενότητας αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο ο Ίψεν χρησιμοποίησε το μηχανισμό της μάχης για την επιβίωση για να μιλήσει για την προσπάθεια των ανθρώπων να επιβιώσουν μέσα στην κοινωνία που ζουν αλλά και για τις αλλαγές που προκλήθηκαν στη σκέψη των συγχρόνων του όταν, με τη δαρβινική επανάσταση και την κατάρριψη του δημιουργισμού, άρχισε να αμφισβητείται η ανωτερότητα του ανθρώπου απέναντι στα άλλα ζώα, αλλά και του άντρα απέναντι στη γυναίκα. Για την ενότητα αυτή χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα Τα στηρίγματα της κοινωνίας και Το κουκλόσπιτο.

Εισαγωγή

Ο Κάρολος Δαρβίνος (1809 - 1882), μέσω του έργου του Η Καταγωγή των Ειδών που εκδόθηκε τον Νοέμβριο του 1859 στην Αγγλία, έφερε αντιμέτωπη την επιστημονική κοινότητα αλλά και όλη την κοινωνία με τη μεγαλύτερη, κατά τον Mayr¹, από όλες τις επιστημονικές επαναστάσεις που έγιναν ποτέ: τη δαρβινική επανάσταση. Μέσα από το έργο του αυτό άλλαξε μία για πάντα την αντίληψη των ανθρώπων για τον κόσμο και τη θέση τους μέσα σε αυτόν. Κατέρριψε τον -μέχρι τότε κυρίαρχο- δημιουργισμό, έθεσε τη φύση στη θέση που κατείχε ως τότε ο Θεός, απέκρουσε τον ανθρωποκεντρισμό, εξέτεινε την ιστορία της γης κατά εκατομμύρια χρόνια και άλλαξε τη σχέση του ανθρώπου με τα άλλα ζώα· κατέληξε να μεταφραστεί, να συζητηθεί και να αναλυθεί όσο κανένα άλλο έργο στην ανθρώπινη ιστορία -με εξαίρεση ίσως μόνο τα έργα του Φρόυντ. Η δαρβινική εξελικτική θεωρία άλλαξε ριζικά την ανθρώπινη σκέψη και, κατά συνέπεια, την επιστήμη, τη φιλοσοφία αλλά και την τέχνη, αφού αποτέλεσε πηγή δημιουργίας υπαρξιακών και ηθικών στοχασμών. Κατ' επέκταση, οι ιδέες της φυσικής επιλογής, της μάχης για την επιβίωση, της κληρονομικότητας, της προσαρμογής στο περιβάλλον, της τεχνητής επιλογής κ.ά. επέδρασαν αποφασιστικά στα έργα των λογοτεχνών της εποχής σε τέτοιο βαθμό που, όπως αναφέρουν οι Barash και Barash, "η λογοτεχνική κριτική θα πάρει πολλά αν συμπεριλάβει τη δαρβινική ανάλυση στο οπλοστάσιό της"².

Ο Ερρίκος Ίψεν, νορβηγός δραματουργός και ποιητής (1828-1906), θεωρείται η σημαντικότερη θεατρική μορφή της γενιάς του³, αφού με τα έργα του άλλαξε άρδην την πορεία του ευρωπαϊκού θεάτρου και όχι μόνο. Αναγνωρίστηκε ευρύτερα με το ποιητικό δράμα Μπραντ που έγραψε το 1864, ενώ το 1877 άρχισε η χρυσή εποχή της δημιουργίας του με το έργο Τα Στηρίγματα της Κοινωνίας. Η περίοδος αυτή συνέπεσε με τον έντονο δημόσιο διάλογο αναφορικά με τη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης που εδραιώθηκε κυρίως μέσω της Καταγωγής των Ειδών. Ο Ίψεν, συνδυάζοντας την εξελικτική θεωρία του Δαρβίνου με ιδεολογικά κινήματα όπως ο μαρξισμός, ο σοσιαλισμός και ο φεμινισμός δημιούργησε έναν δικό του «ιψενισμό»⁴ ο οποίος επηρέασε βαθύτατα τη θεατρική δημιουργία σε ύφος, τεχνική και περιεχόμενο από την εποχή της ακμής του συγγραφέα μέχρι και τις μέρες μας.

1 Mayr (2008): σσ.557 - 562.

2 Barash, Barash (2011).

3 Hartnoll, Found (2000): σσ. 198 - 200.

4 Durbach (1994): σσ. 233 - 251.

Ι. Η επαφή του Ίψεν με τη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης: μεταφράσεις, άρθρα και πρόσωπα

Όπως αναφέρεται στη νεκρολογία που γράφτηκε για τον Ίψεν στους New York Times το 1906, το ενδιαφέρον του για τον Δαρβίνο αλλά και τον Χέκελ⁵ γίνεται ιδιαίτερα αισθητό σε πολλά από τα έργα του. Κάτι τέτοιο είναι, με βάση τους μελετητές και τις μελετήτριες του νορβηγού συγγραφέα, αδιαμφισβήτητο. Αυτό που μένει να μελετηθεί είναι ποια ήταν η επαφή του Ίψεν με τα έργα του Δαρβίνου αλλά και εν γένει με τις ιδέες της εξέλιξης, όπως αυτές παρουσιάστηκαν από τους φυσιοδίφες της εποχής του. Διάβασε ο ίδιος την Καταγωγή των Ειδών και αν ναι, σε ποια γλώσσα και πότε; Με ποια άλλα έργα σχετικά με την εξέλιξη μπορεί να ήρθε σε επαφή και με ποιον τρόπο; Τι γνωριμίες και τι συγκυρίες μπορεί να βοήθησαν στη δραστική επίδραση που του ασκήθηκε από τις ιδέες της προσαρμογής στο περιβάλλον, της φυσικής επιλογής, της κληρονομικότητας, της μάχης για την επιβίωση;

Ο Ίψεν γεννήθηκε στην πόλη Skien της Νορβηγίας και, λόγω οικογενειακών οικονομικών προβλημάτων, μετακόμισε στα 7 του χρόνια στο εξοχικό τους σπίτι έξω από την πόλη, ενώ στα 15 του αναγκάστηκε να αφήσει το σχολείο και να εργαστεί, έως τα 21 του, στο Grimstad της Νορβηγίας. Μετακόμισε στη Χριστιανία (σημερινό Όσλο) και ένα χρόνο αργότερα στο Bergen, όπου και μέχρι το 1857 βοηθούσε στην καλλιτεχνική διεύθυνση του Νορβηγικού Θεάτρου. Το 1858 επέστρεψε στη Χριστιανία και ανέλαβε εκεί τη διεύθυνση ενός νέου θεάτρου, το οποίο, όμως, απέτυχε οικονομικά και έκανε τον δραματουργό να εγκαταλείψει αυτή την εργασία αλλά και την ίδια του την πατρίδα, και να μετακομίσει για 27 ολόκληρα χρόνια σε πόλεις της Ιταλίας και της Γερμανίας, αφιερώνοντας ολόκληρο το χρόνο του πλέον στη συγγραφή έργων. Ανάμεσα στις πόλεις που ο νορβηγός δραματουργός επισκέφτηκε και έμεινε εκείνη την ιδιαίτερα παραγωγική περίοδο της ζωής του, ήταν το Σορέντο, η Ρώμη, η Δρέσδη και το Μόναχο. Πέρα από λίγες επισκέψεις στη γενέτειρά του, ο συγγραφέας επέστρεψε πλέον το 1891 στη Χριστιανία, σε ηλικία 63 ετών, στην οποία και παρέμεινε μέχρι το θάνατό του, το 1906.

Σημαντικό στοιχείο για τη διερεύνησή μας αναφορικά με την επαφή του Ίψεν με την εξελικτική θεωρία του Δαρβίνου, αποτελούν οι γλώσσες που ο ίδιος γνώριζε, και άρα οι μεταφράσεις που έγιναν στην Καταγωγή των Ειδών εκείνη την περίοδο, αλλά και τα άρθρα που γράφτηκαν για τη δαρβινική θεωρία, τα μέσα που ο νορβηγός δραματουργός διέθετε για να έρθει σε επαφή με αυτά, όπως επίσης και οι ίδιοι οι μεταφραστές και μελετητές των εξελικτικών θεωριών με τους οποίους ο Ίψεν ήρθε έμμεσα ή άμεσα σε επαφή με αποτέλεσμα την καταλυτική επίδρασή τους στο έργο του.

Αρχικά, ο Ίψεν δεν γνώριζε αγγλικά για να μπορέσει να έχει πρόσβαση στο πρωτότυπο

5 Ο Έρνστ Χέκελ (1834 - 1919) ήταν ένας γερμανός βιολόγος, φυσιοδίφης και φιλόσοφος που ευθύνεται ιδιαίτερα για τη διάδοση της δαρβινικής θεωρίας στη Γερμανία και όχι μόνο.

έργο του Δαρβίνου, και άρα πρέπει να αναζητήσουμε πότε μεταφράστηκε η Καταγωγή των Ειδών σε κάποια από τις γλώσσες που μιλούσε (νορβηγικά, γερμανικά, δανέζικα). Όπως φαίνεται, η πρώτη μετάφραση έγινε στα γερμανικά το 1860 από τον Heinrich Georg Bronn, έναν φυσιοδίφη και παλαιοντολόγο, ο οποίος μάλιστα πρόσθεσε δικά του στοιχεία, καθώς δεν ήταν απόλυτα σύμφωνος με τον Δαρβίνο. Συνάμα, κατά τα έτη 1869/1870 το έργο μεταφράστηκε στα σουηδικά, κάτι που ενδεχομένως αύξησε τις πιθανότητες μίας επαφής του Ίψεν με αυτό. Αργότερα, το 1872, ο Jens Peter Jacobsen, ένας σχετικά διάσημος δανός συγγραφέας και ποιητής με ιδιαίτερη αγάπη για τη βιολογία, μετέφρασε την Καταγωγή των Ειδών στα δανέζικα. Η μετάφραση αυτή, αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες εκείνης της εποχής και συντέλεσε στην ταχεία διάδοση του δαρβινικού έργου αλλά και στη μελέτη του στις σκανδιναβικές χώρες. Στη συνέχεια, κατά τα έτη 1874/1875 ο ίδιος μετέφρασε και την Καταγωγή του Ανθρώπου του ίδιου συγγραφέα. Τέλος, η Καταγωγή των Ειδών μεταφράστηκε πλέον στα νορβηγικά πολύ αργότερα, περίπου το 1889⁶.

Το πρώτο σημαντικό στοιχείο για τη μελέτη μας, είναι η γνωριμία του δραματουργού με τον φυσιοδίφη και λαογράφο Peter C. Asbjørnsen το 1859, όταν ο πρώτος, λίγο μετά την επιστροφή του στη Χριστιανία, ήρθε ξανά σε επαφή με τον λογοτεχνικό κύκλο «The Dutchmen» ή αλλιώς «learned Holland» μέλος του οποίου ήταν και ο Asbjørnsen. Ο εν λόγω φυσιοδίφης έχει σπουδαίο ρόλο στη διάδοση των εξελικτικών ιδεών στη Νορβηγία εκείνης της περιόδου, καθώς ήδη το 1861 έγραψε στα νορβηγικά ένα άρθρο για τη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης, υπό τον τίτλο «Η νέα θεωρία δημιουργίας του Δαρβίνου» («Darwin's nye Skabningskæere») στο περιοδικό Budstikken. Βέβαια, το άρθρο του Asbjørnsen ήταν ιδιαίτερα παρεμβατικό, αφού έδινε δικές του ερμηνείες στην εξελικτική θεωρία, ενώ αμελούσε να εξηγήσει το μηχανισμό της φυσικής επιλογής. Παρόλα αυτά, η γνώση του για την εξελικτική θεωρία αλλά και η άμεση επαφή του με τον Ίψεν, σίγουρα επηρέασαν τον δεύτερο και τον έκαναν να προσεγγίσει, έστω επιφανειακά για αρχή, τις ιδέες του Άγγλου φυσιοδίφη.

Ένα επιπλέον σημαντικό στοιχείο, αποτελεί το γεγονός ότι, κατά την παραμονή του Ίψεν στη Δρέσδη, (1868 - 1875) ο λογοτέχνης ήταν εγγεγραμμένος στο Scandinavian Club το οποίο, από την αρχή της διάδοσης της δαρβινικής θεωρίας, είχε συνδρομή σε πολλές δανέζικες και νορβηγικές εφημερίδες και περιοδικά που φιλοξενούσαν στις σελίδες τους άρθρα για την εξελικτική θεωρία. Ένα από τα περιοδικά που πιθανότατα υπήρχε στο Scandinavian Club ήταν και το δανέζικο Illustreret Tidende, το οποίο, ήδη από το Φεβρουάριο του 1860, είχε εκδώσει μια πρώτη σύντομη αναφορά πάνω στην Καταγωγή των Ειδών.

Μία ακόμη εξέχουσα προσωπικότητα που επηρέασε βαθύτατα τον Ίψεν και που τον βοήθησε να έρθει σε επαφή με τις δαρβινικές ιδέες, ήταν ο δανός κριτικός και λόγιος Georg Brandes. Ο Brandes ήταν επικεφαλής μίας ομάδας λογοτεχνών και

6 Engels, Glick (2008): σ. 12.

διανοητών, υπό τον τίτλο «Det moderne Gjennembruds Mænd»⁷ μέλος της οποίας ήταν και ο Ίψεν, όπως επίσης και ο Jacobsen, ο δανός μεταφραστής της Καταγωγής των Ειδών. Σημαντικό στοιχείο, πέρα από την επαφή με τον Jacobsen, αποτελεί η στενή σχέση του ίδιου του Brandes με τον Ίψεν (την οποία ο δραματουργός τονίζει στην αλληλογραφία του μαζί του, και ιδιαίτερα σε ένα γράμμα που του στέλνει το 1872) αλλά και ο μεγάλος θαυμασμός που ο δανός λόγιος έτρεφε για τη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης, στην οποία έκανε σαφείς και συνεχείς αναφορές.

Το σημαντικότερο στοιχείο, ίσως, σε σχέση με την επαφή του νορβηγού δραματουργού με τη δαρβινική σκέψη, είναι ένα ταξίδι του στη Ρώμη το 1878, στην οποία και συνάντησε τον Jacobsen που κατοικούσε εκείνη την περίοδο στην ιταλική πρωτεύουσα. Όπως αναφέρει ο νορβηγός συγγραφέας και φίλος του δραματουργού, Gunnar Heiberg, που διέμενε και αυτός στη Ρώμη την ίδια περίοδο και παρακολούθησε τις συζητήσεις των δύο λογοτεχνών, ο Ίψεν και ο Jacobsen συζητούσαν συχνά για την εξελικτική θεωρία του Δαρβίνου. Ο ίδιος, βέβαια, σημειώνει ότι ο Ίψεν ούτε είχε διαβάσει, ούτε σκόπευε να διαβάσει όλο το βιβλίο, καθώς, όπως έλεγε, ενδιαφερόταν για αυτό μόνο στο βαθμό που θα τον βοηθούσε για τη συγγραφή των θεατρικών του έργων.

Τέλος, βέβαια είναι και η επαφή του δραματουργού με το έργο του Δαρβίνου μέσα από τις συζητήσεις του με τη σύζυγό του, Σουζάνα, η οποία ήταν δεινή αναγνώστρια και είχε, καθώς φαίνεται, επαφή με την εξελικτική θεωρία.

II. Η δαρβινική σκέψη στο έργο του Ίψεν: πότε ξεκινούν οι αναφορές του σε αυτή και πώς εκφράζεται μέσα από προσωπικά του κείμενα

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να εξετάσουμε ποια έργα του Ίψεν φαίνεται να έχουν επηρεαστεί από τη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης, πριν αναζητήσουμε τον τρόπο με τον οποίο έχει γίνει αυτό. Αν θεωρήσουμε ως βέβαιο σημείο επαφής του δραματουργού με την Καταγωγή των Ειδών το 1878 που βρέθηκε να συζητά για αυτήν με τον Jacobsen, είναι σαφές πως το επόμενο έργο του, το Κουκλόσπιτο, το οποίο γράφτηκε το 1879, έχει εμφανή στοιχεία επηρεασμού από την εξελικτική θεωρία. Η παραπάνω χρονολογία, μάλιστα, θεωρείται από τον Tjønneland⁸ σημείο τομής για την έναρξη της δαρβινικής αλλά και χεγκελικής επιρροής στα ιψενικά κείμενα. Παρόλα αυτά, όπως υποστηρίζεται από την Barr αλλά και τον Shideler, η επίδραση της δαρβινικής θεωρίας στο έργο του Ίψεν φαίνεται να ξεκινά δύο χρόνια νωρίτερα, από το 1877 και τη συγγραφή του πρώτου σημαντικού του έργου, Τα στηρίγματα της Κοινωνίας. Η επιρροή φαίνεται να συνεχίζεται και στα επόμενα έργα του με φανερά στοιχεία της εξελικτικής θεωρίας

7 Ονομασία που σημαίνει «Οι άντρες της μοντέρνας μετάβασης/αλλαγής».

8 Ο Eivind Tjønneland είναι καθηγητής νορβηγικής λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο του Bergen και μελετητής του Ίψεν. Barr(2015): σ. 307.

να ανιχνεύονται στους Βρυκόλακες (1881), στο Ένας Εχθρός του Λαού (1882), αλλά κυρίως στην Αγριόπαπια (1884). Τέλος, όπως επισημαίνει ο Aarseth, ο Ίψεν δεν φαίνεται να έχει επηρεαστεί από τις δαρβινικές ιδέες πριν από το 1870, καθώς μέχρι τότε η χρήση των ζώων ως σύμβολα στα έργα του, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, γινόταν με εντελώς διαφορετικό τρόπο από ό,τι λίγα χρόνια αργότερα.

Όσον αφορά στις αναφορές που ο ίδιος κάνει στην εξελικτική θεωρία σε προσωπικά του κείμενα, αυτές είναι ιδιαίτερα αισθητές στην αλληλογραφία του, η οποία συχνά περιέχει στοιχεία φυσικής ιστορίας και επιστήμης. Παράλληλα, και πέρα από τις σαφείς αναφορές στα ίδια του τα έργα, εξελικτικές ιδέες υπάρχουν στις σημειώσεις, καθώς και σε ομιλίες του.

Ένα πρώτο σημαντικό στοιχείο που αξίζει να επισημανθεί, είναι η αναφορά του Ίψεν στους φυσικούς νόμους, σε μία σημείωση που χρονολογείται το 1879. Στο κείμενο αυτό, ο δραματουργός κάνει λόγο για την πεποίθησή του ότι οι φυσικοί νόμοι μπορούν να συντεθούν και να οδηγήσουν σε έναν και μόνο περιεκτικό φυσικό νόμο που θα διέπει κάθε κομμάτι της φυσικής πραγματικότητας. Ο συνδυασμός της χρονολογίας της παραπάνω σκέψης με τη χρονική περίοδο που η δαρβινική και χεκελική επίδραση στην ψενική σκέψη λειτούργησε καταλυτικά, κάνει τους μελετητές και τις μελετήτριες να εικάζουν πως ο ένας και μοναδικός ενοποιητικός νόμος θα μπορούσε, για τον Ίψεν, να είναι η ίδια η εξελικτική θεωρία.

Ακόμα, μια ενδιαφέρουσα νύξη στην έννοια της εξαφάνισης υπάρχει σε μία επιστολή που ο συγγραφέας γράφει το 1883. Στο κείμενο αυτό, μιλώντας για τις μορφές της τέχνης, αναφέρει πως αυτές μπορούν να εξαφανιστούν όπως γίνεται με τα είδη των ζώων: το πεζό δράμα θα έχει την ίδια μοίρα με τα ντόντο-τα πουλιά που, παρόλο που η τελευταία καταγραφή τους υπήρξε πάνω από 200 χρόνια πριν από την αναφορά του σε αυτά, για τον ίδιο εκείνη την εποχή τελούσαν ακόμη υπό απειλή για εξαφάνιση.

Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο αποτελεί μία αναφορά που ο Ίψεν κάνει στην εξελικτική θεωρία σε μία ομιλία του σε λογοτεχνικό συμπόσιο του 1887. Όπως επισημαίνει η Barr, ο δραματουργός αναφέρει: «Υποστηρίζεται ότι έχω υπάρξει εξέχον πρόσωπο ανάμεσα σε αυτούς που έχουν βοηθήσει στη γέννηση μίας νέας εποχής. Αντιθέτως: πιστεύω ότι η εποχή που διανύουμε τώρα θα μπορούσε με ακρίβεια να περιγραφεί σαν ένα τέλος, και ότι κάτι καινούριο γεννιέται. Στην πραγματικότητα πιστεύω ότι η διδασκαλία της φυσικής επιστήμης για την εξέλιξη είναι συνάμα σχετική με τα πνευματικά στοιχεία της ζωής.» Η ιδιαίτερα σημαντική αυτή δήλωση του Ίψεν, αποτελεί, για τους μελετητές και τις μελετήτριες, μία σαφή παραδοχή πως ο ίδιος αισθάνεται δαρβινιστής. Όπως, τέλος, σημειώνει η Barr, το γεγονός ότι ο λογοτέχνης χρησιμοποιεί την αγγλική λέξη «evolution» για να αναφερθεί στην εξέλιξη, και όχι την αντίστοιχη νορβηγική ή δανέζικη, αισθητοποιεί την εμφανή δαρβινική επιρροή που του έχει ασκηθεί.

Ένα χρόνο αργότερα, το 1888, σε μία επιστολή του προς τον Brandes, ο Ίψεν κάνει μία ακόμη αναφορά στην έννοια της εξέλιξης, αυτή τη φορά για να μιλήσει για τον ίδιο του τον εαυτό. Όπως σημειώνει, δεν μπορούμε να είμαστε πλέον ευχαριστημένοι με

την κοινωνία στην οποία ζούμε: «η εθνική συνείδηση είναι τείνει προς εξαφάνιση και θα αντικατασταθεί από μία φυλετική συνείδηση. Εγώ έχω περάσει από αυτή την εξέλιξη.»

III. Σαφείς αναφορές δαρβινικών εννοιών μέσα στο ιψενικό δράμα

Οι αναφορές που γίνονται μέσα στα θεατρικά κείμενα του Ίψεν και έχουν σαφή επιρροή από την εξελικτική θεωρία του Δαρβίνου δεν είναι ούτε λίγες, ούτε ασήμαντες ή έμμεσες. Σε πολλά από τα έργα του εμφανίζονται όροι και στοιχεία άρρηκτα συνδεδεμένα με τη δαρβινική σκέψη. Τα στοιχεία αυτά, πέρα από την επιβεβαίωση για μια ακόμη φορά της επίδρασης που του ασκήθηκε από τη θεωρία της εξέλιξης, έχουν και μία επιπλέον χρησιμότητα: μας βοηθούν να καταλάβουμε σε τι έδωσε έμφαση, τι του προκάλεσε ιδιαίτερη εντύπωση, και, εν τέλει, ποια σημεία του δαρβινισμού αποτέλεσαν, με τη σειρά τους, αναπόσπαστα κομμάτια της ιψενικής δημιουργίας.

Ως παραδείγματα για να αναπτυχθούν τα παραπάνω, αξίζει να χρησιμοποιηθούν δύο έργα από την περίοδο της ακμής του Ίψεν, μέσα στα οποία κρίνεται πως υπάρχουν ξεκάθαρες αναφορές στα δαρβινικά κείμενα: το Ένας εχθρός του λαού, του 1882, και η Αγριόπαπια, του 1884.

Τα κείμενα αυτά φαίνεται να είναι μάρτυρες μίας περιόδου έντονης αλληλεπίδρασης του δραματουργού με τη δαρβινική σκέψη, ενώ, όπως ο Aarseth επισημαίνει, μπορούμε να παρατηρήσουμε ακόμα και με το πέρασμα των δύο ετών που παρεμβάλλεται ανάμεσα στη συγγραφή τους, μία μεταβολή στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι δαρβινικές παρατηρήσεις: μέχρι και τη στιγμή που γράφεται το Ένας εχθρός του λαού μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τα δαρβινικά στοιχεία δύνανται να δικαιολογηθούν και μόνο από συζητήσεις που έκανε ο Ίψεν για την εξελικτική θεωρία, και κυρίως αυτές με τον δανό μεταφραστή της Καταγωγής των Ειδών. Φτάνοντας, όμως, στο 1884 και στη συγγραφή της Αγριόπαπιας, κάτι τέτοιο φαντάζει πλέον αδύνατο: ο Ίψεν δείχνει να γνωρίζει πολλά περισσότερα από όσα θα μπορούσε να κατανοήσει και να συγκρατήσει από μερικές και μόνο συζητήσεις με τον Jacobsen, και μπορούμε πλέον να θεωρήσουμε ότι ο λογοτέχνης διάβασε τουλάχιστον κάποια αποσπάσματα από τη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης.

Ένας εχθρός του λαού:

Το Ένας εχθρός του λαού πραγματεύεται την ιστορία ενός τίμιου γιατρού που παλεύει με την κοινωνία για να υπερασπιστεί τα ιδανικά του. Ο ήρωας ανακαλύπτει πως τα λουτρά της πόλης που μένει, και από την εκμετάλλευση των οποίων ζει όλη η τοπική κοινότητα, είναι μολυσμένα από βόθρο και ακατάλληλα για χρήση. Όταν αποφασίζει να μιλήσει για αυτό δημοσίως, ο ίδιος αντιμετωπίζεται από την πλειοψηφία της κοινωνίας ως «ένας εχθρός του λαού».

Κατ' αρχάς, στην τρίτη πράξη του έργου και όταν ο πρωταγωνιστής συζητά την κατάσταση με το συντάκτη και τον τυπογράφο μίας τοπικής εφημερίδας, ο πρώτος του αναφέρει: «Είναι νόμος της φύσης· κάθε ζώο πρέπει να παλέψει για το δικό του βιοπορισμό». Η φράση αυτή, φυσικά, αποτελεί σαφή παραπομπή στη δαρβινική «μάχη για την επιβίωση», η οποία είναι βασικό στοιχείο της εξελικτικής θεωρίας-στοιχείο που, μάλιστα, όπως θα δούμε και παρακάτω, γοητεύει ιδιαίτερα τον Ίψεν.

Κατά δεύτερον, στην τέταρτη πράξη, τη στιγμή που ο γιατρός μιλά για την κατάσταση στο συγκεντρωμένο κόσμο που έχει στραφεί εναντίον του, γίνεται ένας εκτενής διάλογος ανάμεσα στον ίδιο και το οργισμένο πλήθος. Στο σημείο αυτό, ο πρωταγωνιστής προσπαθεί να αναπτύξει την πεποίθησή του ότι η πλειοψηφία των ανθρώπων αποτελεί τη μάζα, που βρίσκεται απέναντι από τους καλλιεργημένους ανθρώπους. Η μάζα, για τον ίδιο, δεν είναι παρά η πρώτη ύλη για τη δημιουργία ανθρώπων. Το σημαντικό, βέβαια, εδώ, είναι ότι για να εξηγήσει την παραπάνω σκέψη, φέρνει ως παράδειγμα τη συστηματική εκτροπή ζώων. Όπως επισημαίνει, αυτό που συμβαίνει στους ανθρώπους, συμβαίνει και σε όλα τα ζωντανά πλάσματα: οι κότες, για παράδειγμα, όταν εκτρέφονται συστηματικά, μπορεί να παραχθεί πολύ μεγαλύτερη ποσότητα κρέατος και αυγών από αυτές. Ακόμα, χρησιμοποιώντας αυτή τη φορά τους σκύλους, ο γιατρός τονίζει ότι οι μη «καθαρόαιμοι» σκύλοι δεν μπορούν να συγκριθούν με αυτούς που έχουν εκτραφεί συστηματικά, έχουν φάει καλό φαγητό και έχουν ακούσει αρμονικές φωνές και μουσική: οι σκύλοι αυτοί έχουν σίγουρα πολύ διαφορετικά ανεπτυγμένο εγκέφαλο ενώ μπορούν κάλλιστα να εκπαιδευτούν ώστε να κάνουν τα πιο ιδιαίτερα κόλπα, σε αντίθεση με τους πρώτους. Στα λόγια αυτά του πρωταγωνιστή, ο θυμωμένος όχλος απαντά: «δεν είμαστε ζώα, γιατρέ» για να έρθει αμέσως η ανταπάντηση: «Ναι, στην ψυχή μου, είμαστε ζώα, καλέ μου κύριε! Είμαστε όλοι μας ζώα, είτε μας αρέσει, είτε όχι». Συνεχίζοντας τον λόγο του, ο γιατρός αναφέρει πως η μόνη διαφορά του ανθρώπου με τα άλλα ζώα, είναι πως ο πρώτος περπατάει στα δύο του πόδια. Ο διάλογος αυτός, όπως είναι φανερό, είναι ιδιαίτερα σημαντικός καθώς παρουσιάζει με ιδιαίτερη έμφαση τη σκέψη εκείνης της εποχής, όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά τη δαρβινική μελέτη. Η εικόνα του ανθρώπου ως ένα ζώο όπως όλα τα άλλα, το οποίο υπάγεται στους ίδιους φυσικούς νόμους με αυτά, το οποίο δεν υπερέχει σε τίποτα και δεν διαφέρει ουσιαστικά καθόλου, είναι μία εικόνα που άλλαξε άρδην το πώς οι άνθρωποι βλέπουν αυτό που είναι: μέρος ενός ζωικού βασιλείου χωρίς πλέον την εύνοια κάποιου Θεού· και η σκέψη αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για τον Ίψεν.

Η Αγριόπαπια:

Η Αγριόπαπια, γραμμένη το 1884, είναι ένα έργο που πραγματεύεται τη ζωή έξι προσώπων που ζουν κάτω από την ίδια στέγη. Οι άνθρωποι αυτοί ζουν αρμονικά, αλλά καλυμμένοι με αυταπάτες και ψέματα. Την ηρεμία των ενοίκων θα διαταράξει ένα νέο πρόσωπο που, μπαίνοντας στη ζωή τους και με την πεποίθηση πως ενεργεί για το κοινό καλό, αποκαλύπτει μυστικά, οδηγώντας, έτσι, στην καταστροφή της μέχρι πρότινος αρμονικής συνύπαρξης των υπολοίπων.

Όπως σημειώνεται από τον Aarseth, η Αγριόπαπια δείχνει να απαιτεί από το κοινό της να έχει μία εξοικείωση με τον δαρβινικό τρόπο σκέψης. Πιο συγκεκριμένα, αξίζει να αναφερθούν κάποιες σαφείς πλέον αναφορές στη θεωρία της εξέλιξης του Δαρβίνου, όπως φαίνονται μέσα από το διάσημο έργο του Ίψεν.

Στην πρώτη πράξη του έργου, ένας από τους συνδαιτυμόνες στο φιλικό τραπέζι που εκτυλίσσεται η πλοκή, αναφέρει: «Ω Θεέ μου, είναι όλα στη μάχη για επιβίωση!». Η συγκεκριμένη φράση -η οποία δυστυχώς χάνεται στη σύγχρονη ελληνική μετάφραση του Ερρίκου Μπελιέ, δεν είναι απλώς μία σαφής αναφορά στον τίτλο του τρίτου κεφαλαίου της Καταγωγής των Ειδών «The struggle for existence», αλλά και στη θεμελιώδη ιδέα του δαρβινικού εξελικτισμού. Στο σημείο αυτό, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να σχολιαστεί ότι η φράση αυτή του Ίψεν στα νορβηγικά έχει ακριβή αντιστοιχία με τη φράση που χρησιμοποιεί ο Jacobsen στη δανέζικη μετάφραση του 1872.

Μία ακόμη αξιοσημείωτη αναφορά στη δαρβινική θεωρία είναι αυτή που γίνεται μέσα από την αγριόπαπια αλλά και τα υπόλοιπα ζώα που κατοικούν φυλακισμένα στο σπίτι των ηρώων. Τα ζώα χρησιμοποιούνται μεταφορικά με ποικίλους τρόπους για να παραλληλιστούν με τους ανθρώπους οι οποίοι στερούνται και εκείνοι την ελευθερία τους και την επαφή τους με τη φύση, ενώ χρησιμοποιούν τα αιχμάλωτα ζώα για να λαμβάνουν όση χαρά δεν παίρνουν από τη ζωή τους. Αυτό, όμως, που μας ενδιαφέρει στην παρούσα εργασία είναι το δαρβινικό στοιχείο που ενέχεται στην ύπαρξη των ζώων αυτών. Αναλυτικότερα, τα ζώα αυτά είναι διαφόρων ειδών περιστέρια, κόττες, κουνέλια, αλλά και μία αγριόπαπια, η οποία, όπως τονίζεται, αποτελεί το μεγάλο διαμάντι του «θησαυρού» της οικογένειας, ακριβώς επειδή είναι -ή έστω θεωρείται- άγρια. Για τα παραπάνω, ο νορβηγός ιστορικός της λογοτεχνίας Francis Bull σε μία έκδοση της Αγριόπαπιας το 1932 σημειώνει ότι υπάρχει η πιθανότητα ο Ίψεν να εμπνεύστηκε την αγριόπαπια σαν σύμβολο μέσα από το έργο «*Variation of Animals and Plants under domestication*» στο οποίο ο Δαρβίνος αναφέρεται στο πώς οι αγριόπαπιες εκφυλίζονται όταν βρίσκονται σε αιχμαλωσία. Όπως σημειώνει ο Downs, ο δραματουργός είναι πιθανόν να έμαθε από τον Jacobsen για τη δαρβινική παρατήρηση αναφορικά με τις αγριόπαπιες, που θέλει τα συγκεκριμένα ζώα να γίνονται σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα οικόσιτα και να χάνουν το χαρακτήρα τους λόγω της μεταβολής της ποσότητας και της ποιότητας της τροφής αλλά και της ελλιπούς άσκησης. Παρόλα αυτά, ο μόνος τρόπος να ήρθε σε επαφή ο Ίψεν με το έργο αυτό, είναι να το διάβασε στα γερμανικά, που ήταν η μόνη γλώσσα από αυτές που γνώριζε στην οποία είχε μεταφραστεί εκείνη την περίοδο. Μια πιθανότερη μάλλον εκδοχή για την πηγή της έμπνευσης του Ίψεν όσον αφορά στην αγριόπαπια αλλά και τα υπόλοιπα ζώα που κατοικούν μαζί της στο διάσημο νορβηγικό δράμα, είναι αυτή που θέλει τον συγγραφέα να λαμβάνει στοιχεία από το πρώτο κεφάλαιο της Καταγωγής των Ειδών: «Ποικιλότητα υπό αιχμαλωσία» σε μία ποικιλία ειδών. Στο κεφάλαιο αυτό, ο Δαρβίνος ξεκινά να αναζητά την καταγωγή των ορνίθων (την οποία και βρίσκει στην άγρια ινδική όρνιθα) και συνεχίζει με την καταγωγή των διαφόρων φυλών πάπιας από την αγριόπαπια αλλά και των διαφόρων κουνελιών από τον αγριοκούνελο. Στο υπό-κεφάλαιο που ξεκινά αμέσως μετά, το οποίο φέρει τον τίτλο «Φυλές του οικόσιτου περιστεριού, οι διαφορές και η καταγωγή τους» ο φυσιολόγος παρουσιάζει αναλυτικά τις ποικιλίες των οικόσιτων περιστεριών και τονίζει πως η ύπαρξη της ποικιλίας οφείλεται στην αιχμαλωσία του ζώου, κάτι

που διαχωρίζει με σαφήνεια τα οικόσιτα περιστέρια από το αγριοπερίστερο. Από το παραπάνω είναι προφανές ότι τα τέσσερα προαναφερθέντα είδη ζώων είναι και τα τέσσερα είδη που βρίσκονται στο σπίτι των πρωταγωνιστών του ιψενικού δράματος. Επίσης, ο δραματουργός αναφέρει και δύο ποικιλίες περιστεριών (tumbler και router) οι οποίες εντοπίζονται και αυτές στο πρώτο κεφάλαιο της Καταγωγής των Ειδών. Μάλιστα, τα ονόματα που χρησιμοποιεί ο Ίψεν στο έργο του είναι αυτά ακριβώς που χρησιμοποιεί και ο Jacobsen στη δανέζικη μετάφραση του δαρβινικού κειμένου.

Συμπερασματικά, και όπως ο Aarseth υποστηρίζει, προκύπτει ότι ο Ίψεν είχε άμεση επαφή με το βιβλίο του Δαρβίνου, σε βαθμό που μάλλον είναι απίθανο να την απέκτησε μόνο μέσα από τις συζητήσεις με το Jacobsen. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, εύλογα να υποθέσουμε ότι ο δραματουργός διάβασε ένα μέρος τουλάχιστον του πρώτου κεφαλαίου της Καταγωγής των Ειδών μέσα από τη δανέζικη μετάφραση του 1872.

Βέβαια, όπως επισημαίνει ο Aarseth, η ανάγνωση που έκανε ο θεατρικός συγγραφέας στις παρατηρήσεις του φυσιοδίφη δεν είναι κατ' ανάγκη άμεσα συνδεδεμένη με αυτό που ο Δαρβίνος ήθελε να πει. Ενώ από τη μία πλευρά το σχετικό κεφάλαιο της Καταγωγής των Ειδών έχει ως στόχο να ερευνήσει τις επιπτώσεις της αιχμαλωσίας σε διάφορα είδη, από την άλλη πλευρά αυτό που ο Ίψεν επιλέγει να αλιεύσει είναι ο εκφυλισμός ως αποτέλεσμα της αιχμαλωσίας αυτής: για τον λογοτέχνη η αιχμαλωσία συνιστά ηθική κατάπτωση που στρέφεται ενάντια στην ανάγκη και την υποχρέωση για ελευθερία.

IV. Οι δαρβινικές ιδέες όπως μεταφράστηκαν μέσα από τα ιψενικά κείμενα

Οι ιδέες που συναντάμε στη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης άσκησαν ιδιαίτερη επιρροή στο μυαλό των ανθρώπων της εποχής και ιδιαίτερα των φιλοσόφων και των καλλιτεχνών. Για τα πρόσωπα αυτά, μέλος των οποίων ήταν φυσικά και ο Ίψεν, η θεωρία του Δαρβίνου αποτέλεσε ανεξάντλητη πηγή στοχασμού σχετικά με ζητήματα που πλέον έβγαιναν από τη σφαίρα της βιολογίας και άπτονταν της καθημερινής ζωής αλλά και της οντολογικής αναζήτησης σχετικά με τη φύση του ανθρώπου.

Ο νορβηγός λογοτέχνης πήρε, με τη σειρά του, τις δαρβινικές έννοιες και τις έπλασε στη μορφή που εξυπηρετούσε τη δραματική δημιουργία του: τόνισε το αναπόφευκτο της κληρονομικότητας⁹, δανείστηκε για τα έργα του το νέο βάθος που απέκτησε ο χρόνος¹⁰, έκανε τον αγώνα για επιβίωση αναπόσπαστο κομμάτι των χαρακτήρων του, και αφαίρεσε από τους ήρωες και τις ηρωίδες του τις θεϊκές επιταγές που ήθελαν ως τότε τη γυναίκα να είναι κάτι άλλο από τον άνδρα, και τον άνθρωπο μόνο του απέναντι στα υπόλοιπα ζώα.

9 Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι βρικόλακες (1881) αλλά και το κουκλόσπιτο (1879). Παρόλα αυτά, λόγω οικονομίας χώρου, δεν θα επεκταθώ σχετικά στην παρούσα εργασία.

10 Το βάθος που αποκτά ο χρόνος στα ιψενικά έργα, παρατηρείται ιδιαίτερα από τους Jane Goodall και Tamsen Wolff. Για περισσότερα βλ. Shepherd-Barr (2015): σ. 64.

Διεξοδικότερα, μία ενδιαφέρουσα ανάλυση του ιψενικού δράματος μέσα από τη δαρβινική σκοπιά, θέλει τους ήρωες να παλεύουν να επιβιώσουν, όπως τα ζώα στη θεωρία της εξέλιξης, μέσα στο περιβάλλον στο οποίο ζουν. Εφόσον οι άνθρωποι γίνονται αντιληπτοί πλέον ως μέρη του ζωικού βασιλείου, και άρα αναπόσπαστοι από όσα χαρακτηρίζουν τους υπόλοιπους έμβιους οργανισμούς και κατά κύριο λόγο τα ζώα, δεν θα μπορούσε να λείπει από το πλαίσιο η αέναη μάχη για επιβίωση μέσα στο περιβάλλον τους¹¹ -την νορβηγική κοινωνία του 19ου αιώνα. Η κοινωνία αυτή έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που ο συγγραφέας επισημαίνει και κρίνει επανειλημμένα στα έργα του, όπως η πατριαρχία, η χριστιανική ηθική και το καπιταλιστικό οικονομικό μοντέλο.

Τι, όμως, είναι αυτό που ο Ίψεν εντοπίζει στην κοινωνία της εποχής και το αναγνωρίζει σε μεγάλο βαθμό και ως αντίκτυπο της δαρβινικής εξελικτικής θεωρίας; Πώς οι αλλαγές που γίνονται στην κοινωνία από τη δαρβινική επανάσταση και μετά επηρεάζουν τους όρους του αγώνα για την επιβίωση του ατόμου εντός της κοινωνίας; Μία από τις σημαντικότερες μεταβολές που προκάλεσε ο Δαρβίνος ήταν αυτή που αφορούσε στην κατάρριψη της θεωρίας του δημιουργισμού, αλλά και την αντικατάσταση του ρόλου του Θεού από τη φύση στη δημιουργία των ειδών. Όπως γνωρίζουμε, ο Δαρβίνος δεν είχε καμία επιθυμία να συγκρουστεί με την Εκκλησία και έκανε ιδιαίτερη προσπάθεια να μη βγάλει το Θεό εκτός πλαισίου. Παρόλα αυτά, δεν κατάφερε να κρατήσει τη συζήτηση γύρω από το θέμα σε χαμηλούς τόνους, και μετά την έκδοση της Καταγωγής των Ειδών, ξέσπασαν έντονοι διάλογοι. Ένας από τους λόγους που συνέβη αυτό, είναι η αποδυνάμωση των θεμελίων της χριστιανικής θρησκείας που ήθελε τον Θεό - Δημιουργό να ελέγχει τα πάντα γύρω από την ύπαρξη, κάτι που είχε μία ακόμη επίπτωση στην οποία ο Ίψεν θέλησε να εστιάσει: με την αποδυνάμωση του θεικού πατέρα θα ερχόταν αργά η γρήγορα και αυτή του φυσικού, η ισχύς του οποίου απέρρευε κατευθείαν από τη θεική βούληση. Για τον Ίψεν, με την υποβάθμιση της θέσης του Θεού αποδομήθηκε η σημαντικότερη προϋπόθεση του πατριαρχικού οικοδομήματος: η *de facto* τοποθέτηση της γυναίκας σε χαμηλότερη θέση από εκείνη του άντρα. Επιπλέον, με το μηχανισμό της φυσικής επιλογής ενισχύθηκε ο βιοκεντρισμός, η αντίληψη που θέτει την ίδια τη ζωή στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Για τον λογοτέχνη η βιοκεντρική σκέψη συνδέεται άμεσα με τη διατάραξη της πατριαρχικής εξουσίας και ενισχύει τους γυναικείους ισχυρισμούς για ανεξαρτησία και κοινωνική ισότητα. Παράλληλα, μέσα από τη δαρβινική θεωρία χάνεται η εξέχουσα θέση του ανθρώπου μέσα στον κόσμο, μία θέση που υποστηρίχθηκε από το ανθρωποκεντρικό χριστιανικό οικοδόμημα. Ο Δαρβίνος αναδεικνύει τη φύση ως ένα ιδιαίτερα περίπλοκο σύστημα και οδηγεί τον άνθρωπο στην αναζήτηση ενός νέου τρόπου κατανόησής της.

Στα έργα του Ίψεν αισθητοποιείται το τρίξιμο των θεμελίων της χριστιανικής πατριαρχικής

11 Βέβαια, η σύνδεση της μάχης για την επιβίωση με την κατάσταση που βιώνει ο άνθρωπος εντός της κοινωνίας δεν βρίσκονται σε πλήρη αντιστοιχία, καθώς η πρώτη συνδέεται με τη μαλθουσιανή θεωρία πληθυσμού. Παρόλα αυτά, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο λογοτέχνης έκανε χαλαρή σύνδεση των δύο καταστάσεων για να υποστηρίξει τη θέση του σχετικά με τη δυσκολία της επιβίωσης του ατόμου στα πλαίσια μίας πατριαρχικής, λουθηρανικής και καπιταλιστικής κοινωνίας.

οικογένειας, και η ενδυνάμωση του βιοκεντρισμού η οποία δίνει τη δυνατότητα στη γυναίκα και το παιδί να ενεργούν με βάση την προσωπική τους βούληση: οι ρόλοι αλλάζουν μέσα στο ζευγάρι, την οικογένεια και την κοινωνία και τα πρόσωπα καλούνται να προσαρμοστούν στο νέο περιβάλλον προκειμένου να επιβιώσουν. Τα παραπάνω, γίνονται αισθητά στα περισσότερα έργα του Ίψεν εκείνης της περιόδου, κάτι που αξίζει να αναλυθεί μέσα από το παράδειγμα του Τα στηρίγματα της κοινωνίας, όπως αυτό αναλύεται από τον Shideler.

Τα στηρίγματα της κοινωνίας:

Τα στηρίγματα της κοινωνίας αφορούν στη ιστορία ενός άντρα, που, ως υποτιθέμενο «στήριγμα της κοινωνίας» καλύπτει πίσω από τα ψέματά του μία κλοπή και μία ερωτική σχέση, για τις οποίες κατηγορεί έναν άλλον άνδρα, με τη δικαιολογία ότι με τον τρόπο αυτό προστατεύει την κοινωνία και αποτελεί το καλό παράδειγμα.

Στο εν λόγω κείμενο οι ήρωες που αντιπροσωπεύουν την πατριαρχική λουθηρανική νορβηγική οικογένεια έρχονται αντιμέτωποι με ηρωίδες που αμφισβητούν το μοντέλο αυτό και συμβολίζουν για την τοπική κοινωνία την απόλυτη ανηθικότητα. Οι ίδιες ζουν απόλυτα προσαρμοσμένες στις ανάγκες τους για επιβίωση και με βάση τη βιοκεντρική θεώρηση βάζουν την προσωπική τους βούληση και ζωή πάνω από όλα. Για το λόγο αυτό διαταράσσουν το υπάρχον σύστημα με την εισαγωγή νέων στοιχείων, και κρίνονται από τα μέλη της πατριαρχικής κοινωνίας ως απειλή. Όσο, όμως, εξελίσσεται η πλοκή, γίνεται αισθητό ότι τα άτομα που μέχρι πρότινος αντιπροσώπευαν την ακολασία, έχουν πολύ πιο ουσιαστικές ηθικές βάσεις και χρησιμοποιούν επιχειρήματα για την αιτιολόγηση ηθικών πράξεων, που αντί να είναι ηθικιστικά και θεολογικά είναι επιχειρήματα αυτοσεβασμού και ανάδειξης της αξίας της ανθρώπινης ζωής. Ως συνέπεια των παραπάνω, οι άντρες που στην αρχή του έργου συμβόλιζαν την ηθική και ήταν εκπρόσωποι του νόμου και του Θεού, είναι πλέον εκείνοι που φαντάζουν αδύναμοι, διεφθαρμένοι, ανόητοι. Με τον τρόπο αυτόν, κατά τον Shideler, ο Ίψεν μας παρουσιάζει την νέα πραγματικότητα στην οποία ο Δαρβίνος μας άνοιξε τις πύλες μέσω της θεωρίας του: στην κοινωνία στην οποία δεν υπάρχει ανωτερότητα που να δίνεται μέσω κάποιας θεϊκής βούλησης, η ζωή και η ελευθερία έχουν εξέχοντα ρόλο, ενώ η θεοκρατική πατριαρχία δίνει πλέον τη θέση της στους φυσικούς νόμους.

Ένα ακόμη στοιχείο που απασχολεί ιδιαίτερα τον Ίψεν, είναι η σύγκρουση μεταξύ φεμινισμού και πατριαρχίας. Από τη μία πλευρά οι γυναίκες φαίνεται πως αρχίζουν εκείνη την εποχή να διεκδικούν περισσότερες ελευθερίες, ενώ, από την άλλη, οι άντρες προσπαθούν να διατηρήσουν τον εξέχοντα ρόλο τους στην οικογένεια και την κοινωνία. Επίσης, με βάση τον Caroll¹² η δαρβινική εξελικτική θεωρία είναι μία από τις πιο αποτελεσματικές περιγραφές του της αλληλεπίδρασης των οργανισμών

12 Caroll (1995): σσ. 119 – 134.

με το περιβάλλον τους και της προσαρμογής τους σε αυτό με σκοπό την επιβίωση. Ως εκ τούτου, οι άνθρωποι, ως μέλη του ζωικού βασιλείου, καλούνται και αυτοί με τη σειρά τους να κάνουν το ίδιο. Μία από τις μεταβολές αυτές είναι και η αλλαγή των ρόλων μέσα στην οικογένεια.

Το Κουκλόσπιτο:

Το Κουκλόσπιτο (1879) είναι ένα από τα σημαντικότερα έργα του Ίψεν αλλά και γενικότερα της παγκόσμιας δραματουργίας, καθώς περιγράφει με επαναστατικό για την εποχή του τρόπο την άρνηση μίας γυναίκας να συμβαδίσει με το πατριαρχικό μοντέλο της εποχής και να ενεργήσει πίσω από την πλάτη του συζύγου της με σκοπό να τον βοηθήσει.

Στο έργο αυτό, δίνεται από τους A. Finch και H.P. Finch μία διαφορετική ανάλυση που φωτίζει τα δαρβινικά στοιχεία που αναγνωρίζονται στη συμπεριφορά της πρωταγωνίστριας, Νόρας, αλλά και των υπόλοιπων ηρώων. Όπως αναφέρεται, όλοι οι χαρακτήρες του έργου φαίνεται να αλληλεπιδρούν με το περιβάλλον τους και να προσαρμόζονται σε αυτό με τρόπους που στοχεύουν στην επίτευξη βασικών εξελικτικών αναγκών όπως είναι η επιβίωση, η αναπαραγωγή, η γονεϊκότητα αλλά και η ομαδική ζωή. Το τεχνητό περιβάλλον στο οποίο η Νόρα γεννήθηκε αποτελεί μία αυστηρή ιεραρχικά δομημένη πατριαρχική κοινωνία, στην οποία καλείται να αναπτύξει συγκεκριμένους μηχανισμούς (κολακεία, εξαπάτηση, έλεγχος) προκειμένου να επιβιώσει. Για τους δαρβινιστές ο κάθε οργανισμός -κατά συνέπεια και ο άνθρωπος- είναι αναπόσπαστο μέρος του περιβάλλοντός του, ενώ οι ψυχολογικές δομές, η νόηση και η γλώσσα έχουν εξελιχθεί μέσω μίας προσαρμοστικής διαδικασίας της φυσικής επιλογής. Έτσι, το άτομο έχει μία προσωπικότητα η οποία εξαρτάται συνδυαστικά από την κληρονομικότητα και από το περιβάλλον στο οποίο μεγαλώνει και με το οποίο αλληλεπιδρά μέσω σεξουαλικών και οικογενειακών δεσμών, κοινωνικών δομών, της νόησης και της γλωσσικής αναπαράστασης. Η Νόρα φαίνεται να έχει γνώση της υποβαθμισμένης θέσης της στην οικογένεια, και γι' αυτό έχει μάθει, μέσα από τον υπόρρητο έλεγχο των καταστάσεων αλλά και την εξαπάτηση των γύρω της, να επιβιώνει στο περιβάλλον της και να πετυχαίνει όσα επιθυμεί. Κοντά στο τέλος του έργου, όταν η αποκάλυψη των ψεμάτων της ηρωίδας πλησιάζει, η ίδια επιλέγει να χορέψει με ιδιαίτερα ζωηρό ρυθμό -απόλυτα προσαρμοσμένο στον γυναικείο ρόλο της ως κούκλα- ταραντέλα με σκοπό να τραβήξει όπως έχει μάθει την προσοχή του συζύγου της και να κερδίσει λίγο ακόμη χρόνο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, στην πράξη αυτή, παρουσιάζει η διαπίστωση του συζύγου της ότι "χορεύει λες και η ζωή της εξαρτάται από αυτό" που ακολουθείται από την άμεση επιβεβαιωτική απάντησή της. Πράγματι, η ζωή της εξαρτάται από τους μηχανισμούς που έμαθε να αναπτύσσει για να μπορεί να επιβιώνει στο περιβάλλον της. Κατά παρόμοιο τρόπο όλοι οι ήρωες του έργου, όπως και κάθε άλλου ιψενικού δράματος, προσπαθούν να αλλάξουν το περιβάλλον τους ενώ παράλληλα αλληλεπιδρούν ποικιλοτρόπως με αυτό. Τέλος, με βάση τον

Caroll¹³ «το Κουκλόσπιτο του Ίψεν αντανakλά και παρουσιάζει τα ζωτικά κίνητρα και ενδιαφέροντα των ανθρωπίνων όντων ως ζωντανών οργανισμών».

Επίλογος:

Ο Ερρίκος Ίψεν επηρεάστηκε ποικιλοτρόπως από τη δαρβινική θεωρία, με την οποία ήρθε σε επαφή, είτε άμεσα είτε έμμεσα περίπου 10-15 χρόνια μετά την έκδοσή της από Δαρβίνο. Συνδυάζοντας της απόψεις του για την κοινωνία, την πολιτική, την οντολογία και την ηθική με την εξελικτική θεωρία, ο Ίψεν κατάφερε να μείνει στην ιστορία, έχοντας αναπτύξει έναν εντελώς δικό του τρόπο ανάλυσης και γραφής.

13 Caroll (2002): σσ. 27 - 45

Βιβλιογραφία

Aarseth Asbjørn, «Ibsen and Darwin: A Reading of The Wild Duck» στο *Modern Drama: world drama from 1850 to the present*, τεύχος 48, σσ. 1 - 10, 2005.

Barash David. P., Barash, Nanelle, «Evolution and Literary Criticism» στο *The Chronicle of Higher Education: The Chronicle Review*, 49.8, σ. B7.

(πρόσβαση: 14/6/2016), <<http://chronicle.com/article/EvolutionLiterary/20144>>
Carroll Joseph, «Organism, Environment, and Literary Representation» στο *Inter-disciplinary Studies in Literature and Environment*, 9, 2002.

Carroll Joseph, «Education and literary theory» στο *Human Nature*. 6.2, 1995.
Durbach Errol, «A century of Ibsen criticism» στο *The Cambridge Companion to Ibsen*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Engels Eve - Marie, Glick Thomas, «The Reception of Charles Darwin in Europe (Volume 1)» στο *The Reception of British and Irish Authors in Europe*, London: Continuum, σ. 12, 2008.

Finch Andrew & Park-Finch Heebon, «A Post - feminist, evolutionist reading of Henrik Ibsen's *a doll's house*» στο *Studies in British and American Language and Literature*, 100, 125-128, 2011.

Hartnoll Phyllis & Found Peter, Λεξικό του Θεάτρου (Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης), μτφ. Ν. Χατζόπουλος, Αθήνα: Νεφέλη, 2000.

Mayr Ernst, Η ανάπτυξη της βιολογικής σκέψης, ποικιλότητα, εξέλιξη και κληρονομικότητα, μτφ. Σ. Σφενδουράκης, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2008.

Moi Toril, *Henrik Ibsen and the Birth of Modernism: Art, Theater, Philosophy*, New York: Oxford University Press, 2006.

Shepherd-Barr Kirsten, *Theatre and evolution from Ibsen to Beckett*, New York & Chichester: Columbia University Press, 2015.

Shideler Ross, «Darwin, Weak Men, Strong Women and Ibsen's Pillars of Society» στο *Comparative Literature Studies*, τεύχος 34, σσ. 242 - 259, 1997.

Σω Μπέρναρ, Η πεμπτουσία του ιψενισμού, μτφ. Γ. Χριστογιάννης, Αθήνα: Δωδώνη, 1993.

Εργογραφία:

Ibsen, H. *An enemy of the people*, U.S.A.: Start Publishing LLC, 2012.

Ibsen, H., *The wild duck* (1918), New York: The University of Adelaide 2012
(Ανάκτηση από ebooks@adelaide).

Ίψεν, Ε., Τα στηρίγματα της κοινωνίας, μτφ. Λ. Κουκουλάς, Αθήνα: Γκοβόστη, 2005.

Ίψεν, Χ., Βρικόλακες, μτφ. Ε. Μπελιές, Αθήνα: Ηριδανός, 2008.

Ίψεν, Χ., Το κουκλόσπιτο, μτφ. Ε. Μπελιές, Αθήνα: Ηριδανός, 2008.

Ίψεν, Χ., Η αγριόπαπια, μτφ. Ε. Μπελιές, Αθήνα: Ηριδανός, 2009.

The implicit orthographic learning

Sophia Tsitsopoulou

Department of Philosophy and History of Science, University of Athens

Abstract: The implicit orthographic learning is a relatively recent theory aiming to explain the systematic mapping of graphemes and phonemes. Our study aims to investigate the role of red colour in implicit learning of orthography in Greek language, through an experimental procedure that enhances the perceptual learning while performing an irrelevant task, which is known as Task-Irrelevant Perceptual Learning – TIPL. The procedure was divided into three steps: (1) the practice session (2) the post-test and (3) the delayed post-test. We found that the red colour of words, improved the children's learning ability but also that the red colour despite its positive effect on children's learning ability, it is not sufficient to explain the finding of the increased recognition as the property of being a target stimulus. To conclude, children's ability to improve their spelling performance through a pleasant task could be used by educational institutions in order to create a new approach to the learning fields.

Άρρητη Ορθογραφική Μάθηση

Σοφία Τσιτσοπούλου

Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Σύντομη Περίληψη: Η άρρητη ορθογραφική μάθηση είναι μια σχετικά νέα θεωρία που έχει ως στόχο την εξήγηση τη συστηματική χαρτογράφηση γραφημάτων και φωνημάτων. Η μελέτη μας στοχεύει στη διερεύνηση του ρόλου που κατέχει το κόκκινο χρώμα στην άρρητη ορθογραφική μάθηση στην ελληνική γλώσσα, μέσω μιας πειραματικής διαδικασίας γνωστή ως TIPL (Task-Irrelevant Perceptual Learning). Η διαδικασία χωρίστηκε σε τρία βήματα: (1) την εξάσκηση (2) τον άμεσο μεταέλεγχο και (3) τον καθυστερημένο μεταέλεγχο. Ανακαλύψαμε πως το κόκκινο χρώμα των λέξεων, βελτίωσε τη μαθησιακή ικανότητα των μικρών παιδιών. Παρόλα αυτά, το κόκκινο χρώμα, από μόνο του, δεν αποτελεί επαρκή εξήγηση για τη παραπάνω ανακάλυψη. Συμπερασματικά, η δυνατότητα των μικρών παιδιών να βελτιώσουν την ορθογραφική επίδοσή τους μέσω μιας ευχάριστης / πειραματικής διαδικασίας θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από παιδαγωγικούς φορείς με σκοπό τη δημιουργία μιας νέας παιδαγωγικής προσέγγισης

Εισαγωγή

Τι εννοούμε με τον όρο άρρητη ορθογραφική μάθηση.

Θα ήταν ουτοπικό να προϋποθέταμε αποκλειστικά πως κάθε μονάδα ήχου θα αναπαρίστατο πάντα από το ίδιο οπτικό σύμβολο και κάθε οπτικό σύμβολο θα αναπαρίστούσε μια συγκεκριμένη μονάδα ήχου. Τα περισσότερα συστήματα γραφής δεν είναι τόσο απλά. Όσα δε διαθέτουν αυτή την ένα προς ένα αντιστοιχηση φωνήματος και γραφήματος ονομάζονται αδιαφανή συστήματα, ενώ όσα την ακολουθούν σε μεγάλο βαθμό διαφανή. Τα αδιαφανή συστήματα φαίνεται να προκαλούν στους χρήστες τους μεγαλύτερες δυσκολίες τόσο στην ανάγνωση, όσο και στη γραφή σε σχέση με τα διαφανή.¹ Ένα βασικό ερώτημα που ακόμα δεν έχει απαντηθεί ικανοποιητικά αφορά στο πώς οι χρήστες της γλώσσας αντιμετωπίζουν τις γραφοφωνημικές της ασυνέπειες.² Η έρευνα μέχρι στιγμής έχει επικεντρωθεί κυρίως στη μελέτη της ανάγνωσης και λιγότερο με τη μελέτη της ορθογραφίας.

Μια σχετικά πρόσφατη θεωρία η οποία προσπαθεί να εξηγήσει τις συστηματικές σχέσεις γραφήματος και φωνήματος είναι αυτή της άρρητης ή στατιστικής ορθογραφικής μάθησης.³ Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, η γνώση των ανθρώπων για τις συστηματικές σχέσεις μεταξύ φωνήματος και γραφήματος δεν μπορεί να εξηγηθεί στη βάση γενικευμένων κανόνων και εξαιρέσεων. Αντιθέτως, οι άνθρωποι χρησιμοποιούν και αποθηκεύουν πληροφορίες για το πώς κάθε φώνημα αναπαρίσταται γραπτά μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια. Ως αποτέλεσμα, η γνώση τους για την ορθογραφική αναπαράσταση αυτού που ακούν βασίζεται στην εμπειρία. Η μάθηση της αντιστοιχίας αυτής γίνεται χωρίς τη σαφή καθοδήγηση από ρητούς κανόνες για αυτό και χαρακτηρίζεται άρρητη, ενώ έχει ένα πιθανοκρατικό χαρακτήρα για αυτό και την αποκαλούμε στατιστική.

Προηγούμενες έρευνες που επιβεβαιώνουν το φαινόμενο.

Έρευνες που υποδηλώνουν την ύπαρξη άρρητης ορθογραφικής μάθησης & την συσχέτιση της με την ικανότητα γραφής.

Σύμφωνα με τους Treiman και Kessler, οι περισσότεροι ερευνητές και παιδαγωγοί που πρώτοι ασχολήθηκαν με το ερώτημα αυτό θεωρούσαν πως οι άνθρωποι αποθηκεύουν

1 Cassar, Treiman (1997).

2 Pacton, Fayol, Perruchet (2005).

3 Ibid.

για κάθε φώνημα το πιο συνηθισμένο γράφημα με το οποίο αντιστοιχίζεται λαμβάνοντας υπόψη τους το σύνολο των πλαισίων μέσα στα οποία τους παρουσιάζεται το συγκεκριμένο φώνημα.⁴ Επιπλέον, διαπίστωσαν πως διαφορετικές από τις συνηθισμένες γραφοφωνημικές αντιστοιχίες αποθηκεύονται ως εξαιρέσεις του γενικού μοτίβου.

Η ιδέα πως η μάθηση αφορά στη συλλογή στατιστικών μοτίβων του περιβάλλοντος υποστηρίζεται και από τις συνδετιστικές θεωρίες που συνήθως εφαρμόζονται μέσω υπολογιστικών μοντέλων. Τέτοιας μορφής μοντέλα περιλαμβάνουν μονάδες που αναπαριστούν φωνήματα και άλλες που αναπαριστούν γραφήματα.⁵⁶ Οι μονάδες φωνημάτων και γραφημάτων συνδέονται μεταξύ τους μέσω μονάδων ενδιάμεσων επιπέδων. Τα βάρη των συνδέσεων προσαρμόζονται κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσης, όπου στο μοντέλο παρουσιάζεται ένα αντιπροσωπευτικό για την εκάστοτε γλώσσα δείγμα λέξεων. Χρησιμοποιώντας τις συνδέσεις αυτές τα μοντέλα μπορούν να προβλέψουν την ορθογραφική αναπαράσταση λέξεων στις οποίες δεν έχουν εκπαιδευτεί. Διάφοροι ερευνητές, όπως οι Pacton et al., δοκίμασαν να αντιπαραβάλουν τη ορθογραφική ικανότητα τέτοιων μοντέλων με την ορθογραφική ικανότητα παιδιών σε διάφορα στάδια της ανάπτυξης.⁷ Τα αποτελέσματά τους παρέχουν ενδείξεις πως η επεξεργασία των γραπτών λέξεων στον άνθρωπο δεν αποκλείεται να είναι προϊόν αντιληπτικής στατιστικής μάθησης.

Πλήθος συμπεριφορικών ερευνών υποστηρίζει την στατιστική προσέγγιση στην ορθογραφική μάθηση. Ακόμα και στη μάθηση μη αλφαβητικών γλωσσών, όπως της κινεζικής, η κατάκτηση της ορθογραφικής δομής φαίνεται να είναι αρχικά ζήτημα άρρηκτης αντιληπτικής μάθησης.⁸

Στις αλφαβητικές γλώσσες, υπάρχουν ενδείξεις πως ήδη από πολύ νωρίς, το γλωσσικό περιβάλλον στο οποίο εκτίθεται ο χρήστης της γλώσσας επηρεάζει τη γραφή του. Ακόμα και πριν τα παιδιά ξεκινήσουν να γράφουν με βάση τη φωνολογία, η γραφή τους δεν είναι μια τυχαία αλληλουχία γραμμάτων, αλλά διατηρεί ορισμένα μοτίβα, τα οποία είναι σύμφωνα με τα μοτίβα της γλώσσας στην οποία έχουν εκτεθεί.⁹

Προφανώς, ακόμα πιο σαφής είναι η επιρροή της άρρηκτης αντιληπτικής ορθογραφικής μάθησης μετά από έκθεση στο γραπτό λόγο, όταν δηλαδή τα παιδιά αρχίσουν να πηγαίνουν στο σχολείο. Έρευνες με μονοσύλλαβες λέξεις πραγματοποιούνται ήδη από το 1997, όταν οι Cassar και Treiman υλοποιούν μια σειρά πειραμάτων για να διερευνήσουν την άρρηκτη ορθογραφική μάθηση στην αγγλική γλώσσα.¹⁰ Από τα ευρήματά τους προέκυψε πως οι μαθητές από μικρή ακόμα ηλικία φαίνεται να διαθέτουν κάποια

4 Treiman, Kessler (2006).

5 Katidioti, Simpson, Protopapas, (2012).

6 Perry, Ziegler (2004).

7 Pacton, et al. (2001).

8 Wang, Perfetti (2004).

9 Pollo, Kessler, Treiman (2009).

10 Cassar, Treiman (1997).

γνώση για την επιτρεπτή θέση των διπλών συμφώνων, αφού έδειχναν προτίμηση στις γραφές όπου τα διπλά σύμφωνα ήταν στο τέλος (baff) συγκριτικά με αυτές που τα διπλά σύμφωνα ήταν στην αρχή της υποτιθέμενης λέξης (bbaf). Επιπλέον, έκριναν ως πιο πιθανό να είναι λέξεις, ψευδολέξεις που περιείχαν σύμφωνα που νόμιμα διπλασιάζονταν στην αγγλική (yill), σε αντίθεση με αυτές που περιείχαν σύμφωνα που ποτέ δεν εμφανίζονται ως διπλά στη γλώσσα (yihh). Οι ερευνητές υποστήριξαν πως, δεδομένου του ότι δεν υπάρχει σαφής αναφορά σε τέτοιου είδους κανόνες στο σχολείο, αυτού του είδους η μάθηση προκύπτει μέσω της εμπειρίας και της επαφής με το γραπτό λόγο. Την υπόθεση αυτή έρχεται να στηρίξει η έρευνα των Pacton et al., οι οποίοι ερευνούν την άρρητη μάθηση των ορθογραφικών κανονικότητων στη γαλλική γλώσσα.¹¹ Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, από τις πρώτες κιάλες τάξεις του δημοτικού, τα παιδιά παρουσιάζουν ευαισθησία τόσο στη συχνότητα και τη νόμιμη για τη γλώσσα τους θέση των διπλών συμφώνων, όσο και στο γεγονός ότι τα φωνήεντα δεν παρουσιάζονται ποτέ διπλά.

Παράλληλα, μια σειρά μελετών εξετάζει την επίδραση που έχει στη γραφή, η άρρητη μάθηση της εξαρτώμενης από το πλαίσιο ορθογραφίας. Πιο συγκεκριμένα, οι Treiman, Kessler και Blick έλεγξαν αν η γραφημική αναπαράσταση των φωνηέντων μέσα σε μια αγγλική λέξη, μπορεί να προβλεφθεί από το σύμφωνο (ή τα σύμφωνα) που έπεται του προς αναπαράσταση φωνήεντος.¹² Παρατήρησαν ότι τόσο στην περίπτωση των λέξεων όσο και σε αυτή των ψευδολέξεων, ανάλογα με το σύμφωνο που ακολουθεί υπάρχουν περισσότερες ή λιγότερες πιθανότητες το φωνήεν να γραφτεί με συγκεκριμένη ορθογραφία. Ζητώντας από μια σειρά συμμετεχόντων να γράψουν ψευδολέξεις όπως /θεδ/και /θεκ/ παρατήρησαν πως η ορθογραφία ea είναι συχνότερη για λέξεις όπως το /θεδ/ συγκριτικά με λέξεις όπως το /θεκ/, πράγμα που ανακλά μια άρρητα μαθημένη ορθογραφική κανονικότητα της αγγλικής γλώσσας. Αντίστοιχα, σε έργο με πραγματικές λέξεις, ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να γράψουν ζεύγη λέξεων όπως το «shred, fleck» και στη συνέχεια εξέτασαν την κατεύθυνση προς την οποία κινούνταν συνηθέστερα τα λάθη.

Η υπόθεσή τους, η οποία και επιβεβαιώθηκε, ήταν πως λάθη όπως το «shread» θα ήταν συνηθέστερα από ότι λάθη όπως το «fleak». Στην ίδια γραμμή κινήθηκαν και οι Perry και Ziegler, οι οποίοι παρατήρησαν πως η ορθογραφία των φωνηέντων των αγγλόφωνων μαθητών του γυμνασίου, επηρεάζονταν σε ένα βαθμό από τα σύμφωνα που προηγούνταν ή ακολουθούσαν το φωνήεν αυτό¹³, ενώ οι Hayes, Treiman και Kessler, υποστήριξαν με τα πειραματικά τους ευρήματα, πως ήδη από την ηλικία των επτά ετών, οι μαθητές λαμβάνουν υπόψη τους το φωνήεν που προηγείται των συμφώνων που βρίσκονται στο τέλος μιας μονοσύλλαβης λέξης, για να επιλέξουν τη σωστή ορθογραφική τους γραφή¹⁴. Παρόμοια αποτελέσματα παρουσιάζονται και σε

11 Pacton, et al. (2001).

12 Treiman, Kessler, Bick (2002).

13 Perry, Ziegler (2004).

14 Hayes, Treiman, Kessler (2006).

πρόσφατη έρευνα που διεξήχθη στα ελληνικά. Σε περιπτώσεις που ένα φώνημα έχει πολλαπλές ορθογραφικές αναπαραστάσεις, τα ελληνόπουλα χρησιμοποιούν για τη γραφή ψευδολέξεων την αναπαράσταση με τη μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης. Ωστόσο, το γεγονός αυτό μπορεί να ανατραπεί, αν το γράφημα με τη μικρότερη συχνότητα εμφάνισης παρουσιάζεται συστηματικότερα από αυτό με τη μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης μέσα στο συγκεκριμένο γραφοφωνημικό πλαίσιο, στο οποίο τα παιδιά καλούνται να το τοποθετήσουν.¹⁵

Σε μια προσπάθεια να διαλευκάνουν τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσεται η ευαισθησία στο πλαίσιο στις περιπτώσεις της ορθογραφίας φωνηέντων, οι Treiman και Kessler, μελέτησαν οκτώ διαφορετικά φωνήεντα. Διαπιστώθηκε πως η ανάπτυξη ευαισθησίας στο πλαίσιο δεν πραγματοποιείται με την ίδια ταχύτητα για όλα τα φωνήεντα.¹⁶ Ορισμένα ορθογραφικά μοτίβα που βασίζονται στο αντιληπτικό πλαίσιο μαθαίνονται ευκολότερα από άλλα. Πιο συγκεκριμένα, όταν ένα φωνήεν έχει μια μόνο κυρίαρχη ορθογραφική αντιπροσώπευση, τα παιδιά είναι λιγότερο πιθανό να προσέξουν τις σπάνιες ορθογραφικές αναπαραστάσεις του. Αντιθέτως, όταν ένα φωνήεν διαθέτει περισσότερες από μια κυρίαρχες ορθογραφικές αναπαραστάσεις, οι μαθητές είναι πιο πιθανό να προσέξουν τις εναλλακτικές ορθογραφικές γραφές και τα πλαίσια μέσα στα οποία εμφανίζονται.

Επιπλέον, έρευνες προτείνουν πως τέτοιου είδους πιθανοκρατικοί κανόνες, μαθημένοι με στατιστικό τρόπο, επηρεάζουν την ορθογραφία ακόμα και όταν δίνεται η δυνατότητα στους χρήστες της γλώσσας να στηριχτούν σε κανόνες, όπως νοούνται από τις παραδοσιακές προσεγγίσεις. Οι Kemp & Bryant παρουσιάζουν ενδείξεις που υποστηρίζουν πως τα αγγλόφωνα παιδιά αποτυπώνουν σωστότερα των πληθυντικών των λέξεων όταν η γραφή τους μπορεί να καθοριστεί όχι μόνο από μορφολογικούς κανόνες αλλά και από γραφοτακτικούς κανόνες.¹⁷¹⁸ Παρομοίως, οι Pacton, Fayol, & Perruchet παρατήρησαν πως παιδιά 8 – 10 ετών, αλλά και ενήλικες επηρεάζονταν από τις ορθογραφικές κανονικότητες της γλώσσας τους όταν καλούνταν να επιλέξουν τη σωστή ορθογραφία ψευδολέξεων.¹⁹ Η κατάληξη –ette, για παράδειγμα, της γαλλικής γλώσσας επιλέγονταν συχνότερα αν το αμέσως προηγούμενο της κατάληξης γράμμα ήταν το –r, από ότι αν το αμέσως γράμμα ήταν το –f. Η επίδραση αυτή παρέμενε ακόμα και όταν υπήρχαν μορφολογικοί κανόνες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στη σωστή γραφή, ενώ δε φάνηκε να μειώνεται με το πέρας της ηλικίας των 8-10 ετών.

15 Katidioti, Simpson, Protopapas (2012).

16 Treiman, Kessler (2006).

17 Kemp, Bryant, (2003).

18 Η μορφολογία είναι ο κλάδος της γλωσσολογίας που ασχολείται με την αναγνώριση, την ανάλυση και την περιγραφή της δομής των μορφημάτων μιας δεδομένης γλώσσας και άλλων γλωσσικών μονάδων (ρίζες λέξεων, μέρη του λόγου, επιτονισμός/πίεση ή υπό-νοήματα). Οι μορφολογικοί κανόνες σχετίζονται με τον τρόπο με τον οποίο δομούνται τα μορφήματα στις λέξεις στη γλώσσα. Οι γραφοτακτικοί κανόνες αφορούν την συχνότητα των μορφημάτων σε συγκεκριμένες θέσεις μέσα στις λέξεις.

19 Pacton, Fayol, Perruchet (2005).

Συνοψίζοντας, ένα σώμα ερευνών υποδηλώνουν πως κατά ένα τουλάχιστον μέρος η μάθηση της ορθογραφίας μπορεί να γίνει χωρίς να υπάρχει επίγνωση του τι μαθαίνεται, υποστηρίζοντας έτσι την ύπαρξη και άρρητης ορθογραφικής γνώσης.

Η ελληνική γλώσσα σήμερα, σύμφωνα με τον Πόρποδα, όπως ααφέρουν οι Protopapas και Vlahou,, χαρακτηρίζεται από σχετικά υψηλή ορθογραφική διαφάνεια, που σημαίνει πως η ανάγνωση μπορεί σε μεγάλο βαθμό να προβλεφθεί σωστά δεδομένης της ορθογραφίας.²⁰ Παράλληλα χαρακτηρίζεται ως φωνολογικά αδιαφανής, αφού η ορθογραφία της δεν μπορεί να προβλεφθεί ικανοποιητικά από τη φωνολογική πληροφορία.²¹ Έτσι, το φώνημα /i/ για παράδειγμα μπορεί να έχει τις εξής έξι εναλλακτικές ορθογραφικές αντιπροσωπεύσεις: ι, η, υ, ει, οι, υι.

Η δική μας έρευνα έχει ως στόχο να μελετήσει την άρρητη μάθηση της ορθογραφίας στην ελληνική γλώσσα, μέσω μιας πειραματικής διαδικασίας που ενισχύει την αντιληπτική μάθηση κατά την εκτέλεση ενός άσχετου έργου (Task-Irrelevant Perceptual Learning - TIPL)

Έρευνες που εξηγούν τη επιλογή της μεθόδου (Task-Irrelevant Perceptual Learning - TIPL) και τη συσχετίζουν με το φαινόμενο της αντιληπτικής μάθησης.

Ως αντιληπτική μάθηση, ορίζεται από την Gibson «οποιαδήποτε σχετικά μόνιμη και σταθερή αλλαγή στην αντίληψη ενός ερεθίσματος, που έπεται εξάσκησης ή εμπειρίας που έχει να κάνει με το ερέθισμα αυτό»²², ενώ ως όρος περιλαμβάνει τις μακράς διάρκειας αλλαγές στο αντιληπτικό σύστημα ενός οργανισμού, οι οποίες βελτιώνουν την ικανότητά του να ανταποκρίνεται στο περιβάλλον του και προκαλούνται από το περιβάλλον αυτό.²³

Αναφορικά με την πειραματική διαδικασία που χρησιμοποιείται στην έρευνα αυτή, πρόκειται για ένα παράδειγμα αντιληπτικής μάθησης στο οποίο οι συμμετέχοντες βελτιώνονται στην αντίληψη συγκεκριμένων ερεθισμάτων που παρουσιάζονται συστηματικά σε συνδυασμό με συμπεριφορική επιτυχία σε κάποιο διαφορετικό έργο.

Το φαινόμενο αντιληπτικής μάθησης σε άσχετο έργο παρατηρήθηκε για πρώτη φορά από τους Watanabe et al.²⁴ Στο πείραμα τους παρουσιάζονταν διαδοχικά μεμονωμένα γράμματα, κάθε ένα από τα οποία προβάλλονταν για 33ms στο κέντρο της οθόνης ενός υπολογιστή. Κάθε γράμμα πλαισιώνονταν από μαύρο φόντο στο οποίο υπήρχαν άσπρες κινούμενες κουκκίδες. Το 95% των κουκκίδων αυτών κινούνταν τυχαία και μόνο το 5% εκτελούσε συνεκτική κίνηση με συγκεκριμένη κατεύθυνση. Το ποσοστό αυτό, όπως είχε παρατηρηθεί σε προκαταρκτικά πειράματα ήταν κάτω του κατωφλίου

20 Vlahou, Protopapas, Seitz (2009).

21 Porpodas (2006).

22 Gibson (1963).

23 Goldstone (1998).

24 Watanabe, et al. (2001).

ανίχνευσης της κίνησης. Οι συμμετέχοντες καλούνταν να παρατηρούν τα γράμματα που περνούν από μπροστά τους αγνοώντας την ταυτόχρονη παρουσία των λευκών κουκκίδων και μετά από κάθε δεκάδα ερεθισμάτων να πληκτρολογούν τα 2 γράμματα που τους είχαν παρουσιαστεί με γκρι χρώμα. Μετά από πολυήμερη εξάσκηση, η βελτίωση στην αναφορά των γραμμάτων-στόχων συνοδεύτηκε από βελτίωση στην αντίληψη της οπτικής κίνησης στη συγκεκριμένη κατεύθυνση που συνδεόταν με τα γράμματα-στόχους. Οι ερευνητές ερμήνευσαν τα ευρήματα αυτά με την υπόθεση ότι όταν γίνεται αντιληπτό το ερέθισμα-στόχος τότε εκλύονται εσωτερικά «σήματα μάθησης» τα οποία εδραιώνουν την αντίληψη και άσχετων ταυτόχρονων ερεθισμάτων.

Σχετικά πρόσφατα αναπτύχθηκε μια παραλλαγή ταχείας δράσεως της εν λόγω μεθοδολογίας παραλλαγή αυτή ονομάστηκε «γρήγορη αντιληπτική μάθηση άσχετου έργου» (F.²⁵ | ²⁶ | ²⁷ Fast Task-Irrelevant Perceptual Learning – Fast TIPL) και διαφέρει από την αρχική εκδοχή στα εξής σημεία: Αφενός, απαιτούνται λίγες μέρες έκθεσης στα ερεθίσματα και μάλιστα αρκεί μια και μοναδική συνεδρία (και ενίοτε μία μοναδική έκθεση). Αφετέρου, ενισχύονται και ερεθίσματα που είναι άσχετα με το έργο αλλά οικεία και ευδιάκριτα. Συγκεκριμένα, οι Lin et al., χρησιμοποίησαν ένα έργο εντοπισμού χρωματιστού γράμματος, δείχνοντας παράλληλα διάφορες φωτογραφίες ως φόντο στην οθόνη.²⁸ Μετά από κάθε δοκιμή οι συμμετέχοντες αναγνώριζαν ευκολότερα φωτογραφίες που εμφανίζονταν ταυτόχρονα με το γράμμα-στόχο παρά με άλλα γράμματα. Παρομοίως, οι Swallow και Jiang, βρήκαν ότι εικόνες που εμφανίζονταν ταυτόχρονα με στόχους (πορτοκαλί τετράγωνα) σε ραγδαίες αλληλουχίες αναγνωρίζονταν ευκολότερα από εικόνες που είχαν εμφανιστεί ταυτόχρονα με άλλα ερεθίσματα (μπλε τετράγωνα).²⁹ | ³⁰

Το φαινόμενο της αντιληπτικής μάθησης άσχετου έργου έχει εφαρμοστεί σε πληθώρα έργων στην πρόσφατη βιβλιογραφία, τόσο στην οπτική όσο και στην ακουστική τροπικότητα, και φαίνεται να υποστηρίζει την αντίληψη της κίνησης, του προσανατολισμού, ακουστικών μεταβάσεων, φωνητικών διακρίσεων κ.ά.³¹ | ³²

25 Lin, et al. (2010).

26 Swallow, Jiang (2010).

27 Ibid.

28 Lin, et al. (2010).

29 Swallow, Jiang (2010).

30 Ibid.

31 Seitz, et al. (2010).

32 Vlahou, Protopapas, Seitz (2012).

Έρευνα που έχει συγκροτηθεί γύρω από την μελέτη της άρρητης ορθογραφικής μάθησης χρησιμοποιώντας την μέθοδο TIPL.

Το βασικότερο όλων των μέχρι τώρα στοιχείων που έχουμε στη διάθεση μας για να στηριχτούμε, είναι ευρήματα της Μήτση (2014), η οποία στην διπλωματική της εργασία ερευνήσε την άρρητη μάθηση της ορθογραφίας δύσκολων ορθογραφικά ελληνικών λέξεων, μέσω μιας πειραματικής διαδικασίας που ενισχύει την αντιληπτική μάθηση κατά την εκτέλεση ενός άσχετου έργου. Η πειραματική διαδικασία της γρήγορης αντιληπτικής μάθησης άσχετου έργου της Μήτση (2014), έθετε ως άσχετο έργο τον εντοπισμό του χρώματος των ερεθισμάτων που ήταν εικόνες και λέξεις. Στόχος της ήταν να αποδείξει πως η ταυτόχρονη παρουσίαση δύσκολων ορθογραφικά λέξεων μαζί με ερεθίσματα ενός απλού έργου εντοπισμού χρώματος, θα οδηγούσε σε αύξηση της οικειότητας με τις ορθογραφημένες μορφές των λέξεων αυτών και εμμέσως σε βελτίωση της ορθογραφικής τους επεξεργασίας και γραφής τους.

Στην έρευνα συμμετείχαν μαθητές της Δ' και της Ε' Δημοτικού, οι οποίοι χωρίστηκαν σε 2 ομάδες Α και Β. Όλοι είχαν φυσιολογική ή διορθωμένη ώστε να είναι φυσιολογική οπτική οξύτητα. Κάθε μαθητής απασχολήθηκε ατομικά για 35' περίπου λεπτά σε ηλεκτρονικό υπολογιστή Ως ερεθίσματα χρησιμοποιήθηκαν 20 δύσκολες ορθογραφικά λέξεις, εκ των οποίων οι 10 ήταν στόχοι και οι 10 ερεθίσματα ελέγχου και αντίστροφα, ανάλογα με την ομάδα. Το έργο το οποίο καλούνταν οι συμμετέχοντες να ανταποκριθούν περιείχε είκοσι ορθογραφικά δύσκολες λέξεις και είκοσι γραμμικές εικόνες. Οι εικόνες και οι λέξεις αυτές αποτελούσαν τα βασικά ερεθίσματα, ενώ χρησιμοποιήθηκαν 250 επιπλέον ασπρόμαυρες γραμμικές εικόνες ως πληρωτικά ερεθίσματα. Για την επιλογή των λέξεων, πραγματοποιήθηκε μια πρωταρχική έρευνα, στην οποία 40 μαθητές της Ε' τάξης του δημοτικού κλήθηκαν να γράψουν κατόπιν εκφώνησης μια λίστα 40 ορθογραφικά δύσκολων λέξεων, που περιελάμβαναν διαφορετικά γραφήματα για τους φωνηεντικούς φθόγγους /i/, /ε/ και /ο/ στα οποία γίνονται συχνά λάθη. Έπειτα από τη μελέτη των ορθογραφικών επιδόσεων των παιδιών, επιλέχθηκαν οι λέξεις που συγκέντρωσαν το μεγαλύτερο αριθμό λαθών. Οι γραμμικές εικόνες ανασύρθηκαν από το διαδίκτυο και απεικόνιζαν ήρωες από κινούμενα σχέδια, αντικείμενα που τα παιδιά χρησιμοποιούν στην καθημερινότητά τους (μπάλα, υπολογιστής κτλ), ζώα, αριθμούς και γράμματα.

Ο πειραματικός σχεδιασμός αποτελείτο από δυο δοκιμασίες: την εξάσκηση και τον άμεσο μεταέλεγχο, στόχος του οποίου ήταν μέσα από ένα έργο αναγνώρισης να αξιολογήσει τα άμεσα αποτελέσματα της εξάσκησης. Για την παρουσίαση των ερεθισμάτων στο στάδιο της εξάσκησης καθώς και των λέξεων στο στάδιο του άμεσου μεταελέγχου έγινε χρήση του λογισμικού DMDX.³³

Η πειραματική διαδικασία περιλάμβανε 4 στάδια:

[1] τον προέλεγχο, όπου ελέγχονταν οι αρχικές γνώσεις των συμμετεχόντων

για τις λέξεις στόχους, με απλή καταγραφή των λέξεων σε χαρτί, υπό την υπαγόρευση των δασκάλων.

[2] την εξάσκηση, δηλαδή το έργο αντιληπτικής μάθησης. Το κάθε παιδί εκτελούσε τη δέσμη δοκιμών που αποτελούνταν από 4 πίστες, των 50 δοκιμών η κάθε μια. Από το σύνολο των 200 δοκιμών, οι 100 περιείχαν εικόνες στις θέσεις του στόχου και μη στόχου ενώ οι υπόλοιπες 100 λέξεις. Ως αποτέλεσμα κάθε παιδί έβλεπε κάθε στόχο (εικόνα ή λέξη) συνολικά 10 φορές. Αναφορικά με την ερώτηση αναγνώρισης που παρουσιάζονταν αμέσως μετά την κάθε ακολουθία, οι συμμετέχοντες ερωτούνταν 50 φορές για εικόνα-στόχο που υπήρχε στην ακολουθία (25% των περιπτώσεων), 50 φορές για εικόνα μη στόχο που υπήρχε στην ακολουθία (25% των περιπτώσεων), 50 φορές για εικόνα πληρωτική που είχε εμφανιστεί στην ακολουθία (25% των περιπτώσεων) και 50 φορές μια εικόνα που δεν είχε εμφανιστεί ποτέ (25% των περιπτώσεων). Ο συμμετέχοντας καλούνταν να αποκριθεί πατώντας το δεξί πλήκτρο Ctrl όποτε έβλεπε κάτι κόκκινο (είτε αυτό ήταν σχέδιο είτε αυτό ήταν λέξη) και να απαντήσει στην ερώτηση αναγνώρισης εικόνας πατώντας αριστερό Ctrl αν δεν είχε δει την εικόνα μέσα στη δέσμη δοκιμών των εικόνων που μόλις είχε περάσει από μπροστά του και δεξί Ctrl αν την είχε δει.

[3] τον άμεσο μεταέλεγχο, ένα έργο ορθογραφικής επιλογής για να ελεγχθούν τα άμεσα αποτελέσματα της εξάσκησης. όπου ο συμμετέχοντας καλούνταν να αποκριθεί για το αν έχει δει ή όχι τις λέξεις που εμφανίζονταν στην οθόνη στο στάδιο της εξάσκησης, πατώντας το δεξί ή το αριστερό Ctrl αντίστοιχα. Κάθε λέξη παρέμενε στην οθόνη για 15s ή μέχρι να απαντήσει ο συμμετέχων, οπότε και εμφανίζονταν η επόμενη λέξη. Συνολικά 40 λέξεις παρουσιάζονταν σε κάθε παιδί. Είκοσι από αυτές ήταν οι λέξεις της λίστας, εκ των οποίων 10 λέξεις – στόχοι (λέξεις τις οποίες ο μαθητής είχε δει με κόκκινο χρώμα) και 10 λέξεις μη στόχοι (λέξεις που είχαν εμφανιστεί κατά την εξάσκηση αλλά με μαύρο χρώμα). Οι υπόλοιπες 20 ήταν λέξεις που έμοιαζαν φωνολογικά με κάποια από τις λέξεις της λίστας, αλλά δεν είχαν παρουσιαστεί κατά την εξάσκηση. Όλες οι λέξεις εμφανίζονταν με μαύρο χρώμα και μέγεθος γραμματοσειράς ίδιο με αυτό που χρησιμοποιήθηκε στην εξάσκηση.

[4] τον καθυστερημένο μεταέλεγχο, για να ελεγχωθεί αν βελτιώθηκε η ορθογραφία με την εξάσκηση, μέσω της καταγραφής των 20 λέξεων, μέσω της διαδικασίας της εκφώνησης των λέξεων από τους δασκάλους.

Τα αποτελέσματα στο στάδιο του άμεσου μεταελέγχου έδειξαν ότι περισσότερες σωστές απαντήσεις δόθηκαν για τις λέξεις στόχους ($M = 69.7\%$, $SD = 21.1$) παρά για τις λέξεις μη στόχους ($M = 56.5\%$, $SD = 19.9$), διαφορά που φάνηκε να είναι στατιστικά σημαντική $t(45) = 4.1$, $p < 0.001$. Το ποσοστό των επιτυχιών (hits) στις δοκιμές με στόχους και μη στόχους ήταν σημαντικά μεγαλύτερο από αυτό των ψευδώς θετικών

(false alarms) στις δοκιμές με λέξεις που δεν είχαν εμφανιστεί στην εξάσκηση ($M = 22.0\%$, $SD = 17.1$), $t(45) = 12.4$, $p < 0.001$ και $t(45) = 10.8$, $p < 0.001$ αντίστοιχα. Ωστόσο στο στάδιο του καθυστερημένου μεταελέγχου, φάνηκε πως η βελτίωση στην επίδοση για τις λέξεις στόχους δεν ήταν σημαντικά μεγαλύτερη από αυτή των λέξεων που δεν ήταν στόχοι ($F(1,42) = 0,018$, $p = 0,8$). Ωστόσο, ο μέσος όρος των σωστά γραμμένων λέξεων (ανεξάρτητα από το αν αυτές ήταν λέξεις στόχοι ή μη) βελτιώθηκε στατιστικά σημαντικά στον μεταέλεγχο σε σχέση με τον προέλεγχο. Φάνηκε δηλαδή να είναι στατιστικά σημαντική η επίδραση της μεταβλητής του χρόνου (πριν σε σύγκριση με μετά την εξάσκηση) στην επίδοση των μαθητών $F(1,42) = 9,6$, $p < 0,01$). Εκμεταλλευόμενοι αυτά τα ευρήματα, στη δική μας έρευνα θα ελέγξουμε εάν η συνθήκη του χρώματος (κόκκινο) επηρεάζει την επίδοση της ορθογραφικής επεξεργασίας και γραφής των λέξεων στόχων και των φωνολογικά ομοίων τους.

Πείραμα

Λόγος δημιουργίας αυτού του πειράματος

Έπειτα από τα αποτελέσματα της έρευνας της Μήτση (2014) προέκυψαν σημαντικές αμφιβολίες γύρω από την επίδραση που θα μπορούσε να έχει η συνθήκη του κόκκινου χρώματος πάνω στις λέξεις στόχους. Για να ξεκαθαρίσει το τοπίο και να γίνει φανερό αν το κόκκινο χρώμα λειτουργεί ενισχυτικά για τις λέξεις στόχους, ή αν το ίδιο το χρώμα από μόνο του αρκεί, για να κάνει την οποιαδήποτε λέξη, ικανή να τεθεί από το υποκείμενο σε ευνοϊκότερη ορθογραφική επεξεργασία και γραφή, δημιουργήθηκε η δική μας έρευνα..

Το φαινόμενο της αντιληπτικής μάθησης άσχετου έργου, προϋποθέτει πως η γρήγορη και επανειλημμένη έκθεση του ατόμου σε ερεθίσματα στόχους τα οποία βρίσκονται αναμειγμένα με απλά πληρωτικά ερεθίσματα, είναι ικανή να επιφέρει στο άτομο καλύτερη αντιληπτική μάθηση επί των στόχων ,μέσω της χρήσης μη συνειδητών άρρητων μηχανισμών.

Εάν η επιτυχία της μάθησης οφείλεται στην επιμέρους χρήση του κόκκινου χρώματος των στόχων, τότε μιλάμε για μια διαδικασία προσέλκυσης της προσοχής που διαφέρει σημαντικά από τη συμπεριφορική διαδικασία της αντιληπτικής μάθησης άσχετου έργου.

Για τον διαχωρισμό αυτών των δύο διαδικασιών δημιουργήθηκε το πείραμα μας. Ο σχεδιασμός του δικού μας πειράματος βασίζεται εξ ολοκλήρου στον προγενέστερο σχεδιασμό της Μήτση (2014), καθώς θα χρησιμοποιήσουμε τις ίδιες πειραματικές συνθήκες και προϋποθέσεις. Το μόνο που αλλάζει στη δική μας έρευνα είναι το χρώμα των λέξεων και εικόνων στόχων και μη στόχων.

Χρησιμοποιώντας τώρα τις κόκκινες εικόνες ως εικόνες μη στόχους και μπλε εικόνες ως στόχους, είμαστε σε θέση να ελέγξουμε την επίδραση της ιδιότητας των λέξεων στόχων και των κόκκινων λέξεων συγκριτικά στο ίδιο έργο. Περιμένουμε πως αν η επίδοση των παιδιών είναι σημαντικά καλύτερη στα ερεθίσματα στόχους από ότι στα

κόκκινα ερεθίσματα, τότε επιβεβαιώνεται το φαινόμενο της αντιληπτικής μάθησης άσχετου έργου, ενώ σε περίπτωση που η επίδοση των παιδιών είναι σημαντικά καλύτερη στα κόκκινα ερεθίσματα από ότι στα ερεθίσματα στόχους μιλάμε για ένα μηχανισμό προσέλκυσης της προσοχής. Παράλληλα πρέπει να εξεταστεί και η στατιστική διαφορά της επίδοσης μεταξύ των ερεθισμάτων στόχων-πληρωτικών ερεθισμάτων και των κόκκινων ερεθισμάτων-πληρωτικών ερεθισμάτων. Αυτή η σύγκριση μπορεί να μας φανερώσει μια ενισχυτική σχέση μεταξύ των ιδιοτήτων των ερεθισμάτων ανάλογα με το πώς αυτές χρησιμοποιούνται κάθε φορά στη πειραματική διαδικασία. Μπορεί για παράδειγμα η στατιστική διαφορά μεταξύ ερεθισμάτων στόχων και κόκκινων ερεθισμάτων να είναι τέτοια που να δηλώνει ξεκάθαρα το φαινόμενο της αντιληπτικής μάθησης άσχετου έργου, έναντι της απλής προσέλκυσης της προσοχής, μπορεί όμως μια εξίσου σημαντική στατιστική διαφορά ανάμεσα στην επίδοση κόκκινων ερεθισμάτων και πληρωτικών ερεθισμάτων να υποδηλώνει και έναν μηχανισμό προσέλκυσης της προσοχής, ο οποίος δε ξεπερνά την ισχύ της συμπεριφορικής διαδικασίας της αντιληπτικής μάθησης άσχετου έργου, αλλά μπορεί να επιδράσει μαζί της ενισχυτικά, εννοώντας πως μπορεί κάτι το οποίο είναι ερέθισμα στόχος και είναι κόκκινο να είναι πιο αποτελεσματικό από ένα απλό ερέθισμα στόχο σε τυχαίο χρώμα.

Η υπόθεσή μας είναι πως η ταυτόχρονη παρουσίαση λέξεων με δύσκολη ορθογραφία μαζί με ερεθίσματα-στόχους ενός απλού έργου, όπως αυτό της επιλογής χρώματος, θα οδηγήσει στην αύξηση της οικειότητας με τις ορθογραφημένες μορφές των λέξεων κι εμμέσως σε βελτίωση της ορθογραφικής επεξεργασίας τους και ίσως της γραφής τους.

Μέσω της παρούσας έρευνας λοιπόν έχουμε τη δυνατότητα να ελέγξουμε με άμεσο τρόπο κατά πόσο η μάθηση της ορθογραφίας δύσκολων λέξεων μπορεί να υποστηριχθεί από έμμεσες διαδικασίες αντιληπτικής άσκησης που δεν περιλαμβάνουν απομνημόνευση κανόνων ούτε εστιάζουν αποκλειστικά στην επανειλημμένη γραφή των λέξεων και να αποκλείσουμε ή να αναγνωρίσουμε τον ρόλο της παραμέτρου του χρώματος ως ενισχυτή του «στόχου».

Η έρευνα έλαβε θετική γνωμοδότηση από Τμήμα Ερευνών, Τεκμηρίωσης και Εκπαιδευτικής Τεχνολογίας του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και πραγματοποιήθηκε σε δημοτικά σχολεία της Αθήνας με άδεια διεξαγωγής από το Υπουργείο Παιδείας και τη σύμφωνη γνώμη των διευθυντών των σχολείων καθώς και των γονέων ή κηδεμόνων των μαθητών.

Μέθοδος Πειράματος

Η συνθήκη που εξετάστηκε σε αυτή τη πειραματική διαδικασία, ήταν το χρώμα. Έπρεπε να εξετάσουμε το ενδεχόμενο, να είναι το κόκκινο χρώμα αυτό που επηρεάζει την οικειότητα των παιδιών με τις λέξεις στόχους και όχι η ίδια η ιδιότητα των λέξεων στόχων. Η πρόβλεψή μας ήταν, πως το χρώμα επηρέαζε την εξοικείωση των παιδιών αναφορικά με τις λέξεις στόχους –μη στόχους.

Συμμετέχοντες

Πενήντα δύο μαθητές της Δ' και Ε' τάξης δημοτικού συμμετείχαν στο πείραμα (22 παιδιά Ε' τάξης και 30 παιδιά Δ' τάξης). Τα παιδιά χωρίστηκαν σε δύο ομάδες, την ομάδα Α και την ομάδα Β. Η ομάδα Α, έτρεξε σε 27 παιδιά (είχε 11 παιδιά Ε' δημοτικού και 16 παιδιά Δ' δημοτικού), εκ των οποίων τα 12 ήταν κορίτσια και τα 15 αγόρια. Η ομάδα Β, έτρεξε σε 25 παιδιά (είχε 12 παιδιά Ε' τάξης και 14 παιδιά Δ' τάξης), εκ των οποίων τα 13 ήταν κορίτσια και τα 12 αγόρια. Όλοι είχαν φυσιολογική ή διορθωμένη όραση, ώστε να είναι φυσιολογική η οπτική οξύτητα. Κάθε μαθητής ασχολήθηκε ατομικά για περίπου 40 λεπτά σε ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Ερεθίσματα

Τα ερεθίσματα ήταν εικόνες κινουμένων σχεδίων σε 3 αποχρώσεις (κόκκινο, μπλε, μαύρο) και λέξεις σε 3 αποχρώσεις (κόκκινο, μπλε, μαύρο). Η απόχρωση των εικόνων αλλά και των λέξεων συσχετιζόταν με το ρόλο που είχαν μέσα στη διαδικασία, αν αποτελούσαν στόχο, μη στόχο ή συνθήκη ελέγχου.

Διαδικασία

Προέλεγχος

Δεν υπήρξε προέλεγχος σε αυτή την έρευνα καθώς φοβηθήκαμε για πιθανή εξωτερική παρέμβαση των δασκάλων στις ορθογραφικές δεξιότητες των παιδιών, και αλλοίωση των δεδομένων της έρευνας μας, όπως μπορεί να συνέβη στην μελέτη της Μήτση (2014).

Εξάσκηση

Σε αυτή τη φάση είχαμε το έργο αντιληπτικής μάθησης. Το κάθε παιδί εκτελούσε τη δέσμη δοκιμών που αποτελούνταν από 4 πίστες των 50 δοκιμών η κάθε μια. Από το σύνολο των 200 δοκιμών, οι 100 περιείχαν εικόνες στις θέσεις του στόχου και μη στόχου ενώ οι υπόλοιπες 100 λέξεις. Ως αποτέλεσμα κάθε παιδί έβλεπε κάθε στόχο (εικόνα ή λέξη) συνολικά 10 φορές. Αναφορικά με την ερώτηση αναγνώρισης που παρουσιάζονταν αμέσως μετά την κάθε ακολουθία, οι συμμετέχοντες ερωτούνταν 50 φορές για εικόνα-στόχο που υπήρχε στην ακολουθία (25% των περιπτώσεων), 50 φορές για εικόνα μη στόχο που υπήρχε στην ακολουθία (25% των περιπτώσεων), 50 φορές για εικόνα πληρωτική που είχε εμφανιστεί στην ακολουθία (25% των περιπτώσεων) και 50 φορές μια εικόνα που δεν είχε εμφανιστεί ποτέ (25% των περιπτώσεων). Υπήρχαν 3 χρώματα εικόνων και λέξεων: κόκκινο που ήταν οι μη στόχοι και μπλέ που ήταν οι στόχοι και μαύρο που ήταν τα πληρωτικά ερεθίσματα. Ο συμμετέχοντας καλούνταν να αποκριθεί πατώντας το δεξί πλήκτρο Ctrl όποτε έβλεπε κάτι μπλέ (είτε αυτό ήταν σχέδιο είτε αυτό ήταν λέξη) και να απαντήσει στην ερώτηση αναγνώρισης εικόνας («Είδες σε αυτό το γύρο αυτήν την εικόνα;») πατώντας αριστερό Ctrl αν δεν είχε δει

την εικόνα μέσα στο block των εικόνων που μόλις είχε περάσει από μπροστά του και δεξί Ctrl αν την είχε δει.

Άμεσος μεταέλεγχος

Στο έργο του άμεσου μεταελέγχου κάθε μαθητής έπρεπε να αποφασίσει αν η λέξη που εμφανιζόταν στο κέντρο της οθόνης ήταν λέξη που είχε δει κατά τη διαδικασία της εξάσκησης ή όχι. Η απόκρισή του δίνονταν κινητικά, πατώντας δεξί ctrl για «ναι» και αριστερό για «όχι». Κάθε λέξη παρέμενε στην οθόνη για 15s ή μέχρι να απαντήσει ο συμμετέχων, οπότε και εμφανίζονταν η επόμενη λέξη. Συνολικά 40 λέξεις παρουσιάζονταν σε κάθε παιδί. Είκοσι από αυτές ήταν οι λέξεις της λίστας, εκ των οποίων 10 λέξεις – στόχοι (λέξεις τις οποίες ο μαθητής είχε δει με μπλε χρώμα) και 10 λέξεις μη – στόχοι (λέξεις που είχαν εμφανιστεί κατά την εξάσκηση αλλά με κόκκινο χρώμα). Όλες οι λέξεις εμφανίζονταν με μαύρο χρώμα και μέγεθος γραμματοσειράς ίδιο με αυτό που χρησιμοποιήθηκε στην εξάσκηση.

Καθυστερημένος μεταέλεγχος

Ο καθυστερημένος μεταέλεγχος αποτελούσε ένα έργο απλής παραγωγής γραπτού λόγου, όπου τα παιδιά καλούνταν να γράψουν ορθογραφία τις 40 συνολικά λέξεις στις οποίες εκτέθηκαν κατά τη διάρκεια της πειραματικής διαδικασίας. Η διαδικασία αυτή πραγματοποιήθηκε μέσα σε χρονικό διάστημα 47 ημερών από τη πρώτη δειγματοληψία και 5 ημερών από την τελευταία.

Αποτελέσματα

Έλεγχος

Όπως είναι εμφανές και από το ακόλουθο διάγραμμα τα παιδιά ανταποκρίθηκαν επαρκώς στο έργο στο στάδιο του ελέγχου και αυτό φαίνεται από το γεγονός πως οι αποκρίσεις τους “ναι έχω δει την εικόνα (δεξί Ctrl)” σε εικόνες που δεν τους είχαν παρουσιαστεί στο μπλοκ εικόνων που μόλις είχαν εκτεθεί είναι μικρό ($M = 26.6\%$, $SD = 25.4\%$) ενώ το ποσοστό των πληρωτικών εικόνων στις οποίες είχαν εκτεθεί είναι υψηλό ($M = 64\%$, $SD = 17.5\%$). Αυτό μας διαβεβαιώνει την εγκυρότητα της πειραματικής διαδικασίας καθώς τα παιδιά όντως αντιλήφθηκαν την ουσία του έργου που έπρεπε να πραγματοποιήσουν.

Ένα άλλο σημαντικό αποτέλεσμα που διαφαίνεται από το διάγραμμα, είναι η διαφορά ποσοστών μεταξύ στόχων και μη στόχων στο στάδιο αυτό. Τα αποτελέσματα στην ερώτηση που αφορούσε την αναγνώριση εικόνων, έδειξαν πως οι συμμετέχοντες αναγνώριζαν πιο συχνά τις μπλε εικόνες στόχους ($M = 84.4\%$, $SD = 11.2\%$) από τις κόκκινες εικόνες μη στόχους ($M = 69.3\%$, $SD = 16.8\%$) και η διαφορά αυτή ήταν στατιστικά σημαντική $t(51) = 8.85$, $p < 0.001$.

Η ενισχυτική επίδραση του κόκκινου χρώματος πάνω στις εικόνες μπορεί να μην είναι στατιστικά σημαντική σε σχέση με την ισχύ της ιδιότητας των λέξεων στόχων, ωστόσο δεν είναι αμελητέα.

Επίσης πρέπει να τονισθεί πως η θέση την οποία είχαν οι εικόνες στόχοι στις δέσμες δοκιμών παίζει πολύ σημαντικό ρόλο. Λέξεις που βρίσκονται πιο κοντά προς το τέλος της δέσμης δοκιμών έχουν υψηλότερη ακρίβεια καθώς τα παιδιά τις θυμούνται καλύτερα.

Μεταέλεγχος

Σε αυτό το στάδιο που τα παιδιά κλήθηκαν να θυμηθούν τα ερεθίσματα στα οποία είχαν εκτεθεί, φάνηκε πως στις αντίστοιχες ομάδες τα παιδιά θυμόντουσαν καλύτερα τις λέξεις στόχους της ομάδας τους ($M= 65.6\%$, $SD= 20.1\%$) σε σχέση με τις μη στόχους ($M= 54.6\%$, $SD= 20.8\%$) και αυτή η διαφορά ήταν στατιστικά σημαντική $t(51)= 4.32$, $p< 0.001$.

Καθυστερημένος μεταέλεγχος

Στον καθυστερημένο μεταέλεγχο μετρήθηκαν αρχικά τα λάθη ανά λέξη (βλ. Πίνακα 6) συγκριτικά με το αν αυτές ήταν λέξεις στόχοι –λέξεις μη στόχοι – ή άλλες λέξεις (φωνολογικά όμοιες). Η βαθμολόγηση έγινε στα κρίσιμα σημεία όπου είναι πιθανό να γίνουν ορθογραφικά λάθη (βλ. παράρτημα). Τα παιδιά φάνηκε πως δεν έχουν καλύτερη ορθογραφική επίδοση στις λέξεις στόχους της ομάδας τους ($M= 23.7\%$, $SD= 15.8\%$) σε σχέση με τις λέξεις μη στόχους της ομάδας τους ($M= 21\%$, $SD= 14.9\%$) και τις φωνολογικά όμοιες λέξεις ($M= 42.4\%$, $SD= 20.7\%$), (βλ. Πίνακα 5). Η στατιστική συσχέτιση της επίδοσης των παιδιών στις λέξεις στόχους και στις μη στόχους ήταν στατιστικά μη σημαντική $t(51)= 1.19$, $p= 0.237$.

Συμπεράσματα & Συζήτηση

Από την μελέτη μας αυτήν προέκυψαν δύο βασικά συμπεράσματα. Το πρώτο είναι πως όντως το κόκκινο χρώμα των λέξεων συνδράμει στην ικανότητα μάθησης των παιδιών. Το δεύτερο είναι πως το κόκκινο χρώμα παρά την θετική επίδραση του στην ικανότητα μάθησης των παιδιών δεν επαρκεί για να εξηγήσει το εύρημα της αυξημένης αναγνώρισης καθώς η ιδιότητα του να είναι στόχος κάνει ένα ερέθισμα το κάνει πιο αναγνωρίσιμο σε σχέση με την ιδιότητα του να είναι κόκκινο. Εξ αυτών των δύο συμπερασμάτων θα ήταν εύλογο να υποθέσουμε πως η χρήση λέξεων στόχων οι οποίες θα είχαν κόκκινο χρώμα, θα ήταν η καλύτερη επιλογή σε ένα έργο TIPL.

Πλέον αρκετά αισιόδοξοι, και έχοντας στα χέρια μας και την πρωταρχική έρευνα της Μήτση (2014) είμαστε σε θέση να θεωρούμε πως υφίσταται το φαινόμενο της άρρητης ορθογραφικής μάθησης. Μια τέτοια ανακάλυψη θα είχε θετική επίδραση

στον τομέα της εκπαίδευσης και της γνωσιακής επιστήμης.

Η ικανότητα των παιδιών να βελτιώνουν την ορθογραφική τους επίδοση μέσω ενός ευχάριστου έργου, το οποίο δε τα κουράζει και αντιθέτως τα ευχαριστεί, είναι μια δυνατότητα η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί από εκπαιδευτικούς φορείς και να δημιουργήσει μια νέα προσέγγιση στο πεδίο της μάθησης. Θα μπορούσαν να αναπτυχθούν εξειδικευμένες εφαρμογές εξάσκησης βασισμένες σε άρρητες διαδικασίες, για την υποστήριξη των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων που σχετίζονται με την ορθογραφία, και ιδιαίτερα με τις δύσκολες ορθογραφικά λέξεις, με κύριο γνώμονα την εξυπηρέτηση του αναλυτικού προγράμματος. Ωστόσο, δεν έχουμε επαρκή στοιχεία που να υποστηρίζουν την αυτονομία της άρρητης ορθογραφικής μάθησης από τους ρητούς παραδοσιακούς μηχανισμούς μάθησης. Η άρρητη ορθογραφική μάθηση μέσω της χρήσης ενός έργου TIPL, μπορεί να λειτουργήσει ενισχυτικά, παράλληλα με τις κλασικές μεθόδους μάθησης.

Την ίδια στιγμή, είμαστε σε θέση να ισχυριστούμε πως καταφέραμε να ενισχύσουμε την ύπαρξη ενός γνωσιακού φαινομένου. Η ικανότητα του νου να δρα ενισχυτικά σε κάποιες ήδη υπάρχουσες ορθογραφικές αναπαραστάσεις, όταν αυτές του παρουσιάζονται σε συγκεκριμένο τρόπο, χρόνο, συχνότητα, υποστηρίζει εμφανώς το φαινόμενο της άρρητης ορθογραφικής μάθησης.

Μπορούν να ανακύψουν πολλές έρευνες οι οποίες πλέον θα επικεντρώνονται στο ενδεχόμενο μιας πολυήμερης εξάσκησης η οποία θα μπορούσε να αποφέρει θετικά αποτελέσματα και στο κομμάτι της παραγωγής. Δεδομένης της σημαντικής αντιληπτικής μάθησης που παρατηρήθηκε στο έργο αναγνώρισης για τις λέξεις στόχους, και της θετικής επίδοσης στο στάδιο του καθυστερημένου μεταελέγχου, παρά την περιορισμένη έκθεση των μαθητών σε αυτές (μόλις 10 φορές κατά την εκπαίδευση), δεν θα ήταν απίθανο μια εκτεταμένη εκπαίδευση να οδηγήσει και σε βελτίωση της μάθησης στην έκφραση.

Καταλήγοντας, θα ήταν εύλογο να σχεδιαστούν νέες έρευνες οι οποίες στηριζόμενες στα δικά μας ευρήματα θα εστίαζαν την προσοχή τους στο τμήμα της μεταφοράς της παραγωγής, δηλαδή στην βελτίωση της ορθογραφίας.

Επίλογος

Η έρευνα αυτή κατάφερε να ολοκληρωθεί και να επιφέρει και τις αντίστοιχες απαντήσεις στα ερωτήματα τα οποία έθεσε. Πλέον έχοντας την στα χέρια μας, μπορούμε ξεκάθαρα να υποστηρίξουμε την ύπαρξη του φαινομένου της άρρητης ορθογραφικής μάθησης, και να συνεκτιμήσουμε και την ενισχυτική επίδραση που έχει η ιδιότητα του κόκκινου χρώματος των λέξεων στόχων. Οι μελλοντικές ερευνητικές προσδοκίες επικεντρώνονται στην δημιουργία νέων πειραμάτων που θα εστιάζουν τη προσοχή τους στην βελτίωση της ορθογραφικής ικανότητας των παιδιών.

Βιβλιογραφία

Burt Jennifer S., Salzgeber Anna, Carroll Michael F., «Spelling recognition after exposure to misspellings: Implications for abstractionist vs. episodic theories of orthographic representations (Report)» στο *Acta Psychologica*, 142 (3), 383, 2013.

Cassar Marie, Treiman Rebecca, «The Beginnings of Orthographic Knowledge: Children's Knowledge of Double Letters in Words» στο *Journal of Educational Psychology*, 89 (4), 631-44, 1997.

Conrad Perry, Ziegler Johannes C., «Beyond the two- strategy model of skilled spelling: effects of consistency, grain size, and orthographic redundancy» στο *Quarterly Journal of Experimental Psychology: Part A: Human Experimental Psychology*, 57 (2), 325, 2004.

Gibson E. J., «Perceptual Learning» στο *Annu. Rev. Psychol.* (14), 29-56, 1963.

Goldstone Robert L., «Perceptual Learning» στο *Annu. Rev. Psychol.* (49), 585-612, 1998.

Hayes Heather, Treiman Rebecca, Kessler Brett, «Children Use Vowels to Help Them Spell Consonants» στο *Journal of Experimental Child Psychology*, 94 (1), 27-42, 2006.

Katidioti I., Simpson I. C., Protopapas A., «Dual-route connectionist model of Greek spelling, ICCM 2012 – 11th International Conference on Cognitive Modeling, Berlin, Germany, 13–15 April» στο *Proceedings*, N. Ruiwinkel, U. Drewitz, & H. van Rijn (Eds.), 315–316, 2012.

Kemp Nenagh, Bryant Peter, «Do Beez Buzz? Rule- Based and Frequency- Based Knowledge in Learning to Spell Plural –s» στο *Child Development*, 74 (1), 63-74, 2003.

Kenneth I. Forster, Jonathan C. Forster, «DMDX: a windows display program with millisecond accuracy» στο *Behavior research methods, instruments, & computers : a journal of the Psychonomic Society, Inc*, 35 (1), 116, 2003.

Khena M. Swallow, Yuhong V. Jiang, «The Attentional Boost Effect: Transient increases in attention to one task enhance performance in a second task» στο *Cognition*, 115 (1), 118-32, 2010.

Khena Swallow, Yuhong Jiang, «The role of timing in the attentional boost effect» στο *Attention, Perception and Psychophysics*, 73 (2), 389-404, 2011.

Lin Jeffrey Y., et al., «Enhanced memory for scenes presented at behaviorally

relevant points in time.(Report)» στο *PLoS Biology*, 8 (3), 2010.

Pacton Sébastien, et al., «Implicit Learning Out of the Lab: The Case of Orthographic Regularities» στο *Journal of Experimental Psychology: General*, 130 (3), 401-26, 2001.

Pacton Sébastien, Fayol Michel, Perruchet Pierre, «Children's Implicit Learning of Graphotactic and Morphological Regularities» στο *Child Development*, 76 (2), 324-39, 2005.

Pollo Tatiana, Cury Kessler, Brett, Treiman Rebecca, «Statistical patterns in children's early writing», στο *Journal of Experimental Child Psychology*, 104 (4), 410-26, 2009.

Porpodas C. D., «Literacy acquisition in Greek: Research review of the role of phonological and cognitive factors», στο *R. M. Joshi & P. G. Aaron (Eds.), Handbook of orthography and literacy* (pp. 189-199). Mahwah, NJ: Erlbaum, 2006.

Protopapas Athanassios, Vlahou Eleni, «A comparative quantitative analysis of Greek orthographic transparency» στο *Behavior Research Methods*, 41 (4), 991-1008, 2009.

Seitz Aaron R., et al., «Unattended exposure to components of speech sounds yields same benefits as explicit auditory training» στο *Cognition*, 115 (3), 435-43, 2010.

Takeo Watanabe, Náñez José E., Sasaki Yuka, «Perceptual learning without perception» στο *Nature*, 413 (6858), 844, 2001.

Treiman Rebecca, Kessler Brett, «Spelling as Statistical Learning: Using Consonantal Context to Spell Vowels» στο *Journal of Educational Psychology*, 98 (3), 642-52, 2006.

Treiman Rebecca, Kessler Brett, Bick Suzanne, «Context Sensitivity in the Spelling of English Vowels» στο *Journal of Memory and Language*, 47 (3), 448-68, 2002.

Vlahou Eleni L., Protopapas Athanassios, Seitz Aaron R., «Implicit Training of Nonnative Speech Stimuli» στο *Journal of Experimental Psychology: General*, 141 (2), 363-81, 2012.

Vlahou Eleni L., Protopapas Athanassios, Seitz Aaron, «Implicit learning of non-native speech stimuli» στο *The Journal of the Acoustical Society of America*, 125, 2763, 2009.

Wang Min, Liu Ying, Perfetti Charles A., «The Implicit and Explicit Learning of Orthographic Structure and Function of a New Writing System» στο *Scientific Studies of Reading*, 8 (4), 357-79, 2004.

letters

Ζούμε σε μια μεταμοντέρνα κοινωνία;

Η εναλλακτικά, «Υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ μοντέρνου και μεταμοντέρνου; Μπορούμε να αναφερθούμε στο μοντέρνο ως μια ζωντανή παράδοση;» - Γ.Τ

Όταν ρωτάμε για τη σχέση μεταξύ μοντέρνου και μεταμοντέρνου, σε τι αναφερόμαστε; Το ερώτημα, όπως και η συζήτηση, τίθενται σε ένα σημασιολογικό επίπεδο, όπου συζητάμε εντός ενός κλειστού και σύνθετου πλαισίου, το οποίο απέχει από το περιβάλλον εντός του οποίου βρίσκεται. Συνεπώς, η ερώτηση αποκτά νόημα, όταν στην προσπάθεια επικοινωνίας αναφερόμαστε στο ίδιο το πλαίσιο εντός του οποίου αυτή εκφέρεται. Ως εκ τούτου, η απόσταση μεταξύ περιβάλλοντος και πλαισίου, οδηγεί στη δημιουργία διακρίσεων -συνδέεται άμεσα με την παρατήρηση, την περιγραφή και τις γνωστικές λειτουργίες- καθώς μέσω της παρατήρησης επισημαίνεται η μια πλευρά της διάκρισης έναντι της άλλης. Κατ' αυτό τον τρόπο, κατασκευάζεται η *διαφορά* ανάμεσα σε ένα πλαίσιο επικοινωνίας και στο περιβάλλον, η οποία στη συνέχεια αποκτά μια νέα μορφή ως *διάκριση*. «Η επανεφεύρεση της διαφοράς ως διάκριση γίνεται αντιληπτή ως μια επανένταξη της μορφής μέσα στη μορφή, ή της διάκρισης μέσα σε αυτό που διακρίνεται» (George Spencer Brown, *Laws and form*, 1979).

Το γεγονός αυτό μας οδηγεί σε μια αμήχανη στιγμή αμφιβολίας, όπου δεν είναι βέβαιο αν αναφερόμαστε στον κόσμο όπως αυτός είναι, ή αν αναφερόμαστε στον κόσμο όπως τον παρατηρούμε εντός πλαισίου. Η πραγματικότητα μπορεί να είναι μια *αυταπάτη*, αλλά η ίδια η αυταπάτη να είναι *αληθινή*.

Φαίνεται λοιπόν, πως ό,τι είναι πραγματικό για τον κόσμο είναι πραγματικό και για το έτερο της διάκρισης, δηλαδή για το πλαίσιο εντός του οποίου επικοινωνούμε. Το πλαίσιο μπορεί να παρατηρεί και να περιγράφει τον εαυτό του και μπορεί να αλλάζει θέση από τη μια παρατήρηση στην άλλη και να χρησιμοποιεί μεταξύ τους ασύμβατες περιγραφές του εαυτού του. Κατ' αυτό τον τρόπο, την ίδια ώρα που μπορεί να περιγράφει τον εαυτό του, μπορεί και να τον διακρίνει. Μπορεί να χρησιμοποιήσει κάθε είδους σύνθετη περιγραφή. *Οι περιγραφές μοντέρνα, ή μεταμοντέρνα κοινωνία ανήκουν σε αυτή την κατηγορία και φαίνεται πως δεν μπορούν να είναι μια αναπαράσταση, ούτε ένας χάρτης των λειτουργιών τους. Είναι απλώς ένας τρόπος για να οργανώνονται και να ανατρέπονται προσδοκίες και τάξεις* (Niklas Luhmann, *Why does society describes itself as Postmodern?*, 1995).

Όταν ο Habermas λέει πως η κοινωνία χρειάζεται μια *ορθολογική συλλογική ταυτότητα* που να διακρίνει τον εαυτό της από τον εαυτό της, εξαρτά την κοινωνία από αυτό που απορρίπτει ως μη ικανοποιητική κατάσταση. «Όμως, αν οι μοντέρνες κοινωνίες δεν έχουν καμία δυνατότητα να σχηματίσουν μια ορθολογική ταυτότητα, τότε δεν υπάρχει κανένα νόημα αναφοράς για μια κριτική της νεωτερικότητας» (Jürgen Habermas, *The philosophical discourse of Modernity*, 1985). Αν και δεν είναι βέβαιο πως μόνον έτσι μπορεί να ασκηθεί κριτική σε μια μοντέρνα κοινωνία, φανερώνεται η προβληματική ταυτότητα αυτής της διάκρισης: η ταυτότητα της διαφοράς ανάμεσα στην κανονικότητα και στην αποκλίνουσα κατάσταση.

Do we will live in a postmodern society?

Or alternatively "Is there a clear distinction between modern and postmodern? Could you address modernity as a living tradition?"

- Υ. Τ

What are we referring to when we ask about the relation between the modern and the postmodern? That specific question is being addressed on a closed and complex semantic level which is itself remote from the environment in which it is addressed. Usually, the question becomes meaningful when, while in the process of communicating, we refer to the context in which that question is being posed. Hence, the distance between context and environment leads to the creation of differences –there is a close relation between remarks, descriptions and several cognitive acts- since observation demands the existence of distinctions whose differences are being highlighted. In such a way, a *difference* is being drawn between a context of communication and the environment, which is also being modified as a *distinction*. "The process of this recognition can be seen as a reintroduction of form inside its own form, or the distinction inside that which is being distinguished" (George Spencer Brown, *Laws and form*, 1979).

This fact declares a moment of uncertainty, since it's not clear if we refer to the world as is, or if we refer to the world as we observe it inside a specific context. Reality can be seen as an *illusion*, but the illusion itself can be *real*.

In conclusion, whatever is real for the environment is real for the context itself (the other side of the distinction). The context can observe, describe itself, change positions according to the observation it wants to use, and retain mutually exclusive descriptions of itself. Hence, in such a way, it is able to describe itself while also being able to draw distinctions between its parts, using any complex description. *Descriptions such as "modern" and "postmodern society" belong in this category and they don't seem to be, neither a representation nor a map of society's operations. They are just ways to organize and overthrow expectations and orders.* (Niklas Luhmann, *Why does society describes itself as Postmodern?*, 1995)

When Habermas says that society needs a *rational, collective identity* according to which it can distinguish itself from itself, he draws a connection between society and that which is rejected from it. "But if modern societies have no possibility whatsoever of shaping a rational identity, then we are without any point of reference for a critique of modernity" (Jürgen Habermas, *The philosophical discourse of Modernity*, 1985). Even if it is not clear that this is the only way of mounting a critique against modern society, what is apparent is the problematic nature of this distinction, as well as the character of the difference between *normal* and *pathological*.

But, what constitutes the postmodern identity and what is excluded from that distinction?

Τι είναι όμως η μεταμοντέρνα ταυτότητα και τι αποκλείεται από αυτή τη διάκριση;

Ο όρος *μεταμοντέρνο* έχει πολλές σημασίες. Το μεταμοντέρνο ως όψιμος μοντερνισμός, το μεταμοντέρνο ως επιστροφή στην παράδοση, το μεταμοντέρνο έπειτα από το μοντέρνο (Luc Ferry, *Gavagai Philosophy Journal* N. 2, 2016). «Μήπως σχετίζεται με μια ανάγκη νοηματοδότησης του παρόντος, ή του παρελθόντος, δηλαδή είναι το τμήμα μιας δεδομένης υπεραφθονίας γεγονότων, που θα μπορούσαμε να πούμε ότι αντιστοιχεί στην *υπερνεωτερικότητα* (surmodernité), και αποδίδει την θεμελιώδη τροπικότητα στην υπέρβαση. Για την υπερνεωτερικότητα, θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι η πλάγια όψη ενός χώρου, στον οποίο η μετανεωτερικότητα εμφανίζεται ως η αντιστροφή –το θετικό ενός αρνητικού» (Marc Augé, *Non-Lieux, introduction à une anthropologie de la surmodernité*, 1992). «Μήπως, ζούμε σε μια μεταμοντέρνα κοινωνία, την οποία με πιο αποδεκτό τρόπο θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε και *ύστερο-μοντέρνα*. Μιλώντας σε τοπικό πλαίσιο, αντιπροτείνω τον στρατηγικό και ερμηνευτικό όρο της *υπό-νεωτερικότητας*» (Γιώργος Τζιρτζιλάκης, *Υπό-νεωτερικότητα και εργασία του πένθους. Η επίρεια της κρίσης στη σύγχρονη ελληνική κουλτούρα*, 2014). «Απλοποιώντας στα άκρα, ορίζω το μεταμοντέρνο ως δυσπιστία απέναντι στις μετά-αφηγήσεις» (Jean-François Lyotard, *La Condition postmoderne: rapport sur le savoir*, 1979.). Τελικά όμως, μήπως είναι απλώς μια *δυσανεξία* στη νεωτερικότητα (Charles Taylor, *The Malaise of Modernity*, 1992);

Η περιγραφή της μεταμοντέρνας ταυτότητας φαίνεται αμφιλεγόμενη, καθώς εφαρμόζεται και αναφέρεται στην ίδια. *Η περιγραφή της μεταμοντέρνας κοινωνίας είναι η ίδια μια μεταμοντέρνα περιγραφή*, μια περιγραφή η οποία εσωκλείει την δική της λεκτική δραστηριότητα. Αν αυτό σημαίνει ο όρος μετανεωτερικότητα, τότε ο όρος δεν μπορεί να πει αυτό το οποίο σημαίνει, διότι αυτό θα οδηγούσε στην αποδόμησή του.

Βρισκόμαστε πλέον σε μια κατάσταση στην οποία πρέπει να ξεπεράσουμε το όριο της διάκρισης και να περάσουμε από τη μια πλευρά στην άλλη. Συνεπώς, πρέπει να αναρωτηθούμε, τι είναι (ή ήταν) η νεωτερικότητα, έτσι ώστε η μετανεωτερικότητα να είναι κάτι άλλο; *Υπήρξαμε ποτέ μοντέρνοι* (Bruno Latour, *We have never been modern*, 1991);

Ο Martin Jay μας θυμίζει τη συνεισφορά του Michel Foucault στη συζήτηση. «Η νεωτερικότητα είναι μια στάση παρά ένα σύνολο πεποιθήσεων ή πρακτικών, ένας τρόπος να συσχετίζεται κανείς με τη σύγχρονη ιστορική συγκυρία όπου υπάρχει μια ειρωνική ηρωοποίηση του παρόντος» (Michel Foucault, *What is enlightenment?*, 1984). Παρ' ότι λοιπόν φαίνεται πως μια από τις εξέχουσες φυσιογνωμίες, της αποκαλούμενης μεταμοντέρνας εποχής, περιγράφει τη νεωτερικότητα, δεν υπάρχει σαφής ορισμός της νεωτερικότητας. Η περιγραφή αυτή οδηγεί μόνο στην πολύ ενθαρρυντική δήλωση ότι, «αν η τήρηση του πνεύματος της νεωτερικότητας έχει τίποτα να μας διδάξει, είναι ότι αυτή η στάση πρέπει να γίνει κατανοητή κατά τρόπο ειρωνικό, δίνοντάς μας, ενάντια σε όλες τις πιθανότητες, το θάρρος να αντιμετωπίσουμε τα πιεστικά καθήκοντα της ημέρας» (Martin Jay, *Gavagai Philosophy Journal* N. 2, 2016).

Ένα πιθανό συμπέρασμα από όλα τα παραπάνω μπορεί να είναι η περιγραφή της *νεωτερικότητας* δεν εκκινεί ούτε από τη νεωτερικότητα, ούτε από την μετανεωτερικότητα. Το αντικείμενο της συζήτησης περιλαμβάνει τις δικές του περιγραφές (μαζί και αυτή), όπου περιγραφές και παρατηρήσεις υπάρχουν μόνον μέσα σε ένα πλαίσιο της επικοινωνίας, το οποίο υπάρχει και αναπαράγει τον

Multiple meanings may apply to the term *postmodern*. The postmodern as late modernism, the postmodern as a return to tradition, the postmodern after the modern (Luc Ferry, *Gavagai Philosophy Journal* N. 2, 2016). "Maybe the postmodern is related with "this need to give a meaning to the present, if not the past, is the price we pay for the overabundance of events corresponding to a situation we could call supermodern to express its essential quality: excess. We could say of *supermodernity* that is the face of a coin whose obverse represents postmodernity: the positive of a negative" (Marc Augé, *Non-Lieux, introduction à une anthropologie de la surmodernité*, 1992). Or perhaps, that "we are living in a postmodern society, which we might describe more acceptably as *late-modern*. On a local level, I propose the strategic and hermeneutic term *sub-modernity* (Yorgos Tzirtzilakis, *Sub-Modernity and the Labor of Joy-Making Mourning. The Crisis Effect in Contemporary Greek Culture*, 2014). "Simplifying to the extreme, I define postmodern as incredulity towards metanarratives" (Jean-François Lyotard, *La Condition postmoderne: rapport sur le savoir*, 1979). Or is it, after all, just a *malaise* of Modernity (Charles Taylor, *The Malaise of Modernity*, 1992)?

The description of the postmodern identity appears as quite controversial, since it applies and refers to itself. *A description of the postmodern society is by itself a postmodern description*; a description which encapsulates its own *verbal activity*. If this is what the term "postmodernity" means, then the term cannot say describe what it actually means, since that would lead to its further deconstruction.

Concluding, we find ourselves once again in a situation in which we have to overcome the limit of this distinction and move from one side to the other. As far as this goes, it is worth wondering, what is (or was) modernity, in order for postmodernism to be something else? *Were we ever modern?* (Bruno Latour, *We have never been modern*, 1991);

Martin Jay reminded us, of Michel Foucault's contribution to this discussion. "Modernity is an attitude rather than a set of beliefs or practices, "a mode of relating to contemporary historical reality where there is an ironic heroization of the present." (Michel Foucault, *What is enlightenment?*, 1984). Even though it seems that one of the most prominent figures of the, so called, postmodern era describes modernity, there is no clear definition of modernity. It only leads up to the very encouraging brief statement that, "if the abiding spirit of modernity has anything to teach us, it is that this attitude too must be understood ironically, still giving us, against all odds, the courage to face the pressing tasks of the day" (Martin Jay, *Gavagai Philosophy Journal* N. 2, 2016).

A possible conclusion of all the above could be that the description of *modernity* does neither begin from modernity, nor from postmodernity. The subject we are dealing with has its own descriptions (along with this one), where descriptions and remarks exist only in the context of communication, which exists and generates itself, constructing identities. Those constructed identities derive from descriptions, and descriptions derive from distinctions. Meanwhile, even though it is not possible for any kind of described identity to be acceptable, the reality of alterity and its effects have to be accepted. "And this may be the reason why the idea of postmodernity attracts applause" (Niklas Luhmann, *Ibid*, 1995).

εαυτό του, κατασκευάζοντας ταυτότητες. Οι κατασκευές ταυτότητες προκύπτουν από περιγραφές και κατ' επέκταση τις ανάλογες διακρίσεις. Ωστόσο, την ίδια ώρα που δεν είναι εφικτό να γίνουν αποδεκτές οποιεσδήποτε περιγραφές ταυτοτήτων, πρέπει να γίνει αποδεκτή η πραγματικότητα της διαφορετικότητας και οι επιπτώσεις της. *Και αυτός πρέπει να είναι ο λόγος για τον οποίο η ιδέα της μετανεωτερικότητας φαίνεται πολύ ελκυστική* (Niklas Luhman, *Ibid*, 1995).

Παρ' ότι λοιπόν η ιδέα της μετανεωτερικότητας φαίνεται ελκυστική, το ερώτημα παραμένει. Γιατί η κοινωνία μας περιγράφεται ως μεταμοντέρνα;

- I. Θεωρίες οι οποίες έχουν χάσει το κύρος τους, έχουν οδηγήσει στη συζήτηση αυτής της απώλειας.
- II. Η καταγωγή έχει αντικατασταθεί από την ιστορία.
- III. Η κοινωνία παράγει όλο και μεγαλύτερη επικοινωνία σχετικά με το περιβάλλον της.
- IV. Οι δεύτερης τάξης περιγραφές -περιγραφές του τρόπου περιγραφής, αυτών που περιγράφονται- αποτελούν κομβικό σημείο μιας εξειδίκευσης γύρω από την ερμηνεία κειμένων. Μια τέτοια μορφή επικοινωνίας δυσκολεύεται να παράγει σταθερές αληθοτιμές, γεγονός που οδηγεί σχεδόν λογικά στη μετανεωτερικότητα.

Πώς θα ονομάσουμε αυτή την κοινωνία; Έχει νόημα να χρησιμοποιούμε ιστορικές διακρίσεις, όπως το μοντέρνο και το μεταμοντέρνο, για να μιλήσουμε για τη σύγχρονη συνθήκη; Μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τέτοιες περιγραφές, ή ακόμα μπορεί η κοινωνία να χρησιμοποιήσει τέτοιες περιγραφές για να χαρακτηρίσει τον εαυτό της; Αν ναι, ποια είναι η πληροφορία; Ποια είναι η διαφορά που κάνει τη διαφορά;

Η διαφορά που κάνει τη διάκριση, αλλά και τη διαφορά, μπορεί να εντοπιστεί ανάμεσα στη σχέση μεταξύ μοντέρνου και μεταμοντέρνου. Ειδικότερα, εφόσον αναφερόμαστε σε μια *πλαισιοκρατική θεωρία νοήματος*, όπου οι έννοιες θα μπορέσουν να εξαντλήσουν τα εσωτερικά τους όρια, όταν θα ξεπεράσουν τα όρια του πλαισίου τους. Όμως, σε αυτή την περίπτωση, πέρα από το ήδη υπάρχον πλαίσιο νοήματος, θα χρειαστεί να σχηματιστεί και ένα καινούργιο για να το ενσωματώσει; Συνεπώς, μπορεί μια διάκριση να πλαισιώσει τον εαυτό της;

Ένα πλαίσιο είναι η διαφορά του κόσμου των φαινομένων και των πραγμάτων καθεαυτών. Η σχέση αυτή έχει λειτουργίες, μπορεί να κάνει διακρίσεις και άρα να πλαισιώνει τις δικές της παρατηρήσεις. Ως εκ τούτου, καταλήγουμε σε ένα παράδοξο, όπου η περιγραφή του μοντέρνου και του μεταμοντέρνου φέρει πληροφορίες σε μια αναζήτηση μιας ή περισσότερων διακριτών ταυτοτήτων. Πρόκειται για μια διαδικασία στην οποία η γνώση δεν είναι άνευ όρων και η σύγχρονη κοινωνία δεν έχει ταυτότητα, παρά την ταυτότητα της διαφοράς. Της διαφοράς ανάμεσα σε μοντέρνο και μεταμοντέρνο, όπου τελικά όταν επικοινωνούν –εντός πλαισίου– αρχιτέκτονες, εικαστικοί, ιστορικοί, λογοτέχνες ποιητές, πολιτικοί, φιλόσοφοι, αυτό που μένει είναι: ότι *ζούμε* και *δεν ζούμε* σε μια μεταμοντέρνα κοινωνία, ότι *υπάρχει* και *δεν υπάρχει* σαφής διάκριση ανάμεσα στο μοντέρνο και το μεταμοντέρνο και τέλος, ότι το μοντέρνο *είναι* και *δεν είναι* μια ζωντανή παράδοση.

Even though the idea of postmodernity seems *attractive*, the question remains. Why is our society described as postmodern?

- I. Theories that have lost their authority necessitated the conversation about that loss and, hence, the discovery of its supporters.
- II. Origin has been replaced with history.
- III. Society communicates more and more with its environment.
- IV. Second order descriptions -descriptions of the way the things are being described- seem to be a certain aspect of an expertise which is interested about interpreting texts. This form of communication seems to have a difficulty in keeping truth-values fixed, and postmodernism seems to be the most fitting explanation about it.

Can we name that kind of society? Concluding, is there a point in using historical distinctions, such as modern or postmodern, in order to speak about the contemporary order of things? Is it possible for us to use such descriptions, or, is it possible for society to use such descriptions? If it does so, what is the point? What is the difference that makes a difference?

The difference that makes the distinction, but also a difference may be found in the relation between modern and postmodern. Especially, when referring to a *conceptual theory of meaning*, where notions may overcome their internal boundaries, towards a new context of communication. In this case, aside the former context of meaning, the need will arise for a new context to be formed, in order to incorporate the former one. So, can a distinction be a framework of itself?

A framework is the difference between the world of phenomena and the world of things as such. That form has functions that can make distinctions and, hence, create a framework for its own distinctions. That way we end up on a paradox where the descriptions of the modern and the postmodern become vessels filled with information in order to search new identities. The knowledge of this process does not come unconditionally and modern society has no identity but the identity of difference. The difference between the modern and the postmodern, under which, in the end, architects, artists, historians, poets, writers, politicians, philosophers communicate and discuss with each other. The outcome of that discussion is: that *we live* and *we don't live* in a postmodern society, that there *is* and *there isn't* a clear distinction between the modern and the postmodern, and finally, that the modern *is* and *isn't* a living tradition.

6 January 2016, 4:42 AM

Dominant cultural traditions leave residues that continue to exist even after their demotion to secondary status as attributes of a period of history. Thus, any given period must be grasped as a congeries of dominant, emergent and residual cultural conventions (Raymond Williams). Many theorists of postmodernism, e.g. Fredric Jameson, regard postmodernism as a late development of cultural modernism (where modernism and postmodernism are seen as cultural equivalents of global capitalism). One should distinguish between the meaning of postmodernism understood as a reaction to and rebellion against cultural modernism (in literature and the arts) while others see it as a cultural reflection or extension of new social, economic and technological developments emerging around 1965-1975 and characterized by postcolonialism, global capitalism, multi-culturalism, digitation, and so on. One distinction between modernism and postmodernism that I favor is that which insists on postmodernism's definitive abandonment of foundational thinking, disinterest in origins and ends of cultural development, and (Deleuzian) ideas of «flat ontologies.»

Hayden White,

Distinguished Professor Emeritus
History of Consciousness Department, Humanities Division
University of California, Santa Cruz

12 Janvier 2016, 15:56 PM

168

Les trois significations du "postmoderne"

Le terme apparaît pour la première fois dans les années soixante, sous la plume de certains critiques littéraires américains, pour désigner des œuvres de fiction qui entendent - le modèle est ici William Burroughs - rompre avec le premier modernisme, en particulier avec Joyce. C'est en ce sens qu'il est employé dans l'ouvrage d'Ihab Hassan le Démembrement d'Orphée. vers une littérature postmoderne. Encore faut-il percevoir que cette nouvelle rupture se veut un approfondissement, non une remise en cause de l'avant-gardisme : comme le signale le critique britannique Charles Jencks - celui qui allait véritablement populariser la notion - le postmoderne désigne encore chez ces théoriciens sophistiqués une recherche de la nouveauté pour la nouveauté qui confine en vérité à l'"ultramodernisme". Or c'est bien d'une telle préoccupation qu'il faut, selon Jencks, s'affranchir. Pour lui comme pour les architectes qu'il regroupe sous la bannière du postmodernisme - Graves, Venturi, Rossi, Ungers, Bofill, Hollein et quelques autres -, il s'agit d'en finir avec la tyrannie de l'innovation à tout prix, de s'accorder enfin le droit de renouer avec le passé. On le voit : le conflit des interprétations est tel qu'il requiert une élucidation des différents sens du terme «postmoderne».

1. Le postmoderne comme comble du modernisme

Si l'on entend par "modernisme", selon l'usage anglo-saxon, les avant-gardes du xxe siècle ou encore ce qu'on nomme ordinairement « l'art moderne », le postmoderne apparaît, selon une première acception, comme une exacerbation du moderne. Pourquoi, dans ces conditions, parler de "post-" plutôt que d'"ultra-" modernisme? Il faut, pour le comprendre, rappeler que la modernité, pour la plupart des philosophes contemporains, désigne ce que Heidegger nommait "l'humanisme" ou la « métaphysique de la subjectivité », c'est-à-dire, pour l'essentiel, le rationalisme issu de Descartes, et notamment, bien sûr, la philosophie des Lumières et ses retombées techno-scientifiques. Or, entendue en ce sens, la modernité ne se confond pas avec le "modernisme" : car ce dernier entend à bien des égards rompre avec les illusions, en particulier celles du cogito clair et distinct et de l'ordre "euclidien", qui ont tant pesé sur la "métaphysique de la subjectivité" et, à travers

elle, sur l'histoire de l'art. Dès lors, le postmoderne serait à comprendre comme l'indice d'une rupture avec les Lumières, avec l'idée de Progrès selon laquelle les découvertes scientifiques et, plus généralement, la rationalisation du monde représenteraient une émancipation pour l'humanité. D'après cette première définition, Nietzsche, Heidegger ou Freud seraient, parce qu'ils remettent en cause les "philosophies de la conscience", des postmodernes, au même titre que Malevitch, Picasso ou Kandinsky, Schönberg, Berg ou Stockhausen. En clair : lorsqu'il s'oppose au projet de la modernité au sens des Lumières, le postmoderne rejoint le "moderne" entendu comme "modernisme" des avant-gardes.

C'est cette signification que l'on trouve notamment, avec une référence explicite à l'"art moderne" et aux "avant-gardes", dans les textes que J.-F. Lyotard a consacrés à l'analyse de ce concept. Comme pour Adorno, la déconstruction de l'univers philosophique propre à l'Aufklärung s'exprimerait dans les œuvres contemporaines les plus radicales, celles qui selon Lyotard méritent d'être nommées "postmodernes", par une volonté de rompre avec le primat de la rationalité et de la représentation (Heidegger eût dit : de la "présence"). Il s'agirait maintenant de "faire allusion à l'imprésentable par des présentations visibles", de "faire voir qu'il y a quelque chose que l'on peut concevoir et que l'on ne peut pas voir ni faire voir". Le postmoderne s'avère par suite être ici une partie du moderne au sens que le terme prend dans l'expression "art moderne" : il désigne ce refus philosophique de la représentation dont le rejet de la tonalité et du figuratif est censé fournir une traduction esthétique - ce pourquoi Lyotard peut conclure que le postmoderne "fait assurément partie du moderne" en ceci que "tout ce qui est perçu, serait-ce d'hier [...] doit être soupçonné". Cette attitude du soupçon trouve à son tour une expression dans la succession indéfinie des ruptures et des innovations qui ont scandé l'histoire des avant-gardes : "A quel espace s'en prend Cézanne? Celui des impressionnistes. A quel objet Picasso et Braque? Celui de Cézanne. Avec quel présumé Duchamp rompt-il en 1912? Celui qu'il faut faire un tableau, serait-il cubiste. Et Buren interroge cet autre présumé qu'il estime sorti intact de l'œuvre de Duchamp : le lieu de la présentation de l'œuvre. Étonnante accélération, les générations se précipitent."

Cette "accélération" qui fascine Lyotard n'a en vérité rien d'étonnant, inscrite qu'elle est dans la logique la mieux connue,

la plus attestée, d'une dynamique de sociétés démocratiques qui tendent sans cesse à l'innovation et à l'érosion des traditions. Peu importe ici. Sur un simple plan sémantique qui seul m'intéresse pour l'instant -, on remarquera que le moderne et le postmoderne sont clairement installés par Lyotard au sein d'un même genre qu'il nomme l'"histoire avant-gardiste", supposée être le lieu incontestable d'une subversion de la modernité au sens des Lumières. La différence entre les deux moments constitutifs de cette histoire, le moderne et le postmoderne, est infinitésimale, voire inessentielle : dans le projet de présenter qu'il y a de l'imprésentable, de faire voir qu'il y a de l'invisible, on peut en effet insister sur l'échec de la tentative (puisque, par définition, elle comporte un aspect paradoxal) ou au contraire sur la puissance novatrice des facultés qu'elle met en jeu (le modèle de cette analyse se situant dans la théorie kantienne du sublime). Le moderne recouvre alors plutôt la "mélancolie", et le postmoderne, la "novatio".

Lyotard s'en explique "aux enfants" : "Tu comprendras ce que je veux dire par la distribution caricaturale de quelques noms sur l'échiquier de l'histoire avant-gardiste : du côté mélancolie, les expressionnistes allemands; du côté novatio, Braque et Picasso. Du premier côté Malevitch, et du second Lissitzky; de l'un Chirico; de l'autre Duchamp." - Par où l'on voit que modernes et postmodernes sont également "antimodernes" en ce qu'ils s'opposent tous deux à l'héritage "cartésien", illuministe et rationaliste : ils indiquent chacun une façon de traduire le désir ou la nécessité de ne pas naïvement s'installer dans la représentation. A la limite, le postmoderne est plus "moderniste", plus "déconstructif" encore que ne l'est l'"art moderne". Il en est la quintessence, ce pourquoi le "post" n'a pas ici une signification chronologique : "Le postmoderne serait ce qui dans le moderne allègue l'imprésentable dans la présentation elle-même, ce qui se refuse à la consolation des bonnes formes..." et assume ainsi résolument, "joyeusement" le souci de l'innovation dont les avant-gardes furent, dès l'origine, porteuses.

On commence sans doute à percevoir quelles ambiguïtés la notion de postmodernité est susceptible de nourrir :

- Sur un plan strictement terminologique, elle s'entendra en des sens antinomiques selon que le "moderne" auquel elle renvoie (car il faut bien qu'elle y renvoie pour en être le "post") désigne le rationalisme des Lumières ou ses déconstructions avant-gardistes.
- Plus au fond, peut-être, une autre difficulté, étrangement ignorée par Lyotard, provient du fait que les Lumières et leur critique

radicale dans l'avant-garde philosophique ou esthétique sont loin de s'opposer de façon symétrique. L'émergence du non-figuratif et de l'atonalité constitue sans nul doute des ruptures dans l'histoire de l'art qu'on peut bien désigner si l'on veut comme "postmodernes". Une lecture continuiste de cette histoire est certes intenable. Il n'en reste pas moins qu'à bien des égards, nous l'avons vu, les avant-gardes perpétuent aussi le projet révolutionnaire de l'innovation (de la table rase), qu'elles s'alimentent volontiers à des théories scientifiques ou philosophiques et qu'à ce titre elles s'inscrivent encore de plain-pied dans la modernité illuministe et rationaliste avec laquelle elles prétendent rompre par ailleurs.

Il fallait avoir présente à l'esprit cette équivocité fondamentale pour comprendre la seconde signification du postmoderne, la seule, à vrai dire, qui ait dépassé le petit cercle des professionnels de la philosophie pour devenir une "unité culturelle de communication".

2. Le postmoderne comme «revivalisme» : le "retour" à la tradition contre le modernisme

La tyrannie de l'innovation ayant fait long feu, dès le milieu des années soixante-dix, on assiste, en particulier dans le domaine de l'architecture, à un vaste mouvement de réaction contre l'ultramodernisme des années cinquante, lui-même héritier du modernisme des années vingt. Il s'agit, selon le titre d'un pamphlet de Tom Wolfe, de revenir « From Bauhaus to your House ». L'humour prend volontiers le pas sur le messianisme des avant-gardes, dont on sait en quels termes Jencks rédige le faire-part : "L'architecture moderne est morte à Saint Louis, Missouri, le 15 juillet 1972 à quinze heures trente-deux (ou à peu près), quand l'ensemble tant décrié de Pruitt-Igoe, ou plus exactement certains de ses blocs reçurent le coup de grâce final à la dynamite... Boum, Boum Boum." Est-il besoin de préciser que "Pruitt-Igoe", construit dans le style HLM-Bauhaus et primé en 1951 par le Congrès international d'architecture moderne, en constituait l'un des plus imposants symboles, "avec le mur de Berlin et la tour d'habitation de Ronan Point en Angleterre, qui s'est effondrée en 1968 » ?

Au second sens du terme, le postmoderne désignerait ainsi le résultat de la contradiction dialectique qui affecte en son principe la volonté sans cesse réactivée de produire l'inédit pour l'inédit.

Face au nouvel académisme engendré par une telle contrainte, les architectes auraient, selon Jencks, "recommencé à utiliser toute la gamme du répertoire pour essayer de communiquer avec le public : métaphore, ornement, polychromie, convention", mais aussi droit de renouer avec des traditions esthétiques éloignées du créateur, que cette distance se mesure en termes d'espace culturel ou de temporalité (retour du passé, par exemple de la Grèce antique, des villages du Moyen Age comme dans le "revivalisme", ou, au contraire, présence du moderne au sein d'un vieux quartier, comme à Beaubourg).

Ainsi entendue, la postmodernité s'est, il est vrai, rapidement étendue à tous les autres domaines de l'art : à bien des égards, la peinture contemporaine retrouve les plaisirs du figuratif, et la musique savante, si elle reste le plus souvent atonale, a rompu de façon explicite avec l'impérialisme sériel des années cinquante. C'est donc en un sens tout opposé au premier qu'il faut parler ici de la postmodernité d'une œuvre. Mais il faut aller plus loin : ce ne sont pas seulement des créations esthétiques isolées qui, à côté d'autres, classiques ou modernes, mériteraient d'être nommées postmodernes, mais bien l'époque tout entière. Car le trait le plus caractéristique de la culture dans laquelle nous baignons aujourd'hui est sans doute l'éclectisme : tout peut, en principe, y coexister, ou si l'on préfère cette autre formulation, dont l'esprit de tolérance est encore plus conforme à l'air du temps : rien n'y est a priori frappé d'illégitimité. Tous les styles, toutes les époques bénéficient du "droit à la différence" - y compris, comme dans la transavant-garde italienne, les productions avant-gardistes elles-mêmes. Rien n'est exclu, pas plus la collaboration de Pierre Boulez et de Frank Zappa que la cohabitation du jean et du smoking. Agrippine, l'héroïne de Bretecher, peut préparer son bac en feuilletant un album intitulé «Heidegger au Congo».

3. La postmodernité comme dépassement du modernisme

Si la deuxième signification de la postmodernité apparaît comme une suite paradoxale, mais logique, de la première - l'autodestruction dialectique de l'avant-gardisme engendrant sa "négation déterminée" - il est permis d'envisager un dépassement du modernisme qui ne prenne pas la forme hégélienne d'une «Aufhebung». C'est au fond ce à quoi invitent depuis quelques années les entreprises philosophiques qui, en Allemagne comme en France, tentent d'élaborer

à nouveaux frais, après les déconstructions avant-gardistes de la rationalité et de la subjectivité, une pensée nouvelle, plus différenciée et plus nuancée, de la raison et du sujet. En ce sens, j'ai l'impression de pouvoir souscrire au projet postmoderne tel que le décrit aujourd'hui Albrecht Wellmer, un proche de Habermas : "Contre le rationalisme dans son ensemble, nous devons objecter que nous n'avons à attendre ni légitimations dernières, ni solutions dernières. Mais cela ne signifie ni qu'il faille donner congé à l'universalisme démocratique, ni qu'il faille renoncer au projet marxien d'une société autonome, ni renoncer à la raison. Cela signifie plutôt que l'universalisme des Lumières, et les idées d'autodétermination individuelle et collective, et la raison et l'histoire doivent être repensés. Dans la tentative de faire cela, je verrais une authentique impulsion "postmoderne" vers un autodépassement de la raison."

La vérité est qu'aujourd'hui, seule la deuxième signification que nous venons d'évoquer occupe en réalité une place visible dans la culture contemporaine - à proportion de l'importance du phénomène social auquel elle renvoie : il est clair que l'éclectisme décrit par Jencks soulève des questions décisives dans la perspective d'une histoire de l'esthétique entendue comme histoire de la culture moderne, "subjective" ou individualiste. Il nous contraint, en particulier, à aborder le redoutable problème, non tant du déclin lui-même que de la signification que revêt aujourd'hui ce thème. On voit mal, en effet, comment notre conscience historique, qui n'a cessé durant les deux derniers siècles de croître au point d'irradier, sous les espèces de l'historicisme, tous les aspects de la culture contemporaine, s'accommoderait de l'idée selon laquelle on pourrait désormais faire l'économie du nouveau. Il est douteux, dans ces conditions, que nous puissions renoncer de façon explicite à l'innovation sans que la menace de la "décadence", réelle ou supposée, ne s'exprime de telle sorte qu'elle en vienne à délégitimer la Stimmung postmoderne, dès lors suspecte d'être, au mieux vide de sens et d'énergie créatrice, au pire réactionnaire. Après la fin des utopies et des grands récits, assisterions-nous à celle des grandes œuvres? Telle est l'interrogation à laquelle nous ne pouvons aujourd'hui, qu'on le veuille ou non, nous dérober.

Luc Ferry

Professeur de philosophie

February 4, 2016 5:47 AM

Modernism's Unfinished Business?

In the English-speaking world, the mention of modernism usually conjures a couple of things: famous authors (one thinks of names such as T.S. Eliot, Wyndham Lewis, Gertrude Stein, James Joyce, and Virginia Woolf); and avant-garde formal experimentation, from what Eliot in his study of the metaphysical poets calls the amalgamation of disparate experience to the use of stream of consciousness as a mode of narration. In the larger, global picture, of course, modernism has been associated with innovations in photography, art, film, architecture, sound, and music—all in all with the appearance of novel techniques in the construction of imaginary, symbolic, and social time-spaces.

The issue of form remains contentious. Outside the Anglophone context, discussions of modernist engagements with form cannot fail to acknowledge the important contributions of the Russian Formalists, whose notion of defamiliarization was widely adopted in conceptual and imaginative undertakings throughout the twentieth century and beyond. The irony in this case is well-known: the Formalists were intent on de-formation as a way to renew awareness of the world, their point being that form is deadly when it becomes a mere automatized habit. The Formalists, who were given this name by their detractors, were advocates of techniques, devices, and processes that would help us disengage from fossilized form (that is, formalism); hence their emphasis on art's potential to roughen our perception, to surprise and awaken us.

But even as modernism's continuing influence in multiple fields and discourses owes its impetus to de-formation as both a concept and a practice, it seems imperative to raise a historical question: why did de-formation, which was, arguably, always present in the literary and artistic practices of earlier time periods, come to play such a dominant role in the avant-gardism of more recent, indeed contemporary times? What factors made the fetishizing of de-formation—a fetishizing that greatly disturbed the critic Georg Lukacs—a modernist signature? With this question in mind,

formal techniques such as montage (film), collage (art), stream of consciousness and polyphonicity (fiction), estrangement effect (drama), and their like begin to assume a discernible quality: these techniques' emphases on fragmentation and disintegration, it seems, make them eminently objectifiable, reproducible, and thus fetishizable—that is to say, portable and exportable.

Part of the problem with modernism's legacy, then, is that these portable and exportable formal markers have so traveled around the world that they have brought about another type of automatism, what Theodor Adorno, discussing the fetishistic character of modern music in capitalist society, called regression in listening. For

thinkers who share Adorno's disdain for modern mass culture, the project of modernism, even if it is an inevitable failure, has to be about recovering a reality behind the fetishes. Yet after more than a century, the modernist avant-garde legacy has become so deeply enmeshed with the commodifying forces of corporatist capitalism that the distinction between art and advertising has come to seem irrelevant. Some theorists have therefore argued that the contemporary world is a post-art world (David Joselit, *After Art*).

Another aspect of modernism's unfinished business pertains to modernism's relations with the non-elite and/or non-Euro-American worlds. Raymond Williams's essays in *The Politics of Modernism* provide important examples of interrogations of the political implications of the avant-garde's claims to revolution and social renewal. Other theorists, from James Clifford (*The Predicament of Culture*) to Sally Price (*Primitive Art in Civilized Places*), alert us to the cross-cultural dynamics embedded in modernism's investment in primitivism. Anne Philips's *Multiculturalism without Culture* may be seen as a more recent response to what Clifford calls the predicament of culture—of culture as the unavoidable, yet precarious, arena for creative and discursive undertakings—once we accept the fact that there have been and will always be cultures (in

the plural) with vast unevenness in achievements and resources.

From a certain perspective, however, the predicament of culture and the issues of multiculturalism are postmodern topics. How do we arrive at them from the origins of high modernism? What kinds of trajectories—disciplinary, philosophical, artistic, and practical—lead from the heightened interest in form, however defined (revolutionary or elitist), to the fraught, unresolved confrontations among contemporary global cultures?

In the Western academy, one such trajectory may be traced in modernism's immense influence on poststructuralist theory, as represented by the works of Claude Lévi-Strauss, Jacques Lacan, Michel Foucault, Roland Barthes, and Jacques Derrida. Despite their disciplinary and critical differences, what these Parisian intellectuals of the postwar period had in common was a dedication to anti-humanism. The "ends of Man" as they theorized for the European human sciences—in a mode of writing referred to as critique—have left indelible imprints on the work of subsequent generations on both sides of the Atlantic and around the globe. Can these thinkers' dramatizations of "the age of the crisis of man"—to borrow from Mark Greif's book title—be seen as a genealogical trait of modernism itself, and if so, how might this trait be elaborated? In the spirited announcements of the ends of Man, is there not a residual metaphysics of Man lurking somewhere?

The modernist fetishization of form may also be seen as a precursor to the turn toward the posthuman, whereby the ascendancy of computational technology marks what may be regarded as the crossing of an ultimate threshold. Form in the older sense—as a crafty means of crystallizing, transmitting, storing, and redeeming human experience—is now understood by some theorists to have given way to computation as the preemptive, determinant logic, one whose interlocutors are no longer humans with imprecise sensory capacities but rather networks comprised of mathematical actants (such as algorithms).

If the technological innovations of an earlier era were still centered around human creativity as such (think of the phonograph, radio, film, television, and so forth and their ties to imperfect, material human performances), those of post-electronic times rather subsume human agency to the ubiquitous regime of machinic

calibrations, whose links to human experience now seem largely a matter of software programming, social control, and ever more sophisticated varieties of surveillance. The coolest modernist fetish today seems to be human experience in the form of generative data and metadata.

Rey Chow

Anne Firor Scott Professor of Literature in Trinity College of Arts and Sciences Duke University

13 February 2016, 21:34 PM

As Lyotard pointed out many times, the postmodern is not a time period. It is not the period in which we live now. Instead, the postmodern refers to a mode of thinking, a mode of thinking made possible by a historical fact: the belief in both small narratives about the origin of a tribe and large (or grand) narratives about the future of humanity has faded since the beginning of the 20th century. The decline of belief in these narratives provides us with a negative definition of postmodernism. It is not a mode of thinking based on the standard narrative structure of beginning, middle, and end. It is neither a teleological way of thinking nor an archeological way of thinking (taking "teleology" in the literal sense of a discourse on ends or purposes, and taking "archeology" in the literal sense of a discourse on origins). These modes of thinking posit either a transcendent and pre-lapsarian origin or a transcendent and post-lapsarian end. Being neither teleological nor archeological, however, postmodern thinking is a thinking of immanence.

Clearly, the word "immanence" means within. The idea of within suggests that the move from transcendent origins or ends consists in moving toward the inside of nature, matter, or history. However this movement toward the inside is misleading. The genuine sense can be captured only negatively. The movement to the inside is a movement that aims at neither body nor mind; neither matter nor spirit; neither nature nor culture or history; and neither universal nor particular. Moving to the inside of either side of any of these oppositions reinstates either an origin or an end or both. The movement of inside suggested by the word "immanence" in fact lies in the pursuit of what lies in between all of these traditional philosophical oppositions. This aim of immanence explains why Deleuze remains throughout his career interested in Spinoza. It explains why Deleuze and Guattari invent the concept of agencement and why Foucault invents the concept of dispositif, and finally why Derrida invents the concept of différance.

All of these concepts attempt to complicate the relations between matter and spirit. These concepts attempt to show that matter and

spirit are inseparable. These concepts attempt to show that neither matter nor spirit is transcendent to one another. Matter and spirit are inside of one another, or even "folded" inside of one another.

The development of these concepts implies that the postmodern has a kind of ambiguous relation to modernism or the Enlightenment. On the one hand, postmodern thinking rejects the Enlightenment large narrative of the progress of humanity toward freedom. If freedom is a spiritual capacity of indeterminate spontaneity, then in postmodern thinking it must be folded into material necessity or determinations. On the other hand, postmodern thinking appropriates the Enlightenment idea of critique. Most fundamentally, postmodern thinking criticizes all attempts to posit a transcendent origin or purpose; it criticizes all attempts to establish absolute values; it criticizes all attempts to erect hierarchies. We can see then that one consequence of these criticisms is a new concept of equality, one that is consistent with immanence. This is not an equality based in one essential and self-same characteristic; it is an equality based on the unranked and indeed anarchical proliferation of differences. All the differences of all humans and all beings are the same. It is only through this sameness, that beings are able to become. And in this regard, becoming, we see that postmodernism, like the Enlightenment, values "the indefinite work of freedom."

Leonard Lawlor,

Sparks Professor of Philosophy

Director of Philosophy Graduate Studies

Penn State University (USA)

22 February 2016, 0:00 AM

Postmodernism is the ideology of the decline of the West. Before WWI, the European powers ruled the world. This had great economic advantages and flattered their self-image. With the two World Wars and decolonization, the West lost its privileged status.

One intellectual reaction to this decline has been to reject notions such as truth, objectivity, progress, and in doing so, to make rational thought impossible. How to adapt to our decline without falling into the folly of postmodernism is an important and difficult question.

Jean Bricmont

Professor of Philosophy of Science
Université Catholique de Louvain

1 March 2016, 21:38 PM

Some reflections on modernity and post-modernity

I think that the distinction between modern and postmodern is quite clear, and is first of all a different way to approach life. Hegel was the last modern philosopher, after Hegel the thought starts a process in the direction of postmodernism. If philosophy stays locked in his schemes, it's like a thought who wears a smaller size dress: you don't feel comfortable, you can't easily move. This is what happened with Hegel's system: as Kierkegaard said, it's like if he has built a beautiful castle with his philosophy, but he forgot the human being. Every person can see and admire this beautiful castle but they cannot get in, they stay outside because they don't have the key. Or is like a painter who asks to a person to be his model, but after you realize that he painted a tree, the same tree that he can see through the window: this painting is perfect, but was not what he was supposed to paint.

We can say that Kierkegaard starts to destroy that beautiful castle and concentrates his thoughts on the human being and on his existence. Nietzsche took this direction in a more drastic way, the way of nihilism: we can say that this is the starting point of post-modernity. During this journey the human being has lost many certainties, our age has completely lost the spirit of modernity and is not able anymore to believe in a relentless progress. According to Feyerabend, the method could be a limit and sometimes the only right rule is to have no rules. The result of philosophy is the uncovering of a nonsense and of those «bumps that the understanding has got by running its head up against the limits of language» (Wittgenstein). The second part of this process, as Jean-François Lyotard said about post-modernity, starts in the end of 1950 and comes up nowadays. In those years there were many relevant changes in science, literature and arts: the role of technology becomes crucial. In XIX century sneaks a dissolution trend, the knowledge starts to have a price, it becomes like something that can be sold: this is postmodern life today.

The passage from modernity to post-modernity is the passage from a "strong thought" (that strongly believes to know and to understand everything) to a "weak thought" that, as Gianni Vattimo says, accepts his fallibility and that there is no way to have an absolutely certainty and a stable truth. In the last years we can speak about a new kind of post-modernism. We live in a media society that reflects, in a different way, the same feelings of alienation and uncertainties that had the beginning with Kierkegaard. To exist means to be in the world surrounded by many questions and few answers: perhaps this is why modern man has slowly forgotten to ask questions and he preferred gradually disappearing in an inauthentic life. In the contemporary world, it seems that a perplexity attitude (which is not the simple doubt) is the natural reaction of today's postmodern man.

Michele Sita,

Doctor of Philosophy

Pázmány Péter Catholic University, Budapest

7 March 2016, 5:28 AM

"Things are what they are when they are no longer what they were. Genders like genres are melting like seasons. The borders are no longer effective in underlining distinctions. Between the begetter and the begotten. Between the ancients and the moderns. Between the moderns and the postmoderns. Between melodrama and drama. What remains distinguishable is religion. How thick are the walls between cultures. I need windows to peek through. But I am not a spy. I live among the fragments, the torsos, the hands, the body parts of every culture. I eat their leftovers—and their bones I suck to the core of my liberty."

Giannina Braschi

Poet and novelist

10 March 2016, 9:16 AM

186

Postmodernism and Postmodernity

There is more than one definition of postmodernism. The one that had, for me, the most direct significance was that of Lyotard, *The Postmodern Condition* (with an introduction by Fredric Jameson) (1984). I taught a course on Postmodernism in the 1990s and students liked this book for its range, ideas and sharp precision. They liked the direct confrontation of Lyotard and Habermas. They entered into the fun of postmodernism, its experimentalism, and the weight of the world lifted from their shoulders. All that is over. The book itself, misrepresented on Wikipedia I note, actually argues that modern capitalism finds itself bereft of the old grand narrative legitimations. Science itself has moved on to indeterminacy and parology. In place of the old legitimations, capitalism now resorts to verification through performance: to that which is seen to work and will it sell. And thus a new game is created in which a kind of terrorism is introduced; either the player plays according to the new rules or is simply excluded - 'Adapt your aspirations to our ends - or else' (p. 64).

It is interesting that 'postmodernism' should take off around 1980 and fade away around 2007: exactly coinciding with neoliberal deregulation and marketisation. Indeed another version of postmodernisation was outlined (by Crook, S., Pakulski, J and Waters, M., *Postmodernization*, 1992). By then postmodernity was seen to be the neo-liberal project itself and its sociological correlates (end of traditional parties, fragmentation of class, flexible production, collapse of culture into styles, etc). Thus cultural postmodernism, the effervescence of popular culture, playfulness, kitsch, multiculturalism, was seen to evolve alongside the emergence of postmodern science (chaos theory, fractal geometry etc) and the erosion of the state sector (the abandonment of Keynesianism). All this was seen as liberalisation, and quite different from the old classic liberalism. What was obvious about this process was its political dimension, and its ideological commitment to its own grand narrative of human freedom (against socialism and communism - usually conflated). The question was posed: was this an explosion of energy towards a new complex condition (Crook et al.), or was it an implosion towards homogenisation (Lyotard, Baudrillard), or both?

I think now, that what both Lyotard and Crook et al, missed was the rise of a new financial system that both escaped national controls while at the same time coming to dominate them. Against the democratic systems of national states big science and big multinational corporations began to assert a power that has led to what some now call 'post-democratic'. Following Lyotard's thesis that capitalism has lost its fundamental legitimations in the old grand narratives, the new neo-liberal ones are actually not very effective and the system has to resort to its own 'terrorism'. But this now goes further; the democratic structures are by-passed in new ways as they are held in utter contempt by finance and business. The crisis of 2007-8 put an end to any form of effervescent postmodern culture, and what is left is better understood in terms other than postmodernism. Postmodernity as a concept is dead.

Mike Gane

Emeritus Professor of Sociology
Department of Social Sciences Loughborough University

16 Μαρτίου 2016, 12:55 MM

188

Καταννώ μία έννοια σημαίνει είμαι σε θέση να αναχθώ στους ιστορικούς όρους παραγωγής της. Η συγκυρία υπό την οποία γεννήθηκε ο όρος «μεταμοντερνισμός» έχει να μας πει περισσότερα απ' όσα ο οιοσδήποτε -δοκιμαστικός- ορισμός του. Πολιτογραφήθηκε στις συζητήσεις μας, ως γνωστόν, από το βιβλίο-μανιφέστο που εξέδωσε το 1979 ο Jean-François Lyotard, Η μεταμοντέρνα συνθήκη. Στηριζόμενος εν πολλοίς στον ύστερο Wittgenstein, και συνοψίζοντας μια προβληματική περισσότερο ή λιγότερη κοινή στους γάλλους λεγόμενους μεταστρουκτουραλιστές (Derrida, Deleuze, Foucault, κ.ά.), αυτός επιδίωξε να ρευστοποιήσει κάθε κριτήριο αλήθειας ή αξίας, ανάγοντας όλη τη σφαίρα της θεωρίας σε ένα πεδίο αδιόφορων -δηλαδή: μη συγκρίσιμων και μη αξιολογήσιμων- «γλωσσικών παιγνίων». Πολεμικός στόχος της υπερ-σχετικιστικής του χειρονομίας ήταν οι αποκαλούμενες «μεγάλες αφηγήσεις» της νεωτερικότητας: όρος στον οποίον περιλαμβάνονται όχι μόνο οι παραδοσιακές κοσμοντιλήψεις αλλά και τα όλα τα σχέδια επαναστατικής αναμόρφωσης του κόσμου. Καθαρό ίζημα αυτού του φαινομενικά εικονοκλαστικού (απομυθοποιητικού) εγχειρήματος είναι η παιγνιώδης αποδοχή της υπάρχοντος, ως τέτοιου που υπάρχει.

Ήταν ακριβώς η στιγμή μιας κοσμοϊστορικής αλλαγής μοντέλου του καπιταλισμού όταν, από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '70, εγκαταλείπονται οι κεϋνσιανού τύπου ρυθμιστικές παρεμβάσεις στην οικονομία, ξηλώνονται οι μηχανισμοί αναδιανομής κι επανακάμπτει μια λογική άγριου ανταγωνισμού της αγοράς - προϊόν της γιγάντιας τεχνολογικής αναμόρφωσης της εργασίας που επέφερε η εισαγωγή του αυτοματισμού, συνοδευόμενη από δομική ανεργία, υπερσυσώρευση και «φυγή προς τα εμπρός» του χρηματιστικού κεφαλαίου στην αναζήτηση μιας, εικονικής εν πολλοίς, κερδοφορίας. Η συνοδευτική ιδεολογία τού νέου μοντέλου ονομάστηκε νεοφιλελευθερισμός, όπου η διάλυση της έννοιας «κοινωνία» σε ένα χαώδες πλέγμα ανταγωνιζόμενων συμφερόντων εμφανίζεται παράλληλη με τη διάλυση κάθε σταθερού νοηματικού κριτηρίου σε αμοιβαίως αποκλειστικά «γλωσσικά παίγνια» τύπου Wittgenstein/Lyotard (το αμερικανικό τους ομόλογο ήταν ο νεοπραγματισμός του Richard Rorty). Η εμβληματική διατύπωση της Μάργκαρετ Θάτσερ There is no alternative συμβαδίζει με το μεταμοντέρνο πνεύμα σχετικοποίησης κάθε απελευθερωσιακού σχεδίου.

Στο αισθητικό πεδίο, γινόταν αισθητή μια κάμψη των τελευταίων μοντερνιστικών πρωτοποριών, οι οποίες τροφοδοτούνταν ακριβώς από τα μεγάλα ουτοπικά οράματα του εικοστού αιώνα και συρρικνώνονται μετά την οπισθοχώρηση του επαναστατικού κύματος της δεκαετίας τού '60.

Η μεταφορά του όρου «μεταμοντέρνο» στην αισθητική σφαίρα έχει ακόμη προφανέστερα έναν χαρακτήρα απάτης: προσπαθεί να δώσει κάποιον υποτιθέμενα θετικό χαρακτήρα σε ένα συμβάν απολύτως αρνητικό – να αναγάγει σε «ύφος» ή «πνεύμα» την έκλειψη οιαδήποτε συνεκτικού ύφους ή νεωτεριστικού πνεύματος. Ό,τι επέμειναν κάποιοι να χαρακτηρίζουν με τον όρο αυτό ήταν κουρασμένες, συνονθυλευματικές κατασκευές που αντανakλούσαν μόνο έναν καταναλωτικό συγκρητισμό. Αν ο όρος «μεταμοντέρνο» μπορεί να συσχετιστεί νόμιμα με κάποια αισθητική στάση, γούστο, επιλογή, αυτή θα ήταν η φαντασμαγορία του εμπορεύματος.

Ζούμε λοιπόν ακόμα σε έναν μεταμοντέρνο κόσμο; Αν εκλάβουμε το μεταμοντέρνο ως δείκτη ενός ιδιαίτερου ρεύματος ιδεών ή μιας τεχνοτροπικής αρχής που έρχεται να πάρει τη θέση των προηγούμενων («μοντέρνων»: λες κι έχει ήδη μία καθορισμένη σημασία ο όρος), η απάντηση είναι όχι: ό,τι καλείται να σημάνει ο όρος είναι μόνο διαδικασίες παρακμής και βαθιάς πολιτισμικής κρίσης. Αν ορίσουμε το μεταμοντέρνο, όπως ο Fredric Jameson, ως «η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού», η απάντηση είναι ναι: ζούμε ακόμα το παρατεταμένο ψυχорράγημα του καπιταλισμού, που είναι το ψυχорράγημα ενός ολόκληρου πολιτισμού –του δυτικού, αστικού πολιτισμού και των υψηλότερων επιτευγμάτων τού παρελθόντος του– και κατοικούμε ανάμεσα στα τέρατα που παράγει το σώριάσμα του.

Φώτης Τερζάκης

Συγγραφέας

17 March 2016, 13:12 PM

190

Do we live in postmodern times?

The short answer is: yes, because we no longer live 'Between the Wars'; no, because the rhetoric of peace reconfigures a breathing space with the theatre of war moved elsewhere, often engaging pre-modern societies (and mentalities) already convulsing in the throes of a new birth. Thus any answers, like the question, are premised on location. Some preliminaries to a longer answer are the following.

Modernity and postmodernity have shared the same creative and critical space for so long now that one may not be discussed without the other. While modernity, under the continuing influence of modernism, is a vast enterprise affecting culture, economy, politics, society, and even secular institutions and eschatology, its mode of existence and expression has had a variegated course. Nowhere has it been invoked to substitute sameness, simultaneity, subjection to the done thing, or a future bounded by the recency or currency of practice. The challenge is, and was, to avoid casting or becoming a cliché of itself. Historicizing it thus might be self-defeating, for it has not been unitary, or afraid of variance of substance and style, or amenable to artificial divisions of time in the figurative stream of human consciousness. Examples in every field of endeavour or intellectual exercise are too numerous (and probably unnecessary for this audience to be recounted here); also various, for any possible account of living movements is one of consistencies and divergences. The disposition to change is continuous—a dynamics evolving its own momentum and logic without the pre-lapsarian benefit of only exogenous factors in certain myths.

Early modernity spoke from confidence in its own centrality, which later developments (in culture, economy, and politics) have either modified or made a matter of many tributaries, each noteworthy in its own right. The laterally added varieties and flavours range from the bric-à-brac of modern life to the simulacra of folk or pop. There is a focused concern with the recovery of locality, personality, and temporality—and as such priority—recouped from the generalized view of any presumptive theory, and thus it is geographically distributed. But a polycentric modernity is sometimes mistaken for postmodernity. All too often, the many intersecting areas between modernity and postmodernity offer the problematics of naming and knowing, the gnosis of ambivalence, the superstition of stumbling

upon the next step in progression, all in the same merry-go-round.

Evidently, like most phenomena of its scale, modernity has embraced contraries, exercised exceptions, and suffered its moments of indifference, and has left swaths of its own heartland untouched by its working. Small wonder then that for strains overlooked or crevices unfilled or patterns revised—as for vast saturnian culture tracts fallowed by insular restriction or over-exertion, postmodernity has credible agency. (A modern/postmodern comparison may be instructive to understand the 20th and 21st Century developments in culture—particularly expression in the fine arts like music, architecture, painting, sculpture, theatre (or cinema), and writing, as well as in various fields of knowledge, as the philosophical bases go far back in time.)

Still, except for its staunch subscribers, postmodernity is a trope, the flip side of modernity wherein experiment, innovation, and outreach are de rigueur, all variations acting within the space eked out by the modernist prowess, habit, and ethos. Taking to a rehash of the same ingredients or recipes, though, may not produce the same object or effect. Postmodernity actually comes home as we unwrap the take-away briam dish and try it with friends, who compliment our choice and thank us for offering them fine vegetable chow mein.

Alamgir Hashmi

Poet

20 March 2016, 2:40 AM

192

Modern and Postmodern

1. Modern Western historical consciousness dates from the French Revolution's replacement of the old European ritual order by the bourgeois political and economic marketplace. The Romantic movement reacted against this desacralization of the life-world by affirming the universal communicability and consequent compatibility of each self's "natural" sentiments. After the failure of 1848 revealed the naivety of the romantic dream of universal reconciliation in the "third estate," post-romantic artists strove to retrieve the underlying unity of culture by purging their creative intuition of worldly desire, contaminated by the values of the marketplace (Mallarmé's *donner un sens plus pur aux mots de la tribu*).

2. The class tensions and economic progress of the late 19th century aroused new hopes of a "final conflict" that would replace market society with a harmonious "total" system (communism, fascism). By applying the label *modern* to the present as if it were a completed era of the past, twentieth-century *modernists* sought to define it *sub specie aeternitatis* as the inception of Marx's "realm of freedom." Their esthetic of *newness* signaled their freedom from the mimetic conventions of the repressive bourgeois order. The parallel between totalitarian political dictatorship and the artist's imposition of his unifying vision in violation of his audience's expectations was not generally remarked upon.

3. *Postmodernism* was born with the realization following WWII (reinforced by the collapse of the communist bloc in 1989-91) that *market exchange is unavoidable*. The term *postmodern* implies that the "end of history," which Francis Fukuyama proclaimed in 1989, is in fact the realization that there will be no "realm of freedom"; the permanence of the market denies the eschatological dream rooted in the Judeo-Christian tradition and historicized by the French Revolution. Thus, in contrast with the modernist utopia of unlimited creativity, the postmodern artist ironically claims only to recombine preexisting representations. But to resign ourselves to the market despite its inevitable imperfections is to accept that the *final* social order can never become *ideal*. With the loss of faith in historical redemption, *high art*, which implies that a disciplined esthetic intuition can conceive a redeemed universe, becomes

ever less feasible. Only mass entertainment guarantees esthetic catharsis; the esthetic effect of more exclusive art-forms becomes inextricably corrupted by vanity.

4. Some have proposed that we now live in a *post-postmodern* era. Raoul Eshelman claims to find in recent artworks a trend he calls *performatism*, in which the artist thematically asserts his creative will in explicit opposition to postmodern disempowerment. Yet it seems that we still live in the shadow of Fukuyama's thesis that, for better or worse, progress toward an "ultimate" social order ended in 1989. Barring catastrophe, the next cultural era may well be the *post-* or *transhuman*, in which art and technology will be enhanced and perhaps eventually dominated by artificial intelligence, and the notion of "high art" will vanish altogether.

Eric Gans

Distinguished Professor Emeritus,
Department of French & Francophone Studies, UCLA

25 March 2016, 7:11 AM

194

Ironical Heroization

Among the plethora of efforts to define modernity, Michel Foucault's attempt in his celebrated essay "What is Enlightenment?" is particularly suggestive. Modernity, he argued, is an attitude rather than a set of beliefs or practices, "a mode of relating to contemporary historical reality where there is an ironical heroization of the present." Here Baudelaire's seminal essay on "The Heroism of Modern Life," which celebrated the illustrator Constantin Guys' depiction of the unsettled, turbulent world of the modern city, becomes a recipe for a more general response to "modernity" in all of its motley variety. What makes that response a heroization is the affirmation of our world as inherently superior to what preceded it. No nostalgia for a lamented past, no pining for a world of lost traditions or shattered communities, no fantasies of a golden age out of which we are fallen. "Il faut être absolument moderne!," as the famous injunction of Arthur Rimbaud would have us believe.

What is heroic about that affirmation is that it takes a certain amount of courage to live in the modern world, a world without the comforting illusion of settled norms, prescribed practices or unquestioned authorities. Modernity is a constant flux of transformations, a maelstrom of destruction and creation, in which we can rely on no one but ourselves to provide any purpose, order or stability. It is a world of opportunity and self-fashioning, as well as risk and danger, a world in which the horizon of past experience, as Reinhard Koselleck noted, is no longer capable of orienting our expectations about the future. It thus requires a certain heroism, as Baudelaire already noted back in the 19th century, to cope with the shocks and assaults of life in a fast lane going to an unknown destination, whose speed limit always seems to be accelerating.

And yet, if Foucault is right, the heroization of the present, and by extension our self-image as heroes courageously responding to its demands, must be understood ironically. Or rather, the modern attitude is always already itself ironical about what it heroically celebrates. As Foucault notes, "for the attitude of modernity, the high value of the present is indissociable from a desperate eagerness to imagine it, to imagine it otherwise than it is, and to transform it not by destroying it but by grasping it in what

it is." That is, the present for the modern attitude is always understood as an ephemeral transition to something potentially--albeit not necessarily--better, a way-station to a different future that will dissolve the still lingering residues of a pre-modern past and disseminate the achievements of modernity at its best. Thus the rhetoric of "modernization" as a conscious project that seeks nothing less than the emancipation of our species from what Kant, answering the question about the meaning of the Enlightenment, called our "self-incurred immaturity," a condition which we are still in the process of leaving behind. Rather, in other words, than complacently heroizing the present as an accomplished end-state, the modern attitude acknowledges its insufficiency. We are living, we admit, not in a fully realized modern age, but only in an age of modernization. Not only, as Bruno Latour provocatively put it, have we never been modern, but on some level we know it. And to add yet another twist, we suspect that the uncompleted "project of modernity," to borrow Habermas's formulation, may be infinitely open-ended, and so "modernity" is precisely not a condition or state of being, but a forward-looking process without closure. And as such, it is a project that can just as easily fail as succeed, or even worse, bring with its very "success" an outcome that the future may well regret.

From this perspective, the attempt in the last two decades of the 20th century to declare the end of modernity and the onset of an alleged successor epoch, defiantly called 'post-modernity,' can now be seen as a non-starter. Although it may no longer be possible to have the optimism about emancipation or enlightenment that characterized modernity in its infancy, the ironic attitude towards that faith, which is often understood to be a symptom of post-modernity, has already been widespread for a very long time, mocking the complacent assumption that we were moving in an ever progressive direction. Self-proclaimed post-modernists thought we were on the threshold of an epochal transition, but in the 21st century it is harder to see that a page in history has been decisively turned. If anything, we are witnessing an intensification and acceleration of many of the disintegrative trends that made heroism, ironic or otherwise, an appropriate response to the modern life already

described by Baudelaire. What is perhaps harder to maintain, I would concede in conclusion, is the image of a future society better than the present, a society that might realize all the positive impulses that, despite everything, motivated the project of modernity. Instead of these hopes, we often seem beset by apocalyptic fears that what looms before us is the abyss. But if the abiding spirit of modernity has anything to teach us, it is that this attitude too must be understood ironically, still giving us, against all odds, the courage to face the pressing tasks of the day.

Martin Jay

Ehrman Professor
History Department
University of California, Berkeley

28 March 2016, 17:08 PM

198

Modern Versus Postmodern

For anyone concerned with the distinction between the modern and the postmodern, a fruitful starting point is a reflection on Jean-François Lyotard's characterization of "the postmodern condition." Lyotard is famous for having distinguished the modern and the postmodern in terms of their respective commitments: whereas modernity "produces discourses of legitimation" that require recourse to "some grand narrative," the turn to the postmodern manifests a fundamental "incredulity toward metanarratives." As much of an oversimplification of the problematic status of modernity as this is, it serves as the best starting point for reflecting on the relationship between modernity and postmodernity as well as on the question whether we yet live in a postmodern society.

Like the ethos of postmodernity, the ethos of modernity embraces disparate tendencies, and yet in both cases these tendencies share something in common. But in comparison with the postmodern ethos, the ethos of modernity has a more stable identity: over time our culture has brought the modern ethos into focus in terms of the autonomous individual, a rational being who is capable, and charged with a variety of tasks pertaining to the ascertaining of truth and the determination of moral and political right. In virtue of possessing the capacity for rational reflection, the individual can establish critical distance from the distorting limitations of time, place, prejudice, and bodily inclination. The modern ideal is one according to which rational agents can individually and collectively uncover the truth about material nature through scientific endeavors, apply scientific knowledge for the improvement of the human condition, organize a cooperative society that accommodates the needs and prerogatives of all its members, and engage in the kind of reflection that enables us to determine those moral rights and duties that lie beyond the scope of political organization and underwrite a robust sense of respect for rational individuals. More than anything else, the ethos of modernity is characterized by faith in human rationality and the human ability to formulate and live in accordance with overarching principles that regulate our conduct.

The postmodern, in contrast, exhibits a twofold "incredulity toward metanarratives," an incredulity that is at once epistemological and

political. The precise nature of this incredulity is difficult to specify, inasmuch as the postmodern ethos is what Richard Bernstein has characterized as "amorphous, protean, and shifting." But it can be said generally that postmodern thinkers exhibit deep suspicion of all claims to truth that presuppose the ability to escape the distorting influence of perspective. Postmodern thinkers, in various ways, maintain that experiential dimensions such as culture, time, place, embodiment, race, gender, play an irreducibly constitutive role in our experience, and they conclude from this that anything like absolute truth or principles that transcend time and place are simply fictions. The epistemological side of this claim is founded on the postmodern characterization of reason as simply another human drive, which Nietzsche considered to reside alongside a variety of other bodily drives; on this view, there simply is no escaping our finite perspectives, either through reason or by any other means. The political side of the postmodern claim is grounded in the assumption that modern claims to objectivity and impartiality are simply smokescreens for the reinforcement of power disparities; as Marx noted in *The German Ideology*, if we treat two unequal parties as if they were in fact equal, all we do in effect is preserve the underlying disparity in power. Postmodern thinkers are keenly sensitive to the injustices done to women, people of color, indigenous populations, and, more recently, nonhuman animals, and these thinkers see the ideals of modernity as nothing more than tools for reinforcing these mechanisms of degradation and exploitation.

The question whether we live in a "modern" or a "postmodern" society does not have a straightforward answer, because it is not as factual question--even though it outwardly appears to be one. It is a question that can ultimately be answered only through a reflection on which of these two approaches does better justice both to the nature of our encounter with reality and to the task of moral reflection. In my judgment, the postmodern approach founders entirely in this respect. As I have argued in my recent work, the signal failing of postmodernism is its inability to articulate guiding principles for conduct, whereas the commitments of modernity underwrite the prospect of what the German philosopher Habermas characterizes as

200

rational discursive consensus. By comparison, the embrace of the postmodern ethos leaves us in precisely that mire of “obscurity and confusion” that Descartes rightly saw to be the enemy of truth. Even if we cannot attain the perfect “clarity and distinctness” that was Descartes’s ideal of truth, the commitments of modernity, despite the obvious difficulties involved, offer us a considerably more coherent and viable path toward the true and the good.

Gary Steiner

Presidential Professor of Philosophy
Bucknell University, USA

28 Μαρτίου 2016, 9:55 AM

202

Η παράδοση εμμονή του μοντέρνου

Ας ξεκινήσω από τον όρο 'μοντέρνο'. Σε μια πρώτη ανάγνωση, σημαίνει 'με τον τρόπο', με τον τρόπο των καιρών, δηλαδή σύγχρονο, σχετικό προς το εκάστοτε παρόν, ή, πιο πεζά, 'της μόδας' (παρότι στα γαλλικά υπάρχει άλλος όρος γι αυτό, *à la mode*, δεν παύει να έχουν κοινή ρίζα). Σε αυτή την κατεύθυνση ανήκει ο ορισμός του Baudelaire για το μοντέρνο ως την άλλη όψη του αιώνιου: «το εφήμερο, το φευγαλέο, το ενδεχόμενο, το ήμισυ της τέχνης, της οποίας το άλλο ήμισυ είναι το αιώνιο και το αμετάβλητο» (Ο ζωγράφος της σύγχρονης ζωής). Η κατάσταση θα ήταν σχετικά απλή αν ο όρος χρησιμοποιείτο πάντα με βάση τον χρονικό του προσδιορισμό, σαν ένα είδος δεικτικού όρου (indexical) που αναφέρεται στην εκάστοτε στιγμή ή εποχή. Όμως, ο όρος έχει αποκτήσει και πιο παγιωμένες χρήσεις. Σε μια δεύτερη ανάγνωση, λοιπόν, το 'μοντέρνο' παραπέμπει σε μια συγκεκριμένη εποχή, τον μοντερνισμό, κατά προσέγγιση στα τέλη του 19ου και αρχές του 20ου αιώνα, κριτήρια της οποίας, μεταξύ άλλων, είναι η αφαίρεση από το αναπααραστατικό περιεχόμενο στην τέχνη, η έμφαση σε μορφολογικά στοιχεία και σαφείς δομές, το αίτημα για απλότητα και καθαρότητα. Σε μια τρίτη ανάγνωση, παρότι η ελληνική απόδοση συγκαλύπτει τη συγγένεια, η 'νεωτερικότητα' (modernity) παραπέμπει σε μια ευρύτερη εποχή που, σε γενικές γραμμές, έχει ρίζες στην Αναγέννηση, στην επιστημονική επανάσταση του 16ου αιώνα και στη φιλοσοφία του Καρτέσιου (17ος). Όταν, λ.χ., ο Bruno Latour αποφαινεται ότι «δεν υπήρξαμε ποτέ μοντέρνοι», εννοεί ότι δεν τηρήσαμε ποτέ στην πράξη τη ρήξη ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση που υποτίθεται ότι πρεσβεύει η νεωτερικότητα.

Ευτυχώς που το μεταμοντέρνο δεν αφορά και τις τρεις παραπάνω περιπτώσεις παρά μόνο τη δεύτερη (και αυτό είναι σχετικό εφόσον έμμεσα επεκτείνει την εμβέλειά της έως μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο). Αν τοποθετήσουμε τις απαρχές του στον απόηχο των δύο παγκοσμίων πολέμων, ειδικά του δεύτερου, τα γνωρίσματα που αναδεικνύονται είναι η τεράστια απώλεια νοήματος (Baudrillard), η αμφισβήτηση των σαφών δομών και των ξεκάθαρων ορίων, η αποδόμηση ως αντίδραση στην 'τυραννία της δομής' (Derrida). Όταν ο Lyotard εισήγαγε τον όρο «μεταμοντέρνα κατάσταση» στο ομώνυμο κείμενο (1971), έδωσε ως κριτήρια το τέλος των μεγάλων αφηγήσεων και τη ριζική αλλαγή στην επικοινωνία και στον τρόπο διάδοσης της γνώσης που προμήνυαν τα 'νέα' ψηφιακά μέσα. Και τώρα; Παρά το γεγονός ότι τα δύο παραπάνω κριτήρια συνεχίζουν

να υφίστανται, η κατάσταση είναι πολύ πιο σύνθετη ώστε να μπορεί να της αποδοθεί απλήφιστα ο προσδιορισμός 'μεταμοντέρνο'. Στη λεγόμενη εποχή της 'ύστερης νεωτερικότητας', συνυπάρχουν θέσεις από διαφορετικές κατευθύνσεις: η νοσταλγία για τα καθαρά νοήματα και τις δομές του μοντερνισμού πλάι στις αποδομητικές στρατηγικές· η επιστροφή σε μεταφυσικές τοποθετήσεις (π.χ., μετανθρωπισμός) και σε καθολικού τύπου αφηγήσεις (π.χ., παγκοσμιοποίηση) πλάι στην 'αναταραχή' ταυτότητας (Butler) και σε τοπικά ιδιώματα και λόγους διαφοράς (φυλή, φύλο, θρήσκευμα, εθνότητα)· η σύγκλιση και η εξάπλωση των ψηφιακών μέσων αλλά και η ανάδυση μιας ευρύτερης περιβαλλοντικής συνείδησης και συζήτησης.

Εκείνο που με εντυπωσιάζει είναι η παράδοξη εμμονή του μοντέρνου. Ακόμη και πιο πρόσφατες προσπάθειες ενός διαφορετικού προσδιορισμού της εποχής ή της παρούσας κατάστασης, στηρίζονται σε αυτό, όπως altermodern (Bourriaud), hypermodernity (Virilio), κ.ά. Μήπως τελικά το μοντέρνο, κάθε φορά ανανεωμένο, εμμένει λόγω της πρώτης σημασίας του;

Φαίη Ζήκα

Επίκουρη καθηγήτρια Φιλοσοφίας και Θεωρίας της Τέχνης στο Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών

30 March 2016, 13:41 PM

204

Let us to go back to the early 1950s. The Cold War between the self-proclaimed "free world" and the Communist or Communist-inspired world has just started and has temporarily become an all too real contest in Korea. India, Pakistan and the Dutch East Indies have become independent nations (the Dutch East Indies as Indonesia), but apart from that the colonial empires are still firmly in place, even if unrest is spreading. In the Western world - which will from now on be our focus - the Victorian era has not yet ended. In the United States segregated education is common practice, with only sixteen states forbidding segregation (and seventeen states actually requiring it). Virtually no one in the West is interested in South African segregation, locally called apartheid. Homosexuality is widely condemned as unnatural and is in many places (the U.K., the U.S.) a criminal offence. Lesbianism is equally unnatural but widely seen as less damaging to the social fabric - with the difference between homosexuality and lesbianism offering interesting evidence of a deeply ingrained sexism. Transgender is unknown or, if known, simply unmentionable. Sexism is ubiquitous. Almost everywhere women need their husbands' permission to sign legally binding contracts. Their nationality is determined by that of their husbands. Pregnancy is a legitimate ground for dismissal. Women have the right to vote (although in France only since 1944), but do not really take part in the legislative process. In the sphere of communications the word still reigns supreme. True, in the U.S. television is making inroads, but western culture is overwhelmingly verbal.

We fast-forward some sixty years. The first thing we probably see is that that verbal culture has become a visual culture in which for many the word is a supportive act. The second thing we probably notice is the amazing prominence of those who used to be largely invisible. In the U.S. a black president is nearing the end of his second term and his successor may well be a woman. The highly successful German chancellor is a woman, just as the prime ministers of Chile and Brazil. The U.K. has had a strong-willed female prime minister. Homosexuality has been decriminalized and same-sex marriages are widely accepted. The world has been decolonized (although not necessarily in an economic sense). Finally, the western economic model, capitalism, has been embraced by virtually the whole world and has, moreover, developed in ways that remind one of the robber capitalism of the later nineteenth century.

Do those developments make contemporary society in any sense postmodern? I think they do. The answer lies not in the increased reach, power, rapacity, and complexity of capitalism, as some have argued, or in any sort of collusion between capitalism and knowledge. It lies not in the time-space compression that is the result of the digital revolution. These are important developments, but not all that different from what went before. The most fundamental change of the last sixty years involves a wholesale reorientation of western culture. In its later stages modernity set up an array of hierarchies: sexual, racial, social, religious, aesthetic, and so on. Within these hierarchies, boundaries - such as the racial "boundary" between black and white - were strictly patrolled, with for instance interracial marriages only becoming fully legal all over the U.S. with a 1967 decision of the Supreme Court.

While late modern society may then be characterized as a period of differentiation, postmodern society leans far more towards de-differentiation. Some of this may be seen as a continuation of the modern project: the belated recognition of the "sameness" of those whose equal status - and equal rights - had until then been denied. But we have also have a new, postmodern acceptance of the right to be different: sexually, socially - with regard to life style, for instance -, culturally (including religion), aesthetically. This right builds upon an underlying recognition of sameness but is more fundamental. What is more, postmodern de-differentiation pervades the arts, with artists freely incorporating elements from other artistic disciplines, the world of entertainment, and, inevitably, that of commerce and advertising. It is, in fact, so pervasive that we as often as not no longer experience it as such. It takes a commentator on the wrong side of sixty to be fully aware of its omnipresence.

Hans Bertens

Professor Distinguished Professor of the Humanities at Utrecht University
Institute for Cultural Inquiry (ICON)
Department of Languages, Literature and Communication, Academic Director
Netherlands Graduate School for Literary Studies (OSL)

31 Μαρτίου 2016 8:54 MM

206

Θα προσπαθήσω να προσεγγίσω αυτό το ερώτημα μέσα από την σχέση των δύο όρων με την αρχιτεκτονική αφού το τι ακριβώς ορίζουμε ως μοντέρνο ή μεταμοντέρνο αλλάζει, και πολύ μάλιστα, ανάμεσα στα διαφορετικά επιστημολογικά πεδία. Όχι ότι στην περίπτωση της αρχιτεκτονικής οι ορισμοί αυτοί είναι ξεκάθαροι, αλλά εγώ τουλάχιστον νιώθω πιο άνετα να μιλάω για αυτά που γνωρίζω καλύτερα.

Γενικά πιστεύουμε ότι η μοντέρνα και η μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική απλώνονται σε δύο διαδοχικές χρονικές περιόδους, στο πριν και το μετά. Η μοντέρνα αρχιτεκτονική αναπτύσσεται από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το μέσο της δεκαετίας του 1960 και η μεταμοντέρνα ακολουθεί από το μέσο της δεκαετίας του 1960 έως και τις μέρες μας. Επομένως το να αναρωτιόμαστε σήμερα για το αν ζούμε σε μια μεταμοντέρνα εποχή είναι σαν να αναρωτιόμαστε στις πέντε το απόγευμα για το αν είναι ακόμα πρωί.

Κατά τη γνώμη μου, ακόμα και αν η παραπάνω ιστοριογραφική ανάγνωση του μοντέρνου και του μεταμοντέρνου ως δύο διαδοχικών, χρονικά οριοθετημένων στυλ είναι σωστή, η σχέση μοντέρνου - μεταμοντέρνου μπορεί να αποδειχθεί πολύ πιο πλούσια και παραγωγική για εμάς αν θεωρήσουμε το μοντέρνο και το μεταμοντέρνο περιπλεγμένα μέσα σε ένα σύνθετο και δυναμικό δίκτυο όπου κάποια πράγματα μπορεί να είναι πιο μακριά ή πιο βαθιά ή πιο μπερδεμένα από κάποια άλλα, αλλά όλα τελικά συνυπάρχουν σε έναν ενιαίο ιστορικό-θεωρητικό χώρο.

Αν το μοντέρνο, στην αρχιτεκτονική, αναγνωρίζεται από την ομοιογένή, απλή και αφαιρετική γλώσσα του και το μεταμοντέρνο διακρίνεται από την περισσότερο πληθωρική και πολύπλοκη δική του γλώσσα, και τα δύο προσπαθούν, στο κάτω κάτω, να δώσουν απαντήσεις στα θέματα που τους θέτει η πραγματικότητα της εποχής τους ανάμεσα στα οποία και τα θέματα που συνεχώς προκύπτουν από τις όποιες, ανεπαρκείς, απαντήσεις έδωσε η αμέσως προηγούμενη εποχή. Υπό αυτήν την οπτική το μεταμοντέρνο είναι η εξέλιξη του μοντέρνου, με την έννοια της επέκτασης, της ανάπτυξης, της υπέρβασής του, μια εξέλιξη που περνάει βέβαια μέσα από πολλαπλές δημιουργικές ρήξεις, ασυνέχειες και ασυμφωνίες.

Ακριβώς επειδή αυτές οι επάλληλες ιστορικο-θεωρητικές περιοχές συνυπάρχουν τοποθετημένες κοντά-κοντά μέσα σε έναν κοινό τόπο, ως εμπειρίες, παραδόσεις, αναμνήσεις και καταγραφές, μπορούμε εμείς σήμερα να τις ανακαλούμε και να τις φέρνουμε στην επιφάνεια. Μπορούμε, δηλαδή, με μικρότερη ή μεγαλύτερη προσπάθεια, να ενεργοποιούμε αυτό το παλαιό υλικό και να το χρησιμοποιούμε ξανά σε νέες κατασκευές (αρχι-

τεκτονικές ή μη). Αυτό έκανε η μοντέρνα αρχιτεκτονική μεταφράζοντας το υλικό της κλασικής αρχαιότητας, του Μεσαίωνα ή της Αναγέννησης, αυτό έκανε και η μεταμοντέρνα εποχή μεταμορφώνοντας το υλικό της ρωμαϊκής εποχής, του Μπαρόκ ή του Νεοκλασικισμού.

Σύμφωνα με αυτήν την άποψη 'πάντα ήμασταν μοντέρνοι' και 'πάντα ήμασταν μεταμοντέρνοι' ή, με άλλα λόγια, πάντα μπορούμε να είμαστε όσο μοντέρνοι ή μεταμοντέρνοι θέλουμε. Σημασία έχει να διατηρούμε την ικανότητά μας να συνθέτουμε δημιουργικά το υλικό του παρελθόντος μαζί με το υλικό του παρόντος. Μόνο μια τέτοια θετική μετουσιωσική λειτουργία η οποία προκύπτει από την ίδια την έλξη του πολιτισμού, όπως θα έλεγε ο ψυχχαναλυτής André Green, είναι ικανή να παράγει νέα επενδεδυμένα αντικείμενα προφυλάσσοντας αφενός την συνύπαρξη πολλών επιπέδων χρονικότητας και προετοιμάζοντας αφετέρου την επόμενη ανοιχτή και εύπλαστη συνθήκη.

Κώστας Τσιαμπάος

Επίκουρος Καθηγητής, Σχολή Αρχιτεκτόνων, ΕΜΠ

3 April 2016, 12:08 PM

208

Tabula and Tablet*

What does the soul have in common with the iPad? This question is akin to the one with which Eco opened his *Kant and the Platypus*, with the conclusion that the answer was: nothing. Instead, in the case of the soul and the iPad, I would argue that they have a lot in common, and indeed, in a sense, they are the same thing. I hope to prove this to those who have the patience to read to the end, because, given the theme, I have to tackle the issue from afar. In his *Memorabilia*, Xenophon describes his master Socrates debating with a painter on the form of the soul. The conclusion is that we only see our soul by seeing other people, because the soul, as such, has no form. It's like a breath (the Latin word for soul is related to the Greek *anemos*, "wind" - the anemometer could perhaps be called "soul-metre"), something vital like the wing beats of a butterfly (*psyche*, in Greek, means both "butterfly" and "soul"). In short, it is a living thing, it is what it is "animated".

This "living" element is found in all notions related to the soul - thought, the mind, the spirit - and runs through the entire history of our culture, which is so marked by the contrast between the living and the dead, the spirit and the letter, the soul and the body. "The letter kills, but the Spirit gives life," said Paul, and this assumption recurs in many modern philosophers when they explain how thought works, representing it as an agitated and animated homunculus that gives life to the letters transforming them in spirit. To think is to accompany one's actions with some inner turmoil: precisely that of the ghost who comes to life and tells us "I'm thinking." The letter is not enough: one needs the spirit. Suppose one knows a poem by heart and then recites it: does it mean one is thinking? No, not necessarily, in the sense that one could very well be thinking of something else, for example, what one will do in the evening. So, it seems that without an animated homunculus who watches what he does, there can be no thought: at most, there is memory, and memory is not yet thought. We do not frown at all when speaking of the "memory" of a computer, but we would feel a little embarrassed to speak of the soul or spirit of a computer: therefore the two figures, the homunculus and memory, cannot be equated. The first is the spirit, the second, once again, is the letter.

But are we sure about this? Because, if we are so sure, then how come one of the ghosts that haunts us the most is Alzheimer's, that is, the loss of memory? This loss does not seem to be comparable to a localized loss, such as the loss of vision or hearing. No: losing memory is much worse. At the beginning it's just an inconvenience, but if it increases it makes it difficult to think, and eventually everything goes away, even the spirit. Curious, isn't it? The letter - memory - disappears and takes the spirit away with it. "Mumble mumble," one would say in comic books, where thinking is represented as a somewhat mechanic activity. But recognizing an essential link between the memory and the spirit, seeing in the spirit the condition of memory, does not simply amount to speaking of a human machine, as suggested by La Mettrie. Even the very Catholic Manzoni, in Cinque Maggio, defines Napoleon's lifeless body as "immemore": "unremindful".

If this is the case, let's try and find the condition of possibility of the homunculus. The thread that leads us from the spirit to the letter, and from thought to memory, makes us run into another, very ancient, image of the soul: the one that represents it as a *tabula rasa*, that is, as one of those wax tablets that the ancients used to take notes. As well as being ancient, the *tabula* is equipped with an impressive philosophical resume: it was referred to by Plato, Aristotle, Locke, Leibniz, Freud, up to contemporary scientists, who speak of "brain engrams," that is, things written in the brain. Let us leave aside the question whether the *tabula* is also a *tabula rasa*, that is, a blank sheet, because all knowledge comes from experience - this is not the point that interests me here. Let's rather focus on the case of a pure *tabula*: there is the mind, and it's kind of a writing tablet, where impressions are written. And without that *tabula* there is no spirit, there is no thought, there is no mind. It is a necessary condition: a minimal requirement to be able to have something like a soul. To think, to have a soul, to own a spirit - all figures of our inner animation - means, essentially, to remember, or to resort to the inscriptions that lay on the *tabula* we have in our mind. There is no need of a homunculus, or rather, the homunculus is the *tabula*: the reworking of the inscriptions that we carry inside.

At this point it also becomes interesting enough to understand why education is so important. Education works on memory and imitation, and these qualities are related to writing, practice, and memory. Wittgenstein said that the pupil trying to learn to write, practicing an activity that appears mimetic and mechanical, manifests the authentic work of the spirit, and it's hard to disagree. Now, let's put the pieces together: memory, imitation, repetition... It seems that these elements define a series of mechanical and extrinsic practices, but ones that ultimately define the essence of our spiritual being - just like a library is not a heap of papers, but the quintessence of the spirit. The counter-argument is predictable. Whilst it may be that the tabula is a necessary condition, it is still not a sufficient condition. In other words, we feel the stirrings of the spirit, and the spirit alone gives life to the letter. But, once again, are we sure that is the case? What is soul without memory? Is it truly necessary to think of a supplement to the soul, or of the soul as a supplement - as something in addition to the tabula?

A great Italian poet of the twentieth century, Vittorio Sereni, grasped this issue perfectly. He said that the soul, what we call the soul, is but a twinge of pain. This pain essentially stems from the ability to remember: without memory there is no pain, there is no suffering, there is no subject, there is nothing - ask those who, as they say, "drink to forget". This pain, it is true, is not like a headache, but rather an intercostal stab: in fact, it is over there that the soul seems to hurt, so much so that many of our ancestors mistakenly thought that the 'soul was there, and it is still the case in songs in which "love" rhymes with "heart." And yet, even there the heart, the depth of the soul, it is identified mainly with memory. So much so that in many languages, knowing something from memory is said as knowing it "by heart": *apprendre par coeur* in French, to learn by heart in English, *hafiza a'n zahri kalb* in Arabic.

In the poem I mentioned above, *Intervista a un suicida*, Sereni also said that, after all, what is left of us are inscriptions on the pages of an archive, and this trace can disappear leaving "nothing nobody nowhere never", as the last verse goes. That's why we have always been surrounded by archives, ever since a man made a drawing on the wall of a cave, or carved a notch on a bone. Precisely for this reason - far from disappearing, as was prophesied in the past century - writing has boomed and invaded our lives, with computers,

mobile phones, the most powerful recording and archive equipment that history has ever known and the resurrection of the old writing on paper relaunched by post-it notes and Moleskine notebooks. Precisely for this reason, q.e.d., the soul is like an iPad and, of course - given that Steve Jobs does not have the monopoly of the soul (despite his invitations to sell our soul to the devil, disguised as iTunes) - it is like all the tabulae that preceded him and will come after him. That's what Socrates could have said to the painter, when discussing the form of the soul. Indeed, that is what he actually said, not according to Xenophon but to his other pupil Plato: in *Philebus*, Protarchus says that the soul is like a book collecting inscriptions, memories, and images. An animated book - an e-book, one could say. We might as well call it an iPad.

Maurizio Ferraris

Professor of Philosophy at the University of Turin,
Department of Philosophy and Education University of Turin
Director of the LabOnt (Laboratory for Ontology) and of the Centre for
Theoretical and Applied Ontology (CTAO)

** We would like to thank Sarah De Sanctis for translating the original text from Italian to English, as well as, for her kindness.*

4 April 2016, 18:20 PM

212

Spirale postmoderne

La fin d'un monde n'est pas la fin du monde. Mais l'agonie de la modernité nous incite à penser ce qui est appelé à lui succéder. Ce que certains, je suis du nombre, nomment, faute de mieux, la postmodernité. Mais qu'en est-il donc de cette postmodernité ?

Il est, certes, toujours bien délicat de "touiller" dans les marmites du futur. On peut, cependant, donner quelques indications, rassembler quelques indices, et ce afin d'indiquer des grandes tendances. D'autant, que l'on voit revenir, légèrement modifié, ce que l'on avait cru dépassé. Pour être plus précis, il ne s'agit pas là d'un "éternel retour" du même, mais, ainsi que l'indiquait en son temps le philosophe Nicolas de Cuse, d'une croissance prenant la forme de la spirale. Pour le dire plus nettement encore, si une définition, provisoire, de la postmodernité devait être donnée, ce pourrait être : "la synergie de phénomènes archaïques et du développement technologique".

C'est ainsi que, pour reprendre les grands thèmes explicatifs de la modernité : État - nation, institution, système idéologique, on peut constater, pour ce qui concerne la postmodernité, le retour au local, l'importance de la tribu et le bricolage mythologique.

Tout d'abord le local. Premier indice de l'hétérogénéisation galopante parcourant nos sociétés. Il est intéressant, à cet égard, de noter le retour en force, dans les divers discours sociaux, de termes tels que "pays", "territoire", "espace", toutes choses renvoyant à un sentiment d'appartenance renforcé, au partage émotionnel. En bref, au fait que le lieu fait lien. Un lien, donc, qui n'est pas abstrait, théorique, rationnel. Un lien qui ne s'est pas constitué à partir d'un idéal lointain, mais, bien au contraire, se fonde, organiquement, sur la commune possession de valeurs enracinées : langue, coutumes, cuisine, postures corporelles. Toutes choses quotidiennes, concrètes, alliant en un paradoxe, qui n'est pas qu'apparent, le matériel et le spirituel d'un peuple. Il y a lieu de réfléchir là-dessus : un tel matérialisme spirituel, vécu localement, est cela même qui va, de plus en plus, prendre la place du politique en ses diverses modulations.

Enracinement dynamique étant cause et effet de la fragmentation institutionnelle. En effet, les diverses institutions sociales, devenues de plus en plus abstraites et désincarnées, ne semblent plus en prise avec l'exigence réaffirmée de proximité. D'où l'émergence d'un néo-tribalisme postmoderne reposant sur le, toujours et à nouveau, besoin de solidarité et de protection caractérisant tout ensemble social. Dans les jungles de pierre que sont les mégapoles contemporaines, la tribu joue le rôle qui était le sien dans la jungle stricto sensu.

Ainsi, il est frappant de voir que les diverses institutions ne sont plus ni contestées ni défendues. Elles sont tout simplement "mitées" et servent de niches à des micro-entités fondées sur le choix et l'affinité. Affinités électives que l'on retrouve au sein des partis, des universités, syndicats et autres organisations formelles, et fonctionnant selon les règles de solidarité d'une franc-maçonnerie généralisée. Et ce, bien sûr, pour le meilleur et pour le pire. Tribus religieuses, sexuelles, culturelles, sportives, musicales, leur nombre est infini, leur structure est identique : entraide, partage du sentiment, ambiance affectuelle. Et l'on peut supposer qu'une telle fragmentation de la vie sociale soit appelée à se développer d'une manière exponentielle, constituant ainsi une nébuleuse insaisissable n'ayant ni centre précis, ni périphéries discernables. Ce qui engendre une socialité fondée sur la concaténation de marginalités dont aucune n'est plus importante qu'une autre.

C'est une telle structure sociale qui induit ce que l'on peut appeler le bricolage mythologique. Il n'est, peut être, pas opportun de parler de la fin des idéologies. Par contre il est possible de constater leur transfiguration. Elles prennent une autre figure. En la matière celle de petits récits spécifiques, propres, bien sûr, à la tribu qui en est détentrice. Les "grands récits de référence" se particularisent, s'incarnent, se limitent à la dimension d'un territoire donné. D'où les pratiques langagières juvéniles, le retour des dialectes locaux, la recrudescence des divers syncrétismes philosophes ou religieux

La vérité absolue, qu'il faut atteindre, se fragmente en vérités partielles qu'il convient de vivre. Ce qui dessine bien les contours de la structure mythologique. Chaque territoire, réel ou symbolique, sécrète en quelque sorte son mode de représentation et sa pratique langagière : "Cujus regio cujus religio". D'où la babélisation potentielle que l'on s'emploie, communément, à dénier en invoquant le spectre de la globalisation. En fait, il y a bien des uniformisations mondiales : économiques, musicales, consommatoires, mais il faut s'interroger sur leur véritable prégnance. Et se demander si la véritable efficace n'est pas à chercher du côté des mythes tribaux et de leur aspect existentiel. La communication en réseaux, dont Internet est une bonne illustration, forcerait ainsi, à repenser en ce sens, pour la postmodernité, "l'universel concret" de la philosophie hégélienne.

Si l'on s'accorde, à titre d'hypothèse, sur un local tribal générant des petites mythologies, quel pourrait être son substrat épistémologique ? Empiriquement, il semble que l'Individu, l'Histoire et la Raison laissent, peu ou prou, la place à la fusion affectuelle s'incarnant au présent autour d'images communielles.

Le terme d'individu, ai-je dit, ne semble plus de mise. En tout cas dans son sens strict. Peut-être faudrait-il parler, pour la postmodernité, d'une personne ("persona") jouant des rôles divers au sein des tribus auxquelles elle adhère. L'identité se fragilise. Les identifications multiples, par contre, se multiplient.

Les grands rassemblements musicaux, sportifs, consommatoires en font foi. Dans chacun de ces cas il s'agit de se perdre dans l'autre. "Dépense", au sens de G. Bataille, comme recherche de la fusion. Tout un chacun n'existe que dans et par le regard de l'autre. Et ce, que l'autre soit celui de la tribu affinitaire, que ce soit l'altérité de la nature, ou le grand Autre qu'est la déité. Fusions, confusions de divers ordres qui ne sont pas sans rappeler le mythe dionysiaque. Il s'agit là d'un processus qui est rien moins qu'exceptionnel, mais qui renvoie, au contraire, à la simple réalité quotidienne. Nombreux sont les phénomènes de la vie courante qui sont, sans cela, incompréhensibles. Dans tous les domaines le "devenir mode" du monde est à l'ordre du jour. Et les "lois de l'imitation", proposées, d'une manière "inactuelle", par Gabriel Tarde semblent être la règle actuellement.

En bref ce n'est plus l'autonomie : je suis ma propre loi, qui prévaut, mais bien l'hétéronomie : ma loi c'est l'autre. Peut-être est-ce là le changement paradigmatique le plus important. Il va de pair avec cette inversion du temps qui fait que c'est moins l'Histoire linéaire qui importe que les histoires humaines. "Einsteinisation" du temps, a-t-on pu dire. C'est-à-dire que le temps se contracte en espace. En bref, ce qui va prédominer est bien un présent que je vis avec d'autres en un lieu donné. De quelque manière qu'on puisse le nommer, un tel "présentéisme" va contaminer les représentations et pratiques sociales, en particulier juvéniles. C'est un "carpe diem", d'antique mémoire, traduisant bien un hédonisme diffus. La jouissance n'est plus reportée à quelques hypothétiques "lendemains qui chantent", elle n'est plus espérée dans un paradis à venir, mais bien vécue, tant bien que mal, au présent.

En ce sens le présent postmoderne rejoint la philosophie du "kairos" qui mit l'accent sur les occasions et les bonnes opportunités. L'existence n'étant, en quelque sorte, qu'une suite d'instantanés éternels qu'il convient de vivre, au mieux, ici et maintenant. Peut-être faut-il rappeler, ici, une distinction d'importance. Celle du drame et du tragique. Autant le drame, en son sens étymologique, évolue, est tendu vers une solution possible, toutes choses que l'on retrouve dans le « bourgeoisisme » moderne, autant le tragique est "aporique", c'est-à-dire ne recherche pas, n'espère pas des solutions, des résolutions. On peut même dire qu'il repose sur la tension des éléments hétérogènes.

Dernier point, enfin, du substrat épistémologique postmoderne, c'est l'importance que va prendre l'image dans la constitution du sujet et dans celle de la société. Là encore on ne peut être qu'allusif, et renvoyer aux analyses qui ont abordé en tant que tel ce problème. Il suffit de rappeler que, dans la foulée de la tradition judéo-chrétienne, la modernité a été, essentiellement, iconoclaste. Tout comme, dans la tradition biblique, l'icône ou l'idole ne permettait pas d'adorer le vrai Dieu, "en esprit et en vérité", l'image ou l'imaginaire, de Descartes à Sartre, entravait le bon fonctionnement de la raison. Souvenons-nous ici, de l'expression philosophique, devenue proverbe populaire, et qui fait de l'imagination la "folle du logis". Stigmatisation qui marqua, profondément, nos modes de pensée et toute notre sensibilité théorique.

Or qu'observe-t-on de nos jours sinon le retour en force de cette

image niée ou déniée ? Image publicitaire, image télévisuelle, image virtuelle. Rien n'est indemne. «Image de marque» intellectuelle, religieuse, politique, industrielle, etc., tous et toutes choses doivent se donner à voir, se mettre en spectacle. On peut dire, dans une optique weberienne, que l'on peut comprendre le réel à partir de l'irréel (ou de ce qui est réputé tel). Il se trouve que, durant la modernité, le développement technologique avait, durablement, désenchanté le monde. On peut dire que, pour ce qui concerne la postmodernité naissante, c'est la technologie qui favorise un réel réenchantement du monde.

Afin de bien accentuer un tel phénomène on peut parler de la (re) naissance d'un "monde imaginal". C'est-à-dire d'une manière d'être et de penser traversée, entièrement, par l'image, l'imaginaire, le symbolique, l'immatériel.

De quelque manière dont cet "imaginal" puisse s'exprimer : virtuel, ludique, onirique, il va être là, présent et prégnant, il ne sera plus cantonné dans la vie privée et individuelle, mais sera élément constitutif d'un être-ensemble fondamental. C'est tout cela qui peut faire dire que le social s'élargit en socialité en intégrant, d'une manière « holistique », des paramètres humains que le rationalisme moderne avait laissés de côté. L'imaginal est, ainsi, une autre manière de rendre attentif à la société complexe, à la solidarité organique qui s'amorce, à la "correspondance", dans le sens baudelairien, entre tous les éléments de l'environnement social et naturel.

L'époque est, peut-être, plus attentive à l'impermanence des choses les plus établies. Ce qui est certain, c'est que l'émergence, de valeurs archaïques que l'on avait cru, totalement, dépassées, doit nous rendre attentif au fait que si les civilisations sont mortelles, la vie, quant à elle, curieusement, perdure. Ainsi, en n'accordant pas à ce terme un statut conceptuel par trop rigide, la postmodernité naissante nous rappelle que la modernité fut une "postmédiévalité", c'est-à-dire qu'elle permit une nouvelle composition de l'être-ensemble.

Devenir spiralesque du monde ! Quand cesse l'évidence d'une idée sur laquelle s'était fondée une civilisation donnée, une autre constellation prend naissance intégrant certains éléments de ce qui a été, et redonnant vie à certains autres qui avaient été déniés.

C'est en ayant ce schéma à l'esprit que l'on peut, d'une manière non judiciaire, non normative, épiphaniser les grandes caractéristiques de l'épistémé postmoderne. Ce que M. Foucault a bien fait pour la modernité, reste à faire pour l'époque qui s'annonce. Il s'agit là d'un défi d'envergure nécessitant une posture intellectuelle audacieuse. Défi à relever si l'on ne veut pas que la pensée soit marginalisée. D'autant que, comme le rapportait Victor Hugo en une autre époque, "rien n'arrête une idée dont le temps est venu".

Michel Maffesoli

Professeur Émérite à la Sorbonne

Bibliographie

- . G. Durand,
 - Les Structures anthropologiques de l'imaginaire, Bordas, 1960.
 - Beaux arts et archétypes, PUF, 1986.
- . M. Maffesoli,
 - L'Ombre de Dionysos (1982), CNRS Éditions , 2010.
 - Le Temps des tribus (1988), Ed La Table Ronde.2000.
 - L'ordre des choses. CNRS Éditions. 2014
 - Le Trésor caché, lettre ouverte aux Francs-Maçons. Ed Leo Scheer. 2015
- . E. Morin, Pour entrer dans le XXIe siècle.
- . S. Moscovici,
 - La Machine à faire les dieux, fayard, 1990.

3 April 2016, 1:57 AM

220

In order to address this question, we should first establish what we mean by the term "postmodern," which has been used to describe everything from painting to politics. For convenience, I will adopt Lyotard's definition of postmodernism as the "end of grand narratives." In other words, where modernism was supposed to be characterized by an overarching narrative to which other narratives could be reduced (whether they be Marxist, psychoanalytic, liberal, or some other), the postmodern period is too fractured or differentiated to be able to be so characterized.

One might, of course, ask whether earlier periods were capable of such an overarching or reductionist characterization (i.e. have we always been postmodern?). We will return to that question below. For the moment, let us ask whether the current period resists characterization by a single narrative.

Perhaps the most pressing candidate for a grand narrative of the current period is neoliberalism. The dominance of an economic motif of investment and return with its conception of human beings as "human capital" has pervaded all aspects of contemporary life. We see it in the privatization of public services, the decline of the welfare state, the encouragement of people to think of themselves as individual entrepreneurs, the corporatization of universities, and elsewhere.

It might be objected here that such a characterization is applicable only to the industrialized countries of what is sometimes still called the First World. However, this, it seems to me, would be a mistake. While it is true that many people in other parts of the world are not, for example, taught to think of themselves in entrepreneurial terms, they are nevertheless subject to dominating practices stemming from neoliberalism. They are exposed, even more than those of us in the First World, to the neoliberal policies of the IMF and World Bank and the practices of transnational corporations that follow the neoliberal paradigm.

Nevertheless, the question remains of whether the pervasiveness of neoliberalism can stand as a single explainer of our age. Can or should we reduce the understanding of the contemporary period to neoliberal terms?

I believe that we cannot and that we should not engage in such reductionism. We cannot, because there are too many other types of practices that characterize our world. Reducing those practices to a single theme risks missing the complexity of the current situation. To cite only one example, the discourse of security against terrorism is not a neoliberal theme. It intersects with neoliberal concerns, for instance in the positing of the free capitalist individual as superior to the backward religious fanatic, but is not readily reducible to a discourse of neoliberalism.

We also should not engage in such reductionism because it threatens to block the development of areas of resistance and alterity. Elsewhere I have written about friendship as a form of resistance to neoliberalism. We could also consider the alter-globalization movement, environmentalism, and unionizations as sites of resistance to neoliberalism and visions of alternative social arrangements.

Does this mean, then, that if no other candidate for reductionist explanation is viable, we live in a postmodern society? This would be so only if earlier social arrangements were capable of reductionist explanation. This seems to me to be unlikely. Marx himself was aware of resistance and alternative movements to capitalism, and I believe history shows us that there is always (or almost always) more going on than a proposed reductionist explanation can countenance. Perhaps the lesson here, then, is not that we live and perhaps people have always lived in postmodern societies, but rather that the term "postmodernism" is not helpful in characterizing the current period. Instead of labeling, we should look at the specifics of where we find ourselves and ask how to alter our situation for the better.

Todd May

Professor of the Humanities, Clemson University
Department of Philosophy and Religion

4 April 2016, 16:11 PM

222

I can definitely say that we are living in a postmodern society. However, even if I can say that, I think that the meaning of "postmodern" at present is different from the same word which Jean-Francois Lyotard used in his famous book *The Postmodern Condition* (1979). Here I would like to briefly discuss some of the features of contemporary postmodern society in comparison with Lyotard's definition. What Lyotard stresses as the remarkable feature of the postmodern society in the late twentieth century is an "incredulity toward metanarratives." He finds this tendency especially present within the history of modern knowledge and its institutionalizations. Influenced by the founding of the University of Berlin, the main purpose of universities since the nineteenth century has been the cultivation of humanity through knowledge and development of 'life.' In contrast, the unifying power of the grand narratives declines in the postmodern society and "the best performativity of the social system" becomes essential. This leads to a situation where higher education focuses on training professional skills rather than cultivating proper conditions of living. I agree with Lyotard's arguments in general. Nevertheless, what I want to stress is that the contemporary postmodern situation is seriously changing, especially in relation to two points.

First, after the millennium, the postmodernity which Lyotard described has been reorganized by digital technology. To be sure, Lyotard also points out that the ideal model of knowledge that has existed since the late nineteenth century was decontextualized, leading to the type of fragmental information that arose in the twentieth century. However, this merely means that the pedagogy and systems of knowledge storage at universities have been replaced with information technology. The birth of the digital information society after the 2000s accelerates postmodernity far beyond "incredulity toward metanarratives." In the twenty-first century, we must grapple with the impossibility of narratives themselves, rather than merely the impossibility of the grand narratives. That is, the representational system itself in modern society (which is the basis of any narrative) has been attenuated. For instance, representation and narrativization are not possible in the world of High Frequency Trading (HFT), where interaction occurs in a matter of milliseconds, linking the New York Stock Exchange to the entire global-digital financial network. Just as Friedrich Kittler prophesied, philosophy and aesthetics have been replaced with mathematics and physics. Even

the social sciences, let alone the humanities cannot contribute to the management of postmodern society.

Second, in my view, another type of collapse of the representational system is currently underway, stemming from the revival of certain sorts of premodern features within the contemporary postmodern society. This revival may become especially prevalent in non-Western countries from now on. Historically speaking, while non-Western countries have imitated almost every kind of Western social institutions as ideals during the period between the nineteenth century and twentieth century, they have consciously (or, perhaps, unconsciously) maintained premodern features as well. However, now that the modern social model - which was itself established in the nineteenth century and essentially consisted of "metanarratives" for non-Western countries to realize modernity - has been attenuated, a kind of premodernity is reappearing. In this context, premodernity refers to a world without a representational system.

Following the periodization introduced by Michel Foucault in *The Order of Things* (1966), I suppose that this society will have features similar to the Renaissance era, which some books written by the Annales school in France or the Warburg school in England also suggest. A kind of magical, brutal, and animal-like mentality and political techniques will begin to reemerge. I think recent events in East Asian countries, especially in Japan and among the Japanese, are good examples of this nascent reemergence. Having said that, considering that digital information technology in the twenty-first century exists alongside this revived premodernity, the adjective "premodern" is not appropriate to the postmodernity of the twenty-first century. We have to rename this feature.

This postmodern situation crosses the geopolitical borders created between suzerain powers and colonies in the nineteenth century, and the divides between the first world and the second/third world established in the twentieth century. For this reason, even Western countries are no longer places where modern social institutions are stably maintained. Moreover, since premodernity was never totally overcome by modernity over the last four hundred years, but instead remained hidden deep within it, even Western countries cannot escape from the revival of premodernity. Therefore, the issue at hand is not only the institutional features of postmodern society, but also the ordinary features of human existence which

live within those features. Where the modern representational system is in decline, the form of human existence which idealized willful individuality will likely be transformed to another form. Unlike some Hollywood movies which describe possible future worlds where willful humans fight against high-powered automated technology, we have to problematize the very possibility of a willful humanity in a future postmodern society. If we ask the question, "Do we live in a postmodern society?", we have to also think about what this "we" actually is. We must ask ourselves "Who is it that asks this kind of philosophical question?" or "Is it even possible for us to ask this question?" We are in danger of losing the very basis of asking anything at all.

Mitsuhiro Hayashi

Fellow, Cornell University Law School

10 Απριλίου 2016, 9:29 MM

Η έννοια του μεταμοντέρνου είναι παρασιτική στην έννοια του μοντέρνου. Είτε απλώς την ακολουθεί είτε την επερωτά και την αμφισβητεί. Κι όταν την υπερβαίνει δεν μπορεί να απαλλαγεί από αυτή. Τόσο πολύ μάλιστα που γίνεται η άλλη όψη της. Ο μεταμοντέρνος είναι ένας απογοητευμένος μοντέρνος. Δεν μπορεί να έχει την αλήθεια, τη γνώση, τα πρότυπα, τους κανόνες, τα όρια, οπότε η απουσία τους γίνεται η συνθήκη της δικής του στάσης. Δεν θέλει κανόνες· τους δημιουργεί de novo και προσωρινά, είναι αναλώσιμοι. Δεν αναγνωρίζει όρια, περιφέρεται πλάνης. Δεν έχει πρότυπα, τα περιφρονεί, τα υποσκάπτει ή τα ειρωνεύεται. Δεν βρίσκει την αλήθεια που χάνεται σε πέπλα αφηγήσεων και μετατοπίζεται. Δεν γνωρίζει, ούτε καν απορεί. Το κενό αναπληρώνεται από τη νοσταλγία η οποία αναζητεί και συλλέγει υποκατάστατα υπό αίρεση. Το μοντέρνο έχει την ακινησία του απολιθώματος αλλά και τη ζωτικότητα της διαρκούς ρήξης. Το μεταμοντέρνο έχει τη σκόνη της αναπαλαίωσης και την ακίνδυνη ζωηρότητα της παιδιάς.

Βάσω Κιντή

Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, ΕΚΠΑ

18 Απριλίου 2016, 7:50 ΠΜ

228

Η συνθήκη μετά την κανονικότητα

Προσεγγίζοντας το απέραντο πραγματικό

με εφόδιο ένα θραυσματικό αρχείο από προηγούμενα συμβάντα
προσέγγισής του,

ένα αρχείο που παρέχει τη ψευδαίσθηση ότι μπορούμε να
επικοινωνήσουμε μεταξύ μας επί του πραγματικού,

αλλά που αναφέρεται σε αλήθειες παρωχημένες ως προς τη
σημερινή προσέγγισή του,

εφαρμόζουμε μεθόδους σύστασης νέων συμβάντων,

τρόπους διάκρισης και συρραφής στοιχείων του πραγματικού,

ακολουθώντας με πιστότητα τις αλήθειες που οι μέθοδοι μας
αναφέρονται.

Αν οι πραγματικότητές μας συστήνονται σύμφωνα με τη πιστότητα στην
αλήθεια της κάθε μεθόδου,

τα υποκείμενα, οι κοινωνικές μας ταυτότητες,
συσσωμάτωνονται

με τα αντικείμενα της διαπραγμάτευσής τους, με τις
αντίστοιχες κοινωνικές ταυτότητες του πραγματικού,

μέσα στο πλαίσιο της εκάστοτε αλήθειας, που λειτουργεί
ως πλαίσιο εννοιοδότησης του πραγματικού.

Στη συσσωμάτωση του υποκειμένου με το αντικείμενο
περιλαμβάνεται

το ιστορικό της μεταξύ τους διαπραγμάτευσης, της
αλληλοσύστασης των κοινωνικών ταυτοτήτων τους,

που νοηματοδοτεί τους κανόνες της αυτοοργάνωσης
των σχέσεων τους.

Στη λειτουργία του πλαισίου εννοιοδότησης περιλαμβάνονται
το αρχείο, η αδόμητη υπερβατικότητα της κερκτημένης
γνώσης του πραγματικού,

και οι προθέσεις του Άλλου, η μη συμπεριληφθείσα
γνώση του πραγματικού,

αλλά και η δυνητική, εκ νέου ερμηνεία του
πραγματικού.

Και από τις δύο μεριές συστήνονται πολλαπλά δίκτυα σχέσεων.

Κατά την χωρική και χρονική σύμπτωσή τους
 οι κοινοί κόμβοι που αναδύονται εκλαμβάνονται ως
 τα διακριτά χαρακτηριστικά του πραγματικού,
 με πολυδιάστατα ορισμένες ιδιότητες σύμφωνα
 με τα δίκτυα σχέσεων όπου ανήκουν,
 συμπλεγμένες σε ομοιοστατικά νεφελώματα.

Με έμφαση

στην κατά περίπτωση πολυδικτυακή ανάδυση των ιδιοτήτων του πραγματικού,
 μετατοπίζεται η προβλημαθεσία προσέγγισής του στη θεωρία του χώρου,

από τους κανόνες διάδοσης μιας κυρίαρχης ιδεολογίας, μιας
 υπερβατολογικής κανονικότητας,
 με την οποία οριοθετείται η κυρίαρχη εικόνα του πραγματικού,
 αλλά και με την οποία οριοθετούνται /αξιολογούνται και
 ελέγχονται/ οι κοινωνικοί χώροι
 ως προς τον βαθμό πιστότητας της διάδοσής της,
 στις συνθήκες ανάδυσης πολλών ιδιότυπων ιδεολογιών,
 με τις οποίες επικοινωνούν και δικτυώνονται οι κοινωνικοί
 χώροι
 ως ταυτόχρονες μεταφράσεις του πραγματικού.

Αν το Μοντέρνο Κίνημα επικράτησε ως Ένα /ως International Style/,
 στη μετά του Μοντέρνου Κινήματος εποχή βιώνεται ο ίλιγγος της
 πολλαπλότητας του ευρύτερου Μοντερνισμού,
 μια συνεχής προσέγγιση ενός διαφεύγοντος πραγματικού,
 που αγγίζεται στα υλοποιημένα ίχνη του πλήθους των συμβάντων
 προσέγγισής του,
 στις κατά περίπτωση συσσωματώσεις των υποκειμένων με τα
 αντικείμενα διαπραγμάτευσής τους.

Γιώργος Παρμενίδης

Καθηγητής, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ

23 April 2016, 13:33 PM

230

What's wrong with Postmodernism

Training and professional competence offer no immunity against casual and unguarded opinion. In spite of my training in architectural theory, like any novice, I'm keen to identify certain buildings as postmodern. Such structures are usually signalled by a triangular pediment somewhere, or an arch, semi-classical columns, axial symmetry, and they are of monumental scale, or out of scale. Such buildings are also of a particular period (1975-1995), the stone facing and pastel external rendering has dulled, and there's not enough glass. The MI6 Building at Albert Embankment, Vauxhall, London, by Terry Farrell and Partners fits the bill, and there are many others. Forget Learning from Las Vegas, The Manhattan Transcripts, Meaning in Architecture, and other key texts from the period that pushed architecture to the forefront in a rebellion against the purely functional, stable and modern. Now postmodernism is merely a style in the past tense.

Are we still postmodern?

Architecture has provided some spectacular monuments to movements in culture, politics, philosophy and art. But a while ago I abandoned architecture as a tool for thinking with. I've benefited from discussions about space, the body, technologies, the home, landscape, place and design, but not architecture writ large as a canonical collection of authoritative artefacts (i.e. buildings), especially when such collections reduce philosophy to a series of styles.

Jean-François Lyotard wrote *The Postmodern Condition* in the 1980s. It was the key political text for many of us on the subject of postmodernity. "Condition" is an easier term to deal with than "style," "movement," "epoch," "age," or "-ism." Lyotard famously described the postmodern condition as "incredulity towards metanarratives" (xxiv). Such scepticism favours local stories, a multiplicity of viewpoints, diversity, and difference, as opposed to over-arching narratives, such as progress in science, a unified theory of everything, appeals to core values, and other metaphysical codes. Knowledge and understanding are much more piecemeal than that and depend on local conditions, individual cases, exceptions, and disconnects. Even those who deny this plurality of conditions, i.e.

those caught up in fanatical fundamentalism, are working against and within warring ideologies, and that problematic speaks further of the postmodern condition.

Post-relativism

Is the postmodern condition one in which anything goes, a locally determined relativism and subjectivism? To me the challenge provided by the postmodern condition resides in halting the oscillations by which we gravitate either towards a position of fundamental truth or relativism, objectivity or subjectivity, externalizable process or internal genius, the universal or the contingent, rock solid certainties or unresolved scepticism. In architecture and the arts such battles found expression in the objectivism of Enlightenment Rationalism; the subjective was championed by Romanticism. (Some design scholars used to call this the battle between the Rats and the Roms.)

Less celebrated than Lyotard's text it was Richard Bernstein's *Beyond Objectivism and Relativism* that aided me most in thinking differently, or at least recognising the traps of the objective-subjective division. Whatever architecture makes of postmodernism, the postmodern condition is still a work in progress for the rest of us.

Richard Coyne

Professor of Architectural Computing

Dean (Postgraduate Research)

College of Humanities and Social Science: The University of Edinburgh

Edinburgh College of Art: The University of Edinburgh

Books on these themes by Richard Coyne

- Coyne, Richard. 2011. *Derrida for Architects*, London: Routledge.
- Snodgrass, Adrian, and Richard Coyne. 2006. *Interpretation in Architecture: Design as a Way of Thinking*. London: Routledge.
- Coyne, R.D. 1999. *Technoromanticism: Digital Narrative, Holism and the Romance of the Real*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Coyne, R.D. 1995. *Designing Information Technology in the Postmodern Age: From Method to Metaphor*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts.

Bibliography

- Bernstein, Richard J. 1983. *Beyond Objectivism and Relativism*. Oxford: Basil Blackwell
- Giddens, Anthony. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge, England: Polity
- Jencks, Charles, and George Baird (eds). 1969. *Meaning in Architecture*. London: Barrie & Rockliff
- Lyotard, Jean-François. 1986. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press
- Tschumi, Bernard. 1994. *The Manhattan Transcripts*. London: Academy Editions. First published in 1981.
- Venturi, Robert, Denise Scott Brown, and Steven Izenour. 1993. *Learning from Las Vegas: The Forgotten Symbolism of Architectural Form*. Cambridge, MA: MIT Press. Robert Venturi, Denise Scott Brown, Steven Izenour. Previous ed. 1977.

Από την ετερότητα στη διαφορά

Παρότι το μεταμοντέρνο είναι ένας όρος ιδεολογικοποιημένος και μάλλον αντιπαθής στην χώρα μας, θα ήταν δύσκολο να αρνηθεί κανείς ότι ζούμε σε μια μεταμοντέρνα κοινωνία, την οποία με πιο αποδεκτό τρόπο θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε και «υστερο-μοντέρνα». Μιλώντας σε τοπικό πλαίσιο, αντιπροτείνω τον στρατηγικό και ερμηνευτικό όρο της «υπο-νεωτερικότητας» (Πρβλ. Υπο-νεωτερικότητα και εργασία του πένθους. Η επήρεια της κρίσης στη σύγχρονη ελληνική κουλτούρα, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2014).

Στο ερώτημα σας, λοιπόν, αν «υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ μοντέρνου και μεταμοντέρνου», πιστεύω ότι ασφαλώς υπάρχει αλλά δεν μπορεί να είναι ποτέ πια σαφής. Κι αυτό είναι εκείνο που προσδίδει παρατεταμένα έξαψη, εντάσεις και σχιζοειδείς αλληλεξαρτήσεις στην περιβόητη σχέση μοντέρνου-μεταμοντέρνου.

Ό,τι αποκαλείτε «μεταμοντέρνα κοινωνία» περισσότερο απ' οτιδήποτε άλλο καθιστά δυσδιάκριτο το πεδίο της ετερότητας, η οποία αντικαθίσταται από το παραλήρημα των διαφορών. Χαρακτηριστικό των μυθοποιημένων διαφορών -και όχι «διαφωρών», όπως περιέγραψε ο Ντερντά την έννοια της αναβολής και της θνητότητας μες στον παρόντα χρόνο- είναι ότι συχνά τείνουν στο Όμοιο. Η απόσταση ανάμεσα στην ανθεκτική λειτουργία της ετερότητας («η ζωντανή παράδοση» του μοντέρνου) και τη μεταμοντέρνα αποχαλίνωση της διαφοράς είναι μεγάλη και κρίσιμη. Μια τέτοια μεταβολή μπορεί εύκολα να τη διαπιστώσει κανείς σήμερα παντού: από τους μετασχηματισμούς της πολιτικής έως την βιοπολιτική και τους τρόπους ζωής, από τις καλλιτεχνικές έως τις αρχιτεκτονικές πρακτικές, αλλά και σ' όλες τις μορφές της *vita activa* και της *vita contemplativa*.

Ολοκληρώνω με δύο παραδειγματικά ερωτήματα που περιγράφουν τον μεταμοντέρνο κλονισμό της ετερότητας: Ποιος θα μπορούσε να είναι σήμερα ο τόπος της δημιουργίας μέσω της απώλειας και της παραβίασης των ορίων (ατομικών, κοινωνικών, γλωσσικών), έτσι όπως την επεξεργάστηκε ο Νίτσε, μέσω της διονυσιακής εμπειρίας, και αργότερα ο Bataille και ορισμένοι σουρεαλιστές; Επίσης, υπάρχει άραγε σήμερα τόπος για

τους αναζωογονητικούς «λιποτάκτες του μοντέρνου» (ή αντίστοιχα, του μεταμοντέρνου), οι οποίοι έλκονται αναχρονιστικά από την αυθεντική εμπειρία του Είναι ή την κλητική δύναμη της γλώσσας; Υπ' αυτήν την έννοια, και χαριτολογώντας, φτάνουμε στον μέγιστο αναχρονισμό: το προ-μοντέρνο να συγχέεται και να αντιμετωπίζεται από πολλούς ως ένα είδος μεταμοντέρνου ante litteram.

Γιώργος Τζιρτζιλάκης

Αναπληρωτής Καθηγητής

Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Στο χώρο της αρχιτεκτονικής και της πόλης η διάκριση μοντέρνου και μεταμοντέρνου πήρε, τον περασμένο αιώνα, μια πολεμική διάσταση που ανήκει οριστικά στο παρελθόν. Το μοντέρνο επιδίωξε τη νεωτερικότητα ως φυγή από το 'κακό' παρελθόν και αναζήτησε ένα καινούργιο και καλύτερο κόσμο που θα όριζε ο άνθρωπος με μέτρο τις καλές του προθέσεις και το εφευρετικό του πνεύμα – δηλαδή την πραγματοποίηση της ουτοπίας. Το μεταμοντέρνο αμφισβήτησε τη νεωτερική εφευρετικότητα του ανθρώπου και αναζήτησε την οικειότητα και τη συμφιλίωση με το παρελθόν – δηλαδή μια επανερμηνεία της ιστορίας. Η σχέση αυτή είναι προφανώς απλουστευτική – και γενικά, αλλά και όπως παρουσιάζεται εδώ – αφού δεν μπορεί να περιλάβει τις πολύπλευρες και πολυδιάστατες, συχνά αποκλίνουσες και ελάχιστα συνεκτικές εκφάνσεις της αντιδιαστολής μοντέρνου/μεταμοντέρνου στη σκέψη, την τέχνη, τις κοινωνικές και τις σκληρές επιστήμες. Το ερώτημα του Latour 'αν υπήρξαμε ποτέ μοντέρνοι', που τοποθετείται βέβαια στη μεταμοντέρνα 'εποχή', είναι χαρακτηριστικό της πολυσημίας των λέξεων και των πραγμάτων, ιδίως όταν οι πειθαρχίες του λόγου απέχουν ή αποκλίνουν ως προς τη θέση, τη μέθοδο ή την αντίληψη του κόσμου. Πάντα ήταν έτσι, όμως – και πριν και μετά. Ποιος νοιάζεται λοιπόν για το μοντέρνο και το μεταμοντέρνο, εκτός από τους επαγγελματίες του λόγου, που συγκροτούν φαντασιακά την κοινωνία, μέσα και έξω από τον ακαδημαϊκό χώρο; Ελάχιστα σημασία έχει, γιατί η συγκρότηση αυτή είναι μέρος μιας νοητικής πρακτικής που καταλαμβάνει ασυνείδητα όλο τον χώρο, στον οποίο περιλαμβάνονται, ο λόγος, η αρχιτεκτονική και η πόλη. Και αυτό σημαίνει μάλλον ότι ζούμε σε μια κοινωνία που ήταν 'μεταμοντέρνα' επειδή υπήρξε πριν από αυτό 'μοντέρνα', και επανερμηνεύει την καταγωγή της σε μια αναπόφευκτη διαστρωμάτωση μοντέρνου/μεταμοντέρνου, στην οποία δεν έχει δώσει, και δεν προσπαθεί να δώσει ακόμα όνομα. Τα βαφτίσια είναι άλλωστε η επιβεβαίωση μιας γέννησης, δηλαδή είναι ήδη ένα τέλος, μια οριστική καταχώρηση – είναι η αναγνώριση μιας νέας ύπαρξης, που νομοτελειακά βιώνει το χρόνο της με δεδομένη αλλά άγνωστη ημερομηνία λήξης. Αν κάνουμε αυτή την παραδοχή, τότε η απουσία ονόματος είναι επίσης μια παραδοχή ότι ζούμε ακόμα στη μεταμοντέρνα εποχή, και στην αντιπαράθεσή της με τη 'ζωντανή' παράδοση του μοντέρνου, που αποτελεί για αυτήν μια αιτία ζωής. Αν δεν υπήρξαμε ποτέ μοντέρνοι, δεν μπορούμε όμως να είμαστε μεταμοντέρνοι, αλλά αν είμαστε μεταμοντέρνοι, τότε υπήρξαμε αναπόφευκτα και μοντέρνοι. Μπορεί να

μοιάζει με λογοπαίγνιο, αλλά είναι μια δομική σχέση κριτικής συνέχειας και αμφισβήτησης, στην οποία η διαδοχή είναι μια ιζηματογενής διαστρωμάτωση, με αναπόφευκτη αλλά μόνο μερική συνεπικάλυψη. Στην κατάσταση αυτή, που θα έλεγα ότι είναι ακόμα σήμερα μεταμοντέρνα, η νεωτερικότητα της ουτοπίας και η νεωτερικότητα της ιστορίας συνυπάρχουν, σε μια πολύπλοκη αντίφαση που μπορεί να είναι προσαρμοσμένη ή αντιπαρατιθέμενη κατά περίπτωση. Και αυτό σημαίνει ότι αμφισβητεί ακόμα το ολοκληρωμένο όλο, δηλαδή το κατ' εξοχήν μοντέρνο όραμα του συνεκτικού λόγου και των ολοκληρωτικών πρακτικών που αυτός είχε επιφέρει.

Παναγιώτης Τουρνικιώτης

Καθηγητής Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ

6 Ιουνίου 2016, 1:46 ΠΜ

Το αν ζούμε ή όχι σε μία μεταμοντέρνα κοινωνία είναι ίσως γύρω μας, με μια ματιά, κατ'εξοχήν ορατό: "Η αρχιτεκτονική είναι η έκφραση του ίδιου του είναι των κοινωνιών, με τον ίδιο τρόπο που η ανθρώπινη φυσιογνωμία είναι η έκφραση των ατόμων." Ο Georges Bataille γράφει στην ακμή της μεσοπολεμικής νεωτερικότητας ένα άρθρο όπου η έλευση της μετανεωτερικότητας -ως απόρριψη της ανθρώπινης επικυριαρχίας- φαίνεται ότι προετοιμάζεται ήδη: "...η ανθρώπινη τάξη είναι εκ καταγωγής αλληλέγγυη με την αρχιτεκτονική τάξη, της οποίας δεν αποτελεί παρά την ανάπτυξη. Η αντίδραση ενάντια στην αρχιτεκτονική, της οποίας οι μνημειακές παραγωγές είναι στο παρόν μας οι αληθινοί κύριοι σε ολόκληρο τον πλανήτη, συγκεντρώνοντας κάτω από τη σκιά τους τα υπόδουλα πλήθη, επιβάλλοντας το θαυμασμό και την έκπληξη, την τάξη και τον περιορισμό, είναι αντίδραση κατά κάποιο τρόπο ενάντια στον άνθρωπο. Το σύνολο μιας τρέχουσας επίγειας δραστηριότητας, και χωρίς αμφιβολία της πλέον λαμπερής μέσα στην πνευματική σφαίρα, τείνει εξάλλου προς ένα τέτοιο νόημα, απορρίπτοντας την ανθρώπινη επικυριαρχία: έτσι, όσο περίεργο και αν αυτό μπορεί να φανεί όταν πρόκειται για ένα δημιούργημα τόσο κομψό όσο το ανθρώπινο πλάσμα, ένας δρόμος ανοίγει -με υπόδειξη των ζωγράφων- προς το ζώδες τερατούργημα· ως να μην υπήρχε άλλος τρόπος διαφυγής από τον αρχιτεκτονικό ζυγό." Ζώδης, απελευθερωτική, τερατόμορφη ζωγραφική ως αντίδραση στη μνημειώδη, δομημένη, ανθρωπόμορφη αρχιτεκτονική. Ας πούμε Picasso ή Masson, εναντίον Μιχαήλ Αγγέλου. Κατά γενική παραδοχή ο Μιχαήλ Άγγελος είναι προμοντέρνος, όσο ίσως και ο Μνησικλής: εκφραστές της αλληλέγγυης με την ανθρώπινη τάξη, αρχιτεκτονικής τάξης. Όμως ο Picasso; Ανήκει στη νεωτερικότητα όπως συνήθως τοποθετείται ή την υποσκάπτει; Και πιο θα ήταν το τότε αντίστοιχό του στην αρχιτεκτονική, ο νέος δρόμος που διέβλεπε ο Bataille;

Οι μνημειακές παραγωγές αρχιτεκτονικής είναι το κυρίαρχο υλικό αποτύπωμα των προνεωτερικών, προβιομηχανικών δυτικών κοινωνιών, τουλάχιστον αυτό που επιζει ακόμη και σήμερα. Η έλευση της νεωτερικότητας τις μείωσε μεν, αλλά δεν τις κατήργησε. Η προνεωτερικότητα επιβιώνει πεισματικά μέσα στη νεωτερικότητα, όπως πιθανώς και η νεωτερικότητα μέσα στη σύγχρονη μας μετανεωτερική εποχή. Αν η αρχιτεκτονική είναι η έκφραση του ίδιου του είναι των κοινωνιών, και αυτό το είναι χαρακτηρίζεται από τα μέσα του 17ου αιώνα και για τρεις αιώνες μέ-

χρι το δεύτερο πόλεμο ως επιταχυνόμενα νεωτερικό, το μοντέρνο ασφαλώς και ενδέχεται σήμερα να επιβιώνει. Πνευματικά και κατ'επέκταση υλικά έργα τριών αιώνων αμφισβητούνται μεν, αλλά δεν σβήνονται τόσο εύκολα, ειδικά από μόλις μισό αιώνα, και ειδικότερα στο υλικό πεδίο του κοινωνικού χώρου: οι τοίχοι αποδεικνύονται σχετικά ανθεκτικότεροι των θεωριών. Η μοντέρνα αρχιτεκτονική βρήκε την πλήρη θεωρητική, τεχνολογική και κοινωνική της έκφραση στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα. Από το 1950, και στη συνέχεια της σφοδρής μοντέρνας αμφισβήτησης της θεϊκής επικυριαρχίας, η μεταμοντέρνα αμφισβήτηση της ανθρώπινης επικυριαρχίας όπως εκφράστηκε από το μοντέρνο βρήκε με τη σειρά της ασφαλώς το αποτύπωμά της και στο χώρο.

Η μετανεωτερική 'απουσία-κέντρου' εκφράζεται με επαρκή συνέπεια στο εσωτερικό ενός σύγχρονου IKEA στη Shenzhen, όπως ακριβώς εκφράζεται ο νεωτερικός 'άνθρωπος-στο-κέντρο' από τη σχολή του Bauhaus στο Dessau, ή όπως οι προνεωτερικοί 'θεοί-στο-κέντρο' καταλαμβάνουν το Πάνθεον. Παρ'όλα αυτά, ουρανοξύστες επιμένουν να ορθώνονται ως σύγχρονοι καθεδρικοί, η γαλλική επανάσταση μετά χαράς μετέτρεψε το φρούριο του Λούβρου σε μουσείο για το λαό, και η δομή των ρωμαϊκών insulae δεν είναι πολύ μακριά από εκείνη μεσοπολεμικών μοντέρνων πολυκατοικιών.

Τηλέμαχος Ανδριανόπουλος

Επίκουρος Καθηγητής, Σχολής Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ

10 Ιουνίου 2016, 15:00 MM

Ζούμε την κληρονομιά του μοντερνισμού στην ύλη, με διανοητικούς και πνευματικούς όρους. Επίσης το κτιστό περιβάλλον στο οποίο βιώνουμε είναι σχηματισμένο από τον μοντερνισμό. Τα κτίρια που κατοικούμε, τα έπιπλα που καθόμαστε, τα γραφιστικά που χρησιμοποιούμε έχουν δημιουργηθεί από την ιδεολογία και την αισθητική του μοντερνισμού και υφίστανται δε ακόμη ως μεταμοντέρνα.

Ο μοντερνισμός είναι ένας όρος πλατιά χρησιμοποιημένος αλλά σπάνια ξεκαθαρισμένος. Είναι ανάγκη σήμερα να μελετηθούν οι πιο σημαντικές δυνάμεις του περασμένου αιώνα στην τέχνη, το design, την λογοτεχνία, την αρχιτεκτονική. Στην είσοδο του 21ου αιώνα η σχέση μας με τον μοντερνισμό είναι αρκετά πολύπλοκη. Ο μοντερνισμός και ο σχεδιασμός που ανήκει σ' αυτόν είναι δύσκολο να καθοριστεί, είναι όμως κάτι που ανήκει στο ιστορικό παρελθόν;

Με μεταφορική έννοια ο J. Clark το 1999 έλεγε πως ήδη το μοντέρνο παρελθόν είναι ένα ερείπιο, την λογική της αρχιτεκτονικής του οποίου δεν μπορούμε να κατανοήσουμε. Είναι γεγονός πως όλες αυτές οι εκδηλώσεις του μοντερνισμού δεν καθορίζουν ένα χρονολογικό κάδρο, μια περίοδο, ο Vassily kandinsky πίστευε πως ήταν ένας σκοπός που δεν ολοκλήρωσε η ανθρωπότητα στις μέρες μας σε καμία χώρα του κόσμου. Ως μια δύναμη όμως που είχε απήχηση τον 20ο αιώνα οφείλει να κατανοηθεί στους σκοπούς και τις σημασίες του. Διαφορετικά δεν μπορούμε να κατανοήσουμε την κληρονομιά που αφήνει.

Μια και μιλάμε για κληρονομιά θα αναφερθούμε στη φράση του ποιητή René Char, όταν σε μια ευαίσθητη στιγμή κοινωνικών ανακατατάξεων είπε: «Μας κατέστησαν κληρονόμους άνευ διαθήκης». Μήπως αυτό που ήθελε να πει ο ποιητής και εξηγείται από τη Hannah Arendt, ότι τελικά η διαθήκη υποδεικνύει στον κληρονόμο τί δικαιωματικά θα 'ναι δικό του, γεγονός που σημαίνει ότι πρέπει να υπάρχει ένας νους να κληρονομήσει, να αναζητήσει, να στοχαστεί και να ενθυμηθεί.

Ωστόσο, κατά την Hannah Arendt η μόνη ακριβής περιγραφή αυτής της δύσκολης θέσης βρίσκεται σε μια παραβολή του Kafka. Η σκηνή που αφηγείται ο Κάφκα είναι πεδίο μάχης όπου συγκρούονται αναμεταξύ τους οι δυνάμεις παρελθόντος και μέλλοντος και ανάμεσα τους βρίσκουμε τον

άνθρωπο που ο Κάφκα ονόμαζε «αυτός» ο οποίος αν θέλει να αντισταθεί οφείλει να δώσει μάχη και με τις δύο δυνάμεις.

Ο άνθρωπος φαίνεται ότι στέκεται πάνω σ' ένα ρήγμα, ανάμεσα στο επαναστατημένο παρελθόν και το αμορφοποίητο μέλλον. Δεν μπορεί να σταθεί όμως εκεί παρά μόνο στο μέτρο που σκέπτεται, κλονίζοντας έτσι, με την αντίσταση του τις δυνάμεις του άπειρου παρελθόντος και του άπειρου μέλλοντος, τη ροή του αδιάφορου χρόνου. Κάθε ανθρώπινο ον στο μέτρο που παρεμβάλλεται το ίδιο ανάμεσα στο άπειρο παρελθόν και το άπειρο μέλλον, θα πρέπει να ανακαλύψει και να διανοίξει αυτό το μη χωροχρονικό σημείο με κόπο και επιμονή.

Η ουσία είναι ότι αν δεν γίνει εφικτή η πλήρωση του τελεσμένου συμβάντος, που πρέπει να γνωρίζουν όσοι πρόκειται να αφηγηθούν μια ιστορία και να επιβεβαιώσουν το νόημα της, είναι κάτι που δεν μπορεί να γίνει κατορθωτό χωρίς την σύννομη πλήρωση με την πράξη. Χωρίς την συνάρθρωση που επιτελείται με την ανάμνηση απλά δεν υπάρχει ιστορία να ειπωθεί. Φυσικά αν δεν συμβεί αυτό φαίνεται ότι η σκέψη και η πραγματικότητα διαχωρίζονται. Έτσι δεν μπορεί πλέον η πραγματικότητα να φωτιστεί από την σκέψη.

Ο όρος *modernus, est modernus* προέρχεται από την λέξη *modo* και καταδεικνύει το ακριβές, αυτό που κρατά το μέτρο και αυτό που περιέχεται στην έννοια του πρόσφατου. Είναι μοντέρνο όχι μόνο αυτό που αναγγέλλει ότι έρχεται αλλά και εκείνο που έρχεται σε συμφωνία με την μουσική έννοια του όρου, τη στιγμή. Το μέτρο ανάμεσα σ' αυτό που κυλά και σ' αυτό που πρόκειται να έλθει.

Είναι τέτοια η σχέση της σκέψης μας με την διαδοχή, που της απαγορεύει να ακινητοποιηθεί σε μια μόνη στιγμή χωρίς συνέχεια. Η ίδια η σκέψη, συνεπαρμένη από την διαδοχή έχει την ικανότητα να εμφανίζει ανά πάσα στιγμή, αυτό που είναι παρόν και εκείνο που δεν είναι ακόμη εδώ. Ενώ ο δείκτης του ρολογιού πλησιάζει στο τέλος του αιώνα, η σκέψη θα συνεχίζει να θυμάται και να φαντάζεται. Αυτή η αλλαγή χιλιετίας δεν θα θέσει τέλος στην ικανότητα της σκέψης να καθιστά παρόντα, το παρελθόν και το μέλλον.

Η σχέση ανάμεσα στη δύναμη που τροποποιεί τη διάρκεια και τη μηχα-

νική διαδοχή των ενοτήτων του χρόνου στο ρολόι, είναι ανάλογη με αυτή την φωνή η οποία διηγήθηκε την ιστορία που έχει ειπωθεί. Αυτή η σχέση είναι διαχωρισμένη ανάμεσα στις δυνάμεις που την απαρτίζουν, διότι και η μια και η άλλη δεν ανήκουν στην ίδια χρονικότητα. Αυτός όμως ο διαχωρισμός συναπαρτίζεται επειδή η διήγηση έχει ανάγκη της φωνής για να συστήσει μια ιστορία, διαφορετικά θα ξεχαστεί, ενώ η συμπερίληψη διατηρεί ανέπαφη την ετερογένεια των δύο επιπέδων εκείνων όπου τα πράγματα λαμβάνουν χώρα και των άλλων που δεν έχουν ακόμα συμβεί.

Το μοντέρνο φάνηκε να διαταράσσει την αρχή αυτού του χάσματος υπερβαίνοντας την διαίρεση του χρόνου. Mondo, σημαίνει ακριβώς τώρα, την στιγμή που αρχίζω ή αρχίζουμε τη διήγηση, είναι η στιγμή που λογαριάζεται η ιστορία. Μέσα από αυτήν τη λογική με μια ουτοπική επιθυμία θέλησε ο μοντερνισμός να εφευρεθεί ο κόσμος εκ του μηδενός, να δημιουργηθεί ένας καλύτερος κόσμος.

Ανάμεσα στις διαφορετικές κατηγορίες που απαριθμεί μπορούν να του αποδοθούν ορισμένα χαρακτηριστικά, ιδιαιτέρως η έννοια της ανανέωσης και η συνειδητοποίηση της επιθυμίας να δημιουργηθεί κάτι νέο καθώς και μια τάση προς την αφαίρεση. Φαίνεται επίσης πως ο μοντερνισμός δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς να ερευνηθεί η ιδέα της ουτοπίας.

Η έκρηξη της μοντέρνας κατάστασης κατέδειξε το μεταβατικό χαρακτήρα της εποχής μας κατά την οποία ο λόγος και το υποκείμενο που εκφράζουν την ενότητα και το όλο, διαλύθηκαν στα έξ ων συνετέθησαν. Η προτεραιότητα του λόγου όσον αφορά στην πράξη, στην εφαρμογή των νοητικών κανόνων επί των ανθρωπίνων πράξεων, χάθηκε κατά τον μετασχηματισμό της ολότητας του κόσμου. Ωστόσο η αποδομητική ματιά του μοντερνισμού βοήθησε να ανασυστήσουμε γεγονότα και πράξεις που η σημασία τους είχε ατονίσει. Μια φράση του Ezra Pound χρησίμευσε ως προδιαγραφή για την δημιουργία της μοντέρνας τέχνης. *Make it new* είπε στα 1920 θεωρώντας πως *make* είναι η δημιουργία του καλλιτέχνη, *it* η παράδοση, *new* είναι εκείνο το ιδιαίτερο στοιχείο που χαρακτηρίζει την γενιά του και προηγουμένως ήταν αθέατο.

Είναι ενδεικτικό ότι οι προσπάθειες μας προκειμένου να προσεγγίσουμε τα χαρακτηριστικά της εποχής μας κινούνται στο πλαίσιο του μοντέρνου.

Άλλωστε συζητήθηκε ευρέως αυτή η σχέση με τον μοντερνισμό, για τον Jurger Habermas θεωρήθηκε ως ένα συνεχές πρόγραμμα το οποίο διατυπώ-

θηκε τον 19ο αιώνα από τους φιλοσόφους του διαφωτισμού. Με αίτημα να αναπτυχθεί αντικειμενικά η επιστήμη, η καθολική ηθική, το δίκαιο και η αυτόνομη τέχνη σε σχέση με την εσωτερική της λογική και όλα αυτά για να επιτευχθεί η ορθολογική οργάνωση της καθημερινής ζωής.

Εδώ εντοπίζεται και ο μεταβατικός χαρακτήρας της εποχής μας που επικρατεί στις ανεπτυγμένες κοινωνίες. Μεταμοντέρνα θα θεωρηθεί η κατάσταση της γνώσης κατά την οποία εμφανίζεται ο πολιτισμός μετά τους μετασχηματισμούς και τους καταστατικούς κανόνες που διαμόρφωσαν την επιστήμη, την τέχνη και την λογοτεχνία κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και σε σχέση με την κρίση των μεγάλων αφηγήσεων. Ενώ οι μεγάλες μυθικές και θρησκευτικές αφηγήσεις είχαν ως έργο τη σύλληψη και την ερμηνεία του κόσμου, το χαρακτηριστικό της μοντέρνας κατάστασης ήταν οι διαχωρισμοί του παραδοσιακού όλου σε αυτόνομες αξίες. Ωστόσο ευρισκόμενη η επιστήμη σε σύγκρουση με τις αφηγήσεις θεώρησε ότι το μεγαλύτερο μέρος τους αποδείχθηκε μυθικό. Στο βαθμό που δεν περιόριστηκε σε δήλωση κάποιων χρήσιμων κανονικοτήτων και αναζήτησε το αληθές, όφειλε να νομιμοποιήσει τους κανόνες διατυπώνοντας ένα λόγο που ορίστηκε ως φιλοσοφικός. Όταν αυτός ο μετα-λόγος θα καταφύγει σε κάποια από τις μεγάλες αφηγήσεις όπως η διαλεκτική του πνεύματος, θα ονομάσει «μοντέρνα» την επιστήμη που αναφέρθηκε σ' αυτές για να νομιμοποιηθεί. Ένα βασικό στοιχείο της μεταμοντέρνας κατάστασης θεωρήθηκε η δυσπιστία της απέναντι στις μετα-αφηγήσεις. Σ' αυτό το πλαίσιο διαμορφώθηκε μια νέα συνθήκη στο γνωστικό – κοινωνικό – πρακτικό επίπεδο, η οποία διέφερε ριζικά από την κατάσταση των παραδοσιακών κοινωνιών στις οποίες επικρατούσε οργανική ενότητα ανθρώπου και φύσης. Ενώ το χαρακτηριστικό του μοντέρνου ήταν η υποταγή της βούλησης στο λόγο, στο αντιληπτικό πεδίο υπήρξε επίσης η αντίστοιχη υποταγή στους μηχανισμούς της αναπαράστασης. Φαίνεται πως ο σύγχρονος άνθρωπος δημιουργεί τον κόσμο στο μέτρο που τον αναπαριστά. Αποτέλεσμα όμως του αναπαράστατικού τρόπου με τον οποίο οργανώθηκε η σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο στις σύγχρονες κοινωνίες είχε ως τίμημα την απόρριψη οποιουδήποτε πράγματος δεν είναι απεικονίσιμο. Έτσι παρέμειναν αφανή και ανύπαρκτα ετερογενή στοιχεία του πράγματος και την θέση του αντικειμένου δεν την κατέλαβε το ίδιο το πράγμα ως γεγονός αλλά η διανοητική κατασκευή. Εδώ θα ήθελα να αναφερθώ στην ρήξη που προήλθε από την αφηρημένη τέχνη η οποία γύρισε την πλάτη στην εικονική τέχνη και την αναπαράσταση.

Ακριβώς στην καρδιά του μοντερνισμού ο Vassily Kandinsky θα πει πως τον ενδιέφερε η πρώιμη τέχνη, η παιδική ζωγραφική, η θρησκευτική τέχνη. Ήδη ο Paul Klee στην ενότητα των έργων του «Histoire naturelle

infinie» αντικαθιστούσε τους αναπαραστατικούς τρόπους με νέους σύγχρονους κανόνες, χρησιμοποίησε στοιχεία της αρχιτεκτονικής, την κατασκευαστική δομή φυσικών αντικειμένων, ακόμη και το ζύγισμα των υλικών χρησιμοποιώντας τα ως στοιχεία για να βρεθεί πέραν της αναπαράστασης, στην ουσία η διαδικασία οδηγεί σ' αυτό που είναι κρυμμένο. Η μεταμοντέρνα γνωστική έχει ως σκοπό της να κάνει κριτική στις ανεπάρκειες της μοντέρνας κατάστασης, κυρίως σε εκείνα τα στοιχεία που έχουν αποκλεισθεί από τους αναπαραστατικούς μηχανισμούς, όπου ο άνθρωπος μετέχει ως υπερβατικό υποκείμενο, ως έλλογο ον, αποκομμένος από τις δημιουργικές του δυνάμεις όπως η φαντασία, η ικανότητα αυτή της συνολικής συνάρθρωσης των πραγμάτων που πριν ήταν χωρισμένα.

Ο J.F. Lyotard στο βιβλίο του «Μεταμοντέρνα κατάσταση» ως διαδικασία μετάβασης στην μεταμοντέρνα γνωστική και πρακτική σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο προτείνει την «αγωνιστική» και την αναγνώριση της ετερομορφίας των γλωσσικών παιχνιδιών. Νωρίτερα ο Ernst Cassirer στο σημαντικό έργο του «Η φιλοσοφία των συμβολικών μορφών» θεμελιώνει την καλλιέργεια όχι μόνο ως σκέψη θεωρητική και πρακτικά καλλιτεχνική, αλλά ως ανθρώπινη πρακτική, η οποία περιελάμβανε την χρήση των εργαλείων, τις διαταραχές της γλώσσας και τις θρησκευτικές τελετουργίες.

Είναι ενδιαφέρον πως μέσα σε έναν από τους κανόνες των γλωσσικών παιχνιδιών δηλώνεται ήδη, πως κάθε απόφαση πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν κίνηση μέσα στο παιγνίδι, πράγμα που στηρίζει την μέθοδο των γλωσσικών παιχνιδιών. «Μιλώ, έχει την σημασία του μάχομαι με την έννοια ότι παίζω, και τα ενεργήματα έχουν να κάνουν με την αγωνιστική» αναφέρει ο J. F. Lyotard. Θίγεται εδώ η εμπειρία, η κεκτημένη μαχητική εμπειρία «αυτού» που ύψωσε το ανάστημα του ανάμεσα στα συγκρουόμενα κύματα μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος. Η εμπειρία αυτή φαίνεται να βρίσκεται μέσα στην σκέψη, σ' αυτό το είδος της σκέψης που διαφέρει από τις πνευματικές διαδικασίες όπως η παραγωγή, η επαγωγή και η εξαγωγή συμπερασμάτων των οποίων οι κανόνες μαθαίνονται άπαξ δια παντός και χρειάζεται πλέον μόνον να εφαρμοστούν.

Επιδιώχθηκε χάρη στην αισθητική της μεταμοντέρνας γνωστικής να αναφανούν όλες οι παραγνωρισμένες δυνάμεις του ανθρώπου και οι όψεις των πραγμάτων. Να εκλεπτυνθεί η ευαισθησία μας απέναντι στις διαφορετικότητες, ενισχύοντας την ικανότητα να συμφιλιωθούμε με το ασύμμετρο. Προκλητικά ίσως εδώ σκέφτομαι ένα από τα πιο εμβληματικά έργα όλων των εποχών, στο οποίο συγχωνεύονται μέσα σε μια μόνη μορφή δύο ανθρώπινες δυνατότητες, όχι μόνο ετερογενείς, όπως η ευαισθησία της ψυχής και η διάθεση του πνεύματος, αλλά και αντινομικές. Από την μια

πλευρά η αρχαία πνευματική *acedia* που οδηγεί στην απραξία και από την άλλη, αντίθετα, η νοητική ικανότητα που στρέφεται στη δημιουργία. Η ερμηνεία που έδωσε προκειμένου να αποδώσει την διφορούμενη «αλληγορία της μελαγχολίας» του ο Dürer, συνδυάζει μέσα σε μια μόνη μορφή ετερογενείς ιδιότητες της ανθρώπινης δημιουργίας, αντίνομες καταστάσεις του ανθρώπινου πνεύματος όπως την απραξία και την δημιουργική πράξη. Στη μορφή της κεντρικής αγγελικής φιγούρας του έργου «Μελαγχολία» ο Dürer θα θέσει το ζήτημα. Θα μπορούσαμε να πούμε πως εμφανίζεται εδώ το δημιουργικό υποκείμενο που αφήνει και δείχνει ανοικτά όλα τα ενδεχόμενα, ως και την ανησυχητική αποξένωση που μέσα στην αισιοδοξία του αρνιόταν να δει ο μοντερνιστής Mondrian. Τσως η κατά Lyotard αποστολή της μεταμοντέρνας γνωστικής η οποία έγκειται στο να «επινοεί υπαινιγμούς του νοητού που δεν μπορεί να απεικονιστεί», συμβάλει στο σκοπό της τέχνης κατά το μέτρο που δεν ενδιαφέρει απλώς να αποδώσει το ορατό, αλλά να καταστήσει κάτι ορατό. Η συνειδητοποίηση ότι πρέπει να υπάρχουν πράγματα που δεν παρουσιάζονται μόνο σύμφωνα με την «νόμιμη κατασκευή» οπότε ανατρέπουν τα δεδομένα της οράσεως, καθιστά φανερό ότι το οπτικό πεδίο κρύβει και χρειάζεται το αόρατο. Ότι δεν υπάρχει μόνο το μάτι αλλά και το περιπλανώμενο μυαλό. Επιστρέφοντας στα γλωσσικά παιγνίδια στα οποία το απόθεμα της γλώσσας σε πιθανές αποφάνσεις είναι «ανεξάντλητο», διαφαίνεται μια άποψη μέσα από την οποία αντιμετωπίζεται με σεβασμό η επιθυμία για το «άγνωστο». Τελικά η λογική της μεταμοντέρνας επιστημονικής γνώσης έχει ελάχιστη συνάφεια με την επιδίωξη της αποδοτικότητας. Η διάδοση της επιστήμης δεν επιτελείται χάρη στην αποτελεσματικότητα, διότι έχει σημασία στο μέτρο που εργάζεται κανείς έχοντας ως στόχο την απόδειξη, να επινοεί στην ουσία το αντίθετο παράδειγμα, προσφεύγοντας ακόμα και στο «αδιανόητο» και το «παράδοξο» νομιμοποιώντας τα με νέους συλλογιστικούς κανόνες. Πρόκειται για αποφάσεις ριψοκίνδυνες απέναντι σ' ένα κόσμο και μια ζωή η οποία λόγω της πανταχού παρούσας λειτουργικοποίησης της μοντέρνας κοινωνίας, στερείται την δυνατότητα να ενσταλάξει τουλάχιστον την «απορία» που χρειάζεται απέναντι σε ό,τι υφίσταται.

Βάνα Ξένου

Καθηγήτρια, Σχολή Αρχιτεκτόνων, ΕΜΠ

Νέα / Δράσεις

Στο πλαίσιο του εποικοδομητικού διαλόγου, της συνεχούς φιλοσοφικής επαγρύπνησης και της εναλλακτικής επισκόπησης της επιστήμης και της φιλοσοφίας, το περιοδικό Γκαβαγκάι, διοργανώνει τις ακόλουθες δράσεις:

Με πρωτοβουλία του περιοδικού φιλοσοφίας *Γκαβαγκάι*, συνδιοργανώνεται με το περιοδικό *Απόπειρες Φιλοσοφίας*, το περιοδικό *Καλειδοσκόπιο* και φοιτητές του τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών Κρήτης και του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Αθήνας, το **1ο Πανελλήνιο Προπτυχιακό Συνέδριο Φιλοσοφίας**. Το συνέδριο θα διεξαχθεί τις ημέρες **16 – 18 Δεκεμβρίου 2016**, στο κτήριο Αβέρωφ της σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, στην Αθήνα.

Για οποιαδήποτε πληροφορία αναφορικά με τη διεξαγωγή του συνεδρίου, τις εισηγήσεις, τη συμμετοχή είτε ως ομιλητές/τριες, είτε ως εθελοντές/τριες για τις ανάγκες του συνεδρίου, μπορείτε να επικοινωνήσετε μαζί μας:

email: unphilcon2016@gmail.com, ή στον

ιστότοπο: <http://unphilcon2016.weebly.com/>

Παράλληλα, το *Γκάβαγκαι* διατηρεί έναν **εβδομαδιαίο κύκλο συζητήσεων**, ο οποίος λαμβάνει χώρα στο Λεξικοπωλείο (Στασινού 13, Παγκράτι).

Ολοκληρωμένοι κύκλοι συζητήσεων:

το βιβλίο του Paul Feyerabend , Εναντία στη μέθοδο.

το βιβλίο του Jean Baudrillard, Simulacres et Simulation.

Η θεματική ενότητα, Μεταφορντισμός και Κοινωνική μορφή.

Για περισσότερα νέα μπορείτε να απευθυνθείτε, είτε στην ομάδα του κύκλου συζητήσεων μας στο Facebook: <https://www.facebook.com/groups/796820090373252/>, ή στην σελίδα μας στο Facebook: www.facebook.com/gavagai.journal.

Τέλος, στον ιστότοπο <http://gavagai.org/> του Γκαβαγκάι, μπορείτε να ανατρέξετε στην ενότητα των **φιλοσοφικών συνεντεύξεων**, όπου μέλη της φιλοσοφικής κοινότητας μας κάνουν κοινωνούς της δικής τους φιλοσοφικής αντίληψης και στάσης ζωής με τον δικό τους μοναδικό τρόπο,

Πρόσκληση Ενδιαφέροντος Εργασιών

Τι είναι το Γκαβαγκάι;

Το Γκαβαγκάι (Gavagai – όπως συναντάται στο διάσημο παράδειγμα του W.V.O Quine) αποτελεί μια πρωτοβουλία φοιτητών του τμήματος Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης (πρώην Μ.Ι.Θ.Ε). Το περιοδικό θα περιλαμβάνει εργασίες κυρίως προπτυχιακών φοιτητών (ανεξαρτήτως τμήματος), οι οποίες θα αντλούν τα θέματά τους από τις τρεις ακόλουθες επιστημονικές κατευθύνσεις: Φιλοσοφία, Ιστορία της Επιστήμης και Γνωσιακή Επιστήμη. Κύριος στόχος του συγκεκριμένου εγχειρήματος είναι η συλλογή και η δημοσίευση επιλεγμένων επιστημονικών εργασιών, με σκοπό την δημιουργία και την ανάπτυξη ενός γόνιμου διατμηματικού διαλόγου.

Πως γίνεται η επιλογή των εργασιών;

Πέραν από την Συντακτική Επιτροπή, η οποία απαρτίζεται από προπτυχιακούς φοιτητές και αφορά στην συλλογή και επιλογή των εργασιών, το επιστημονικό κύρος του περιοδικού θα εξασφαλίζεται από τη συμμετοχή κριτών αξιολόγησης (referees). Οι κριτές αξιολόγησης αφορούν άτομα του κατάλληλου ερευνητικού ενδιαφέροντος και η συμβολή τους θα εντοπίζεται στην εποικοδομητική κριτική τους και στον συμβουλευτικό τους ρόλο. Συνεπώς, οι κριτές αξιολόγησης δεν θα εμπλέκονται άμεσα στο περιεχόμενο του περιοδικού, ενώ θα εναλλάσσονται ανάλογα με την θεματολογία των εργασιών.

Τι είδους εργασίες θα δημοσιεύονται;

Θα γίνονται δεκτές:

Εργασίες που έχουν εκπονηθεί στα πλαίσια κάποιου μαθήματος.

Αποσπάσματα από πτυχιακές εργασίες.

Ανεξάρτητη Έρευνα.

Οδηγίες προς συγγραφείς

Τα κείμενα θα πρέπει:

Να έχουν τυπικό μέγεθος περίπου 5000 λέξεις (με αναφορές και βιβλιογραφία).

Να σχετίζονται με τους θεματικούς άξονες του περιοδικού (αναφέρονται παραπάνω).

Να έχουν σύστημα παραπομπών Οξφόρδης.

Να έχουν γραμματοσειρά Arial μεγέθους 12, σε διπλό διάστιχο και με μεγάλα περιθώρια.

Να έχουν σταλεί μέχρι 01/12/2016.

Η μορφή του περιοδικού θα είναι αρχικά ηλεκτρονική, με την πιθανή προοπτική μιας έντυπης έκδοσης. Όλοι οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να αποστέλλουν τυχόν ερωτήσεις και τα προς δημοσίευση κείμενά τους στην ηλεκτρονική διεύθυνση: gavagaiphilosophyjournal@gmail.com

Για περισσότερες πληροφορίες απευθυνθείτε στο:
e-mail: gavagaiphilosophyjournal@gmail.com
ιστότοπο: <http://gavagai.org/>